

Тернопільський осередок
Наукового товариства ім. Шевченка

ЗБІРНИК ПРАЦЬ

Том 12

Краєзнавчі дослідження
на Тернопільщині

Тернопіль
2021

*Присвячується
150-річчю з дня народження
дійсного члена НТШ, академіка
ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА*

Тернопільський осередок
Наукового товариства ім. Шевченка

ЗБІРНИК ПРАЦЬ

ТОМ 12

КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ

Тернопіль
2021

Ternopil Branch
of Shevchenko Society

REVIEW PAPERS

VOLUME 12

**COUNTRY STUDIES RESEARCH
IN TERNOPIIL REGION**

Ternopil
2021

УДК 91(477.85)(091)

К

Відповідальний редактор серії – заслужений діяч науки і техніки України, академік НАМН України, дійсний член НТШ, доктор медичних наук, професор *Михайло Андрейчин*.

Редактор тому:

дійсний член НТШ, доктор географічних наук, професор *Любомир Царик*

Редакційна колегія: заслужений діяч науки і техніки України, дійсний член НТШ, доктор економічних наук, професор *Богдан Андрушків*; дійсна членкиня НТШ, почесна професорка Тернопільського національного економічного університету *Ольга Збожна*; доктор медичних наук, професор *Василь Копча*; голова Тернопільської обласної організації Національної спілки краєзнавців України *Степан Костюк*; дійсний член НТШ, академік УЕАН України, кандидат геолого-мінералогічних наук, професор *Йосип Свинко*; дійсний член НТШ, кандидат історичних наук *Богдан Строць*; кандидатка історичних наук, доцентка *Ірина Федорів* (відповідальний секретар); директорка Велеснівського етнографічно-меморіального музею Володимира Гнатюка, членкиня НТШ (етнографічна комісія) у Львові *Романа Черемшинська*.

Рецензенти:

доктор педагогічних наук, професор *Анатолій Вихруц*
доктор мистецтвознавства, професор *Олег Смоляк*
кандидат історичних наук, доцент *Олександр Петровський*

К

Збірник праць : том 12. Краєнавчі дослідження на Тернопільщині / Тернопільський осередок Наукового товариства ім. Шевченка / відп. ред. М. Андрейчин, ред. тому Л. Царик. – Тернопіль : Видавництво «Підручники і посібники», 2021 – 414 с.

ISBN 078-617-595-109-5

У збірнику подано статті на тематику географічного, історичного, літературного краєзнавства, присвяченого Тернопільщині. Чільне місце відведено дослідженням творчості відомих постатей української науки і культури – Володимира Гнатюка, Івана Пулюя, Олександра Грабовського.

Адресовано науковцям, краєзнавцям, студентам.

УДК 908 (477.84)

Затверджено до друку науково-методичною радою Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, (протокол № 7 від 17.03.2021 р.)

Видано за фінансової підтримки Тернопільської ОДА та Тернопільської обласної ради

Усі права захищені

ISBN 078-617-595-109-5

© Тернопільський осередок НТШ, 2021

ЗМІСТ

ПРИРОДНИЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

ЙОСИП СВИНКО, ПЕТРО ДЕМ'ЯНЧУК, БОЖЕНА ГДАЛЬ	
Основні етапи палеогеографічного розвитку Тернопілля.....	11
МИХАЙЛО АНДРЕЙЧИН, ВОЛОДИМИР ПАНИЧЕВ	
Видовий склад кліщів та їх ураженість патогенними бактеріями У Тернопільській області	42
ЛЮБОМИР ЦАРИК	
Заповідна справа на Тернопільщині: історичні етапи, проблеми, перспектива.....	53
СВІТЛАНА НОВИЦЬКА	
Перспективні регіональні ландшафтні парки Тернопільщини як базова складова збалансованого регіонального розвитку	95

ГЕОЕКОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

ІГОР КУЗИК	
Геоекологічні проблеми зелених зон міст та селищ Тернопільської області	116
ЛЮБОВ ЯНКОВСЬКА	
Проблеми та перспективи поводження з твердими побутовими відходами у Тернопільській області	134
ІРИНА БАРНА	
Екологічні наслідки впровадження «енергозбережних» технологій з використання торфових брикетів	147

СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

БОГДАН ГАВРИШОК, НАТАЛІЯ ЛІСОВА Ретроспективно-географічні аспекти заселення рифової зони Поділля	158
ПЕТРО ЦАРИК Регіональна туристсько-рекреаційна система Тернопільщини	167
ВАСИЛЬ ФАЙФУРА, ПЕТРО МАРТИНЮК Курорт Яна Конопки	175
БОГДАН АНДРУШКІВ, НАТАЛІЯ КИРИЧ, ОЛЬГА ПОГАЙДАК, РОМАН ШЕРСТЮК Мораль, духовність та громадський освітній інструментарій сприяють підвищенню ефективності гермінативного розвитку суспільства України (Контексти адміністративно-територіальної реформи) 189	
АНДРІЙ КУЗИШИН Формування партійної та електоральної культури населення Західної України (друг. пол. ХІХ – поч. ХХ ст.)	205
МИХАЙЛО СОХАЦЬКИЙ Охоронні розкопки на трипільському поселенні Підзамочок II	215
БОГДАН СТРОЦЕНЬ Дослідження полів битв часів Хмельниччини на Західній Україні	228
РУСЛАН ПІДСТАВКА Історіографічні, іконографічні та картографічні джерела в контексті відтворення замків Тернопільщини	242
БОГДАН ТИХИЙ Герб міста Бережани	251
БОГДАН ТИХИЙ Втрачені храми Бережан	260
ОКСАНА ДЯКІВ Музей-садиба «Галерея Богдана»	275

ЛЮДМИЛА СТРОЦЕНЬ

Сакральна скульптура тернопільщини в збережених та незбережених об'єктах культурної спадщини 283

ЮВІЛЕЇ, ПЕРСОНАЛІЇ, НОМІНАЦІЇ

ОЛЬГА ЗБОЖНА

Іван Пулюй – взірець української національної еліти
(До 175-річчя від дня народження Івана Пулюя).....296

ОСТАП ЧЕРЕМШИНСЬКИЙ, РОМАНА ЧЕРЕМШИНСЬКА

Велеснівський етнографічно-меморіальний музей
Володимира Гнатюка і його діяльність.....308

РОМАНА ЧЕРЕМШИНСЬКА

Щира дружба і плідна співпраця
Володимира Гнатюка і Михайла Коцюбинського
на царині української культури 321

ЯРОСЛАВ СТОЦЬКИЙ

Роль Івана Пулюя у першому повному
україномовному перекладі Біблії.....338

ОРЕСТА ПАРУБОЧА

Про деякі забуті імена української культури Поділля:
Олександр (Олекса) Грабовський (1874–1928) 360

СТЕПАН КОСТЮК

Дійсні члени відновленого НТШ на Тернопільщині:
фонди Тернопільського обласного
краєзнавчого музею 379

ЛАРИСА ФЕДОНЮК, СТЕПАН ПОДОВІВСЬКИЙ

Любити доквілля і вивчати навколишній світ –
основні здобутки наукової спадщини та трудової
діяльності Івана Івановича Яременка.....387

МИХАЙЛО АНДРЕЙЧИН, ІГОР АНДРЕЙЧИН

Увіковічення пам'яті українського вченого
Володимира Гнатюка у філателії 401

CONTENTS

NATURAL RESEARCH

YOSYP SVYNKO, PETRO DEMYANCHUK, BOZHENA GDAL Main Stages Of Palaeogeographic Development of Ternopil Region.....	11
MYKHAYLO ANDREYCHYN, VOLODYMYR PANYCHEV Bacteria Affection of Ticks Species in the Ternopil Region.....	42
LIUBOMYR TSARYK Reserved Business in the Ternopol Region: Historical Stages, Problems, Prospects.....	53
SVITLANA NOVYTSKA Prospective Regional Landscape Parks of the Ternopil Region as Basic Composition of the Balanced Regional Development	95

GEOECOLOGICAL RESEARCH

IHOR KUZYK Geoeological Problems of Green Zones of the Cities and Townships of Ternopil Region.....	116
LIUBOV YANKOV'S'KA Problems and Prospects of Handling of the Hard Domestic Wastes in Ternopil Region.....	134
IRYNA BARNA The Environmental Consequences of the Implementation of «Energy Saving» Technologies that use Peat Bricks	147

SOCIO-HISTORICAL RESEARCH

BOHDAN HAVRYSHOK, NATALIIA LISOVA Retrospective-Geographical Aspects of Settlement in the Reef Zone of the Podillya.....	158
PETRO TSARYK Regional Tourism-Recreational System of Ternopil Region.....	167
VASYL FAIFYRA, PETRO MARTYNUK Resort Yana Konopky.....	175
BOHDAN ANDRUSHKIV, NATALIIA KYRYCH, OLHA POHAIDAK, ROMAN SHERSTIUK Morality, Spirituality and Public Educational Instrument Increase the Efficiency of Germinative Development of Society of Ukraine (Contexts of Administrative-Territorial Reform)	189
ANDRIY KUZYSHYN Formation of Party's and Electoral Culture of the Population of Western of Ukraine (Second Half of the XIX – Beginning XX Centure).....	205
MYKHAILO SOKHATSKYI Security Excavations on the Tripillian Settlement of the Pidzamochoch II	215
BOHDAN STROTSSEN Research of the Fields of the Battle of Times in Khmel'nychchyna in Western Ukraine	228
RUSLAN PIDSTAVKA Historiographical, Iconographic and Cartographic Sources in the Context of Reproduction of Ternopil Region Castle.....	242
BOGDAN TYHYI Coat of Arms of the Berezhany City	251
BOGDAN TYHYI Lost Churches of Berezhany.....	260
OKSANA DAIKIV The Museum «Bogdan Gallery».....	275

LIUDMYLA STROTSSEN

Sacred Sculpture of Ternopil Region in Preserved
and Unpreserved Objects of Cultural Heritage..... 283

ANNIVERSARIES, PERSONALITIES, NOMINATIONS

OLGA ZBOZHNA

Ivan Pulyuy is a Model of the Ukrainian
National Elite (To the 175th Anniversary
of the Birth of Ivan Pulyuy)..... 296

OSTAP CHEREMSHINSKI, ROMANNA CHEREMSHINSKA

Velesniv Ethnographic and Memorial Museum by
Volodymyr Hnatyuk and its activity..... 308

ROMANNA CHEREMSHINSKA

Sincere Friendship and Effective Cooperation of
Volodymyr Hnatyuk and Mykhailo Kotsyubynsky
in the Field of Ukrainian Culture..... 321

YAROSLAV STOTSKYI

The Role of Ivan Pul'uj in the First Complete
Ukrainian Translation of the Bible 338

ORESTA PARUBOTCHA

On Some Forgotten Names of the Ukrainian Culture
of Podilia: Oleksandr (Oleksa) Hrabovskiy (1874–1928) 360

STEPAN KOSTYUK

Natives of Ternopil Region – Current Members
of Shevchenko Scientific Society: Funds
of Ternopil Regional Museum of Local Lore..... 379

LARYSA FEDONIUK, STEPAN PODOBIVSKYI

To Love the Environment and Study the External
World – Main Shares of Scientific Heritage and
Labor Activities of Yaremenko Ivan Ivanovych 387

MYKHAYLO ANDREYCHYN, IHOR ANDREYCHYN

Perpetuation of Ukrainian Scientist Memory
Volodymyr Hnatyuk in Philately..... 401379

ПРИРОДНИЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Йосип Свинко, Петро Дем'янчук, Божена Гдаль

ОСНОВНІ ЕТАПИ ПАЛЕОГЕОГРАФІЧНОГО РОЗВИТКУ ТЕРНОПІЛЛЯ

*Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка*

У статті розглянуто основні етапи палеогеографічного розвитку Тернопілля. На основі аналізу геологічної будови та палеонтологічних даних в історії палеогеографічного розвитку території Тернопільської області виділено п'ять основних етапів: докембрійський, ранньопалеозойський, пізньопалеозойський, мезозойський і кайнозойський та подано їх стислу характеристику. Представлено серію палеогеографічних картографічних моделей, які відображають палеогеографічні обстановки на території Тернопільської області у різні геологічні епохи.

Ключові слова: *палеогеографія, докембрій, ранній палеозой, пізній палеозой, мезозой, кайнозой.*

На основі аналізу геологічної будови та палеонтологічних даних в історії палеогеографічного розвитку території Тернопільської області виділено п'ять основних етапів: докембрійський, ранньопалеозойський, пізньопалеозойський, мезозойський і кайнозойський.

Докембрійський етап або докембрій охоплює ранній і найдовший відтинок геологічної історії Землі тривалістю близько 3,5 млрд років, що передував палеозойській ері (кембрійському періоду). Гірські породи цього часу на території Тернопільської області вивчені дуже слабо, бо вони не виходять на поверхню і лише частково розкриті декількома глибокими свердловинами у центральній та північно-західній частинах області біля с. Хмелівка Теребовлянського району, м. Бучача та с. Завадівки в долині Золотої Липи, тому й відтворити палеогеографічні умови цього часу над-

звичайно складно. Проте, деякі дані про цю давню історію Землі все таки є, як на території нашої області, так і сусідніх регіонів.

Отже, докембрійський етап, що охоплює архейську і протерозойську ери тривав від 4 млрд до 570 млн років тому. Цей етап історії розвитку планети дуже відрізняється від пізніших – палеозойської, мезозойської та кайнозойської ер. Він у шість разів перевищує час усієї подальшої історії Землі.

У нашій області на глибинах близько 1500-3000 м виявлено тверді кристалічні породи, переважно граніти і гранодіорити, які за віком відносять до архео-середнього протерозою. Вони є свідками бурхливого розвитку земної кори в цей час.

Пізньопротерозойське море покривало значну частину північного заходу та заходу України (території сучасних Волинської, Рівненської, Тернопільської та більшу частину Хмельницької областей).

Ранньопалеозойський етап охоплює кембрійський, силурійський та девонський періоди палеозойської ери.

Назва палеозойської ери походить від грецьких слів «палеос» – давній і «зоон» – тварина, що в цілому означає «ера давнього життя». Тривалість цієї ери становить близько 340 мільйонів років. Палеозойська ера – час величезного прогресу в розвитку органічного світу. Організми, що в докембрії відігравали незначну роль, в палеозойську еру буйно розвинулися. Тому в усіх відкладах палеозойської групи, за винятком тих, що утворилися з виливів магми, знаходимо численні рештки тварин і рослин. Організми стали відігравати дуже важливу роль в утворенні порід. У цей час з'явилися нові класи хребетних тварин і наземних рослин.

За особливостями фізико-географічних умов та розвитком життя палеозойську еру поділяють на шість періодів: кембрійський, ордовіцький, силурійський, девонський, кам'яновугільний та пермський. Найбільший стрибок у розвитку органічного світу відбувся у ранньому палеозої, до якого входять кембрійський, ордовіцький, силурійський

та девонський періоди, тому ми виділяємо цей час як окремий етап палеогеографічного розвитку та зміни органічного світу.

Кембрійський період – перший період палеозойської ери, який почався 570 млн років тому і тривав 90 млн років. Його поділяють на три епохи: ранню, середню і пізню. Протягом кембрію у зв'язку з тектонічними опусканнями материків відбулися великі морські трансгресії.

Початок кембрійського періоду на території України позначився трансгресією моря з заходу та північного заходу. Одночасно наступ моря йшов з півдня та південного заходу, з боку Тетису. В результаті цієї трансгресії вся територія Волино-Поділля, Передкарпаття та Карпат опинилася під рівнем моря [2].

На території Тернопільської, Хмельницької та східної частини Львівської областей море було мілким. В ньому відкладалися піски, аргіліти та алевроліти.

Органічних решток в породах нижнього кембрію Західного Поділля не виявлено, за винятком дрібних уламків червів (іноді до 7 см довжиною). Проте відомо, що в кембрійських морях інших регіонів Європи він уже був надзвичайно багатий.

Найважливішими представниками кембрійської фауни були трилобіти – дуже примітивна і в той же час дуже важлива для геолога вимерла група членистоногих, що існувала протягом всього палеозою. Вони, ймовірно, існували ще до палеозою, бо з кембрійських відкладів їх відомо не менше тисячі видів [20]. Одночасно з трилобітами у цих давніх морях жили археоціати та різні примітивні плечоногі, голкошкірі, черви, медузи, губки та водорості. Всього відомо понад 1000 видів кембрійських тварин.

В кінці ранньокембрійської епохи море відступило з території Волино-Поділля. Наступна морська трансгресія на цю територію відбулася в середньо- та пізньокембрійську епохи, але ця трансгресія була меншою, ніж трансгресія ранньокембрійська.

На Волино-Поділлі в середню та пізню епохи море займало всю західну та північно-західну частину регіону [2].

Східна межа мілководного басейну проходила приблизно по лінії: Рівне-Кременець-Бережани-Галич. На схід від цієї лінії на всій території України був суходіл.

Ордовицький період. Ордовицькі відклади в межах сучасної території Тернопільської області поки що не виявлені. В розрізах глибоких свердловин (Хмелівка-1, Бучач-1 і 2, Завадівка-1) їх немає [20].

В результаті пізньордовицької трансгресії морський басейн поширився майже на всю територію південно-західної країни Східноєвропейської платформи.

У силурійському періоді, як і за попередніх періодів раннього палеозою, трансгресія моря захоплює західну та південно-західну країни України. За обсягом це найширша трансгресія раннього палеозою.

У ранню епоху східна межа морського басейну на Волино-Поділлі проходила по лінії: Костопіль – Шепетівка – Старо-Костянтинів – Бар – Могилів-Подільський [2]. На схід від цієї лінії на всій площі України був понижений суходіл (за винятком півдня).

На початку пізньосилурійської епохи відбулося дальше поширення трансгресії силурійського моря на Волино-Поділля. На Поділлі в цей час відкладалися товщі скальського ярусу. Наприкінці силурійського періоду, внаслідок пожвавлення рухів земної кори, море почало поступово міліти і зменшувати свою площу. Виникає низка островів та відокремлених басейнів – лагун, у яких нагромаджуються типові хімічні осадки – доломіти.

В силурійських морях 420-400 мільйонів років тому існувало вже багате і різноманітне життя, яке в еволюційному відношенні, у порівнянні з життям в попередніх морях (кембрійському і ордовицькому), набагато просунулось уперед [21].

Поряд з трилобітами, тут досягли великого розвитку примітивні представники червононогих і пластинчатожабрових молюсків, плечоногих і моховаток [10]. Характерними представниками голкошкірих були морські лілії, довгі стебла яких на своєму кінці несли гарні чашечки з вінцем рухомих «рук». Великого поширення досягли також попе-

редники сучасних коралів. Одне з перших місць у фауні цих морів займали численні представники давніх головоногих молюсків, їх черепашки у більшості випадків були прямими або слабо зігнутими, а поверхня черепашок часто була покрита гарним кольоровим рисунком. Довжина їх досягала до 1 м.

В лагунах силурійських морів досягли великого розвитку давні павукоподібні членистоногі, головним чином з підкласу ракоскорпіонів. Це були дуже своєрідні тварини, тіло яких складалося з головогрудей порівняно невеликих розмірів і з довгого черевця з дванадцяти члеників. Останній членик зазвичай закінчувався шипом, так званим тельсоном. Головогруді мали знизу шість пар кінцівок. На верхній стороні головогрудей крім великих складних очей, знаходились два дуже маленькі очка. Довжина деяких ракоскорпіонів досягала 2-3 м.

Наприкінці силурійського періоду клімат стає сушішим. Значна частина організмів, поширених у морях, не витримала цих змін і вимерла, інші, витриваліші, поступово пристосувалися до нових умов і продовжили свій розвиток у наступних періодах історії Землі.

Однією з найважливіших подій силурійського періоду була поява перших наземних рослин. Досі життя було зосереджене лише у водних басейнах, морях. Величезні простори суші були безжиттєвими, пустинними. І лише з появою рослин почалося їхнє поступове заселення тваринними організмами, які ще довго підтримували свій тісний зв'язок з водою.

Вперше рештки перших наземних рослин були описані англійським палеоботаніком В. Ленгом у 1937 р., який дав їм назву – куксонії, на честь дослідниці І. Куксон, яка власне їх знайшла в Південному Уельсі (Великобританія). Пізніше рештки куксоній були знайдені у Чехії, на східному узбережжі Північної Америки в штаті Нью-Йорк і в нас на Поділлі [9] у відкладах пізнього силуру на лівому березі Дністра в околиці с. Трубчин Борщівського району.

Надалі різноманітність наземних рослин швидко зростає. Спочатку широкого розвитку набувають псилофіти.

Вони утворювали низькорослий, та вже достатньо густий рослинний покрив. Зовнішнім виглядом псилофіти нагадували сучасні мохи, але відрізнялися ще простішою організацією. Розгалуження було дихотомічне, тобто кожна гілка поділялась надвоє. Справжнього кореня псилофіти ще не мали, у них були лише повзучі кореневища. Висота псилофітів зазвичай не перевищувала кількох десятків сантиметрів. Розмножувалися вони спорами, тому не могли розвиватися далеко від води, населяли низовинні заболочені місця навколо морських та континентальних водойм, а також їхні мілководні прибережні ділянки. Згодом поруч із псилофітами починають з'являтися більш високоорганізовані рослини: плауни, каламіти (хвощі), папоротеподібні та інші, які до кінця девонського періоду майже витіснили своїх попередників – псилофітів [22]. Рештки цих рослин виявлено в ряді пунктів Придністров'я (сс. Коропець, Вістря, Дзвенигород).

Слідом за рослинами, у міру появи рослинної їжі, на суходіл вийшли тварини. Так розпочався складний ланцюг довготривалих змін і розвитку органічного життя, який призвів до утворення всього розмаїття сучасного рослинного і тваринного світу. Угрупування перших наземних рослин, виявлені біля села Трубочин, є одним з найбільших у світі. Досі подібні рештки рослин були відомі лише у трьох місцях світу: у Великобританії, Чехії і США. Тому вони мають надзвичайно велике наукове значення. Місцезнаходження цих рослин взято під охорону як цінну пам'ятку природи.

Девонський період. На відміну від попередніх періодів раннього палеозою, в девонському періоді трансресії моря захоплюють не тільки західні, а й східні області України. Клімат в цей час, як в Україні, як і у всій Західній Європі, відрізнявся посушливістю, що сприяло нагромадженню в напівзамкннутих водоймах пізньої епохи сольових товщ.

Попри значні підняття і скорочення площі морського басейну, які відбулися наприкінці силурійського періоду, на початку девонського періоду на значній території Західного Поділля продовжував зберігатися морський режим. Море було неглибоким, теплим. У ньому бурхливо розвивалися

різноманітні безхребетні тварини. Особливо широкого розвитку набули морські лілії, нові роди замкових плечоногих, головоногі молюски, моховатки та ін. З головоногих молюсків особливо характерні представники роду Ортоцерас. Численні рештки названих морських організмів, особливо плечоногих, морських лілій і головоногих молюсків збереглися у вапняках і алевролітах цього віку, які виходять на поверхню на схилах Дністра, Нічлави, Серету та їхніх приток на півдні Тернопільської області. У цих же місцях у девонських відкладах у великій кількості зустрічаються рештки тентакулітів. Тентакуліти – палеозойські форми невияшеного таксономічного положення. Черепашка в них маленька, має форму дуже високого конуса, Зовнішня поверхня покрита кільцеподібними ребрами. Верхівка або загострена, або являє собою вздуття. Цей рід дуже широко розповсюджений в силурійських і девонських відкладах; його черепашки інколи переповняють окремі шари. Мабуть були жителями пелагіальної зони моря. Поширення: силур – девон.

Наприкінці раннього девону, внаслідок продовження підняття земної кори море значно скоротило свою площу. На більшій частині Західного Поділля і Прикарпаття в цей час, ймовірно, була широка дельтова низовина з обширною заплавою, численними озерами, протоками і затоками, в яких нагромаджувалися в основному піщано-глинисті відклади з рештками рослин і прісноводних панцирних риб.

В умовах теплого, сухого клімату ранньодевонські відклади набули характерного червоно-бурого забарвлення, обумовленого наявністю значної кількості оксидів заліза. Дельтова низовина займала всю західну частину Тернопільської області. Східна межа, судячи по наявності червонокольорових відкладів, проходила по лінії Кременець-Збараж-Чортків до гирла р. Серет (рис. 1). Річка, дельта якої розміщувалась на Західному Поділлі, впадала в водойму, яка займала площу вздовж північної окраїни Келецько-Сандомирського кряжа (Польща) і являла собою сильно опріснену лагуну, у відкладах якої відомі рештки таких же, що і на Поділлі видів панцирних риб. На розташованих поруч з

рікою зволжених прибережних ділянках суші буйно росли псилофіти.

Численні рештки ранньодевонських рослин виявлено в багатьох місцях Придністров'я. Відслонення найбільших їх скупчень біля села Вістря взяте під охорону як пам'ятка природи.

Підвищенні ділянки суші, віддалені від водних басейнів, в ранньому девоні, ще продовжували залишатися пустинними.

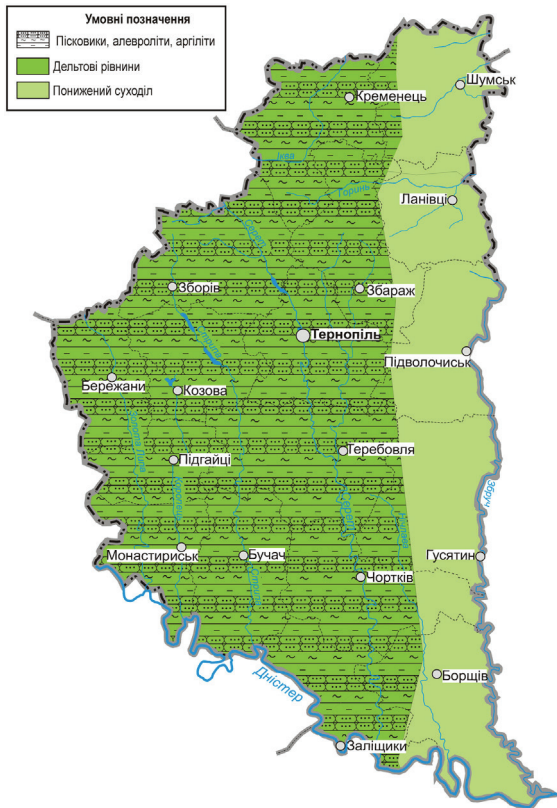

Рис. 1. Палеогеографічна карта раннього девону.

Початок середньої епохи девонського періоду позначився на території України новою трансгресією моря. На тери-

торії Тернопільської області виходи на поверхню відкладів цього моря відомі лише в долині р. Золота Липа. Тут вони представлені бітумінозними піскуватими доломітами з проверстками мергелів, аргілітів і рідше пісковиків потужністю до 60 м. У цих відкладах присутні рештки коралів, брахіопод, дрібних гастропод, водоростей та ін.

Порівняно з флорою раннього девону, флора середньо-девонської епохи була значно багатшою і різноманітнішою. Переважаючими рослинами, що створили вигляд середньо-девонського ландшафту, були переважно із типів хвоцоподібних, плауноподібних і папоротеподібних. Вони утворювали мальовничі гаї і маленькі ліси, що росли на берегах невеликих озер і боліт.

В пізньому девоні, коли флора збагатилась першими деревоподібними типами плаунових і папоротевих, на Землі появились перші справжні ліси, як за своїм виглядом, так і за розмірами площ, які вони займали. Трансгресія моря на територію України, що почалася в середньому девоні, поступово розвивалася до максимальних розмірів в пізню епоху девону. У пізньодевонську епоху море займало майже всю територію Тернопільської, Волинської і Львівської областей. Східна межа морського басейну проходила по лінії: Рівне-Здолбунів і далі на південь по Збручу до Дністра [2, 22]. Море було мілким, а відклади його малопотужними, тому у після девонську епоху вони, ймовірно, зазнали розмиву. Лише західніше лінії Луцьк-Броди-Бережани і до Дністра воно було відносно глибоке, де ці відклади збереглися.

На схід від морського басейну був понижений суходіл, а ще далі, на схід від меридіана м. Хмельницького – підвищений суходіл.

Пізньопалеозойський етап. Наприкінці девонського періоду море повністю відступило з території Західного Поділля. Почався тривалий етап континентального розвитку, який тривав протягом кам'яновугільного, пермського, триасового і більшої половини юрського періодів, тобто близько 200 млн років.

Відтворити фізико-географічні умови цих періодів на території Західного Поділля надзвичайно важко, бо відсутні

основні геологічні документи, необхідні для цього – тогочасні відклади гірських порід та рештки рослинних і тваринних організмів. Невеликі скупчення континентальних відкладів, які, ймовірно, відклалися тоді в умовах суходолу, були знищені наступними морями і перевідкладені, тому з геологічного літопису втрачено ряд важливих сторінок. Попри все, загальні риси геологічної історії цих періодів можна відтворити на основі даних із суміжних територій України, де необхідні геологічні документи збереглися (Львівсько-Волинський кам'яновугільний басейн, Карпати, Донбас). На основі цих даних встановлено, що протягом кам'яновугільного періоду (карбону) більша частина України була вкрита морем, яке під впливом коливних рухів земної кори кілька разів то розширювало, то скорочувало свою площу; проте, загальний план його розміщення та співвідношення з масивами суходолу, успадкований від попереднього – девонського періоду – зберігався і на протязі кам'яновугільного часу. Найбільш стабільною була західна частина суходолу, тоді як східна частина його неодноразово була покрита водами морського басейну.

Протягом кам'яновугільного періоду на суші клімат був теплий, вологий, сприятливий для розвитку пишної рослинності і великих торфовищ, із яких згодом утворилися великі поклади кам'яного вугілля в Донбасі та Львівсько-Волинському басейнах.

Свою назву – «кам'яновугільний», або «карбон» (що в перекладі означає «вугілля») – цей період одержав від величезних покладів вугілля. Тоді на Землі вперше з'явилися справжні ліси з деревами висотою до 30-40 м.

У пермському періоді вся територія України продовжувала підніматися, проходило різке скорочення морських водойм і розширення континентальних областей. На протязі всього періоду на території Волино-Поділля був підвищений суходіл, де панували процеси денудації. Лише на території східної частини Дніпровсько-Донецької западини та Донбасу існували засолені та опріснені лагуни.

Клімат пермського періоду на території України був сухий і теплий, про що свідчить наявність кухонної, калійної

солей та гіпсу у відкладах цього періоду як в районі Донбасу, так і на суміжних з Україною територіях Польщі.

Особливого розвитку в пермський період набули наземні хребетні, представлені плазунами, або рептиліями. Поряд з рептиліями поблизу річок і озер існували стегоцефали.

Мезозойський етап охоплює тріасовий, юрський і крейдовий періоди. Його тривалість 165-170 млн років. Назва «мезозойська ера» в буквальному перекладі означає – «ера середнього життя». Всі особливості цієї ери показують, що атмосфера, клімат, рослинний і тваринний світ мали ще багато рис попередніх часів, але й ще більше набули нових особливостей. Провідними типами мезозойської флори були різні голонасінні рослини. Це були представники саговникових – як низькі з короткими кулястими або бочкоподібними стовбурами, покритими великими квітками різного забарвлення, так і деревоподібні, зі стрункими стовбурами. І перші і другі володіли великою кроною з довгих і пружних листків, схожих на пальмові. До саговникових відносять також представників вимерлої групи бенетитових – кущистого або деревоподібного вигляду. Значно поширеними були також хвойні; тут були різні представники гінкгових, тисових, кипарисових та інших рослин. До цього часу також відноситься поява перших гігантських секвой. Лише в сирих тінистих місцях і по берегах водойм росли різні папоротники, хвощі, але вони вже не досягали таких великих розмірів і не мали такого широкого розповсюдження, як раніше. В кінці ери набувають значного поширення покритонасінні квіткові рослини.

У мезозої настає широкий розвиток рептилій великих розмірів – вага деяких з них доходила до 50 тонн. У морях розвинулись гігантські форми головоногих молюсків.

Тріасовий період (тріас). Назва походить від слова «три» і виникла в зв'язку з тим, що в Західній Європі тріасові відклади виразно поділяються на три відділи: нижній, середній і верхній.

Тріас – перший період мезозойської ери, на початку не мав особливостей, які б різко відрізняли його від попереднього, пермського періоду палеозойської ери. Але під

кінець тріасу у флорі і фауні сталося багато таких змін, які надали йому цілком виявлених мезозойських рис. Головна особливість тріасового періоду полягала в тому, що в межах сучасних материків площа морських басейнів була ще менша, ніж у пермський період. На тріас припадає найбільше панування суші, тому цей період називають геократичним, що в перекладі означає період панування суші.

У тріасі вимерли палеозойські амфібії – стегоцефали. Повними володарями суші стали рептилії, представлені різноманітними групами.

З рослин, крім саговників і араукарій, з'явилися представники хвойних, що зовнішнім виглядом нагадували сучасні смереки та ялини.

На території України тріасовий період теж позначився переважним пануванням континентальних умов, які створилися тут в результаті загальних піднять території в кінці герцинського орогенічного циклу. Невеликі опускання, що зумовили трансгресію моря відмічено лише у південній (Крим, Ізмаїл) та південно-західній (Карпати) частинах України, де морський режим зберігався протягом всього тріасу. У східній частині Дністровсько-Донецької западини переважали болота й озера, в яких відкладалися глини з проверстками пісків. На території Тернопільської області протягом всього тріасового періоду був суходіл.

Юрський період. Природні умови юрського періоду були типовими для мезозою.

Тектонічні рухи земної кори виявилися в основному у вигляді повільних піднять та опускань материків. У середині періоду відбулось кіммерійське гороутворення, сліди якого яскраво видно в Криму і простежуються в Донбасі.

У зв'язку з коливними тектонічними рухами положення берегової лінії Світового океану протягом юрського періоду було доволі мінливим. У першій його половині відбулася одна з найбільших у геологічній історії Землі трансгресія: більшу частину материкових рівнин затопило море. У другій половині періоду, коли море відступило, на його місці залишалось багато лагун і озер. Такі ж умови були і на території Галицько-Волинської западини.

У середню епоху акумулятивна низина захоплює і західну частину території Тернопільської області, східна – була пониженням суходолом. У Передкарпатському регіоні продовжував існувати морський басейн, який повільно розширював свої межі на північний схід, західна частина Тернопільської області покривається морем приблизно до лінії Бережани – гирло Стрипи. Східніше цієї лінії був суходіл. У мілкому морі відкладались оолітові та органогенні (криноїдні) вапняки.

У кінці юрського періоду вся платформна частина України, в тому числі й Волино-Поділля, перетворилась в суходіл. Море залишилось лише в геосинклінальних областях (Гірському Криму та Карпатах), де воно продовжувало існувати приблизно в однакових межах аж до початку крейдового періоду.

Клімат тоді був теплий і вологий. Рослинність за складом була така сама, як і в триасовому періоді. У наземній флорі юри значне місце належало саговникам, які були поширені тепер лише в тропічних і субтропічних областях. Дуже поширене було також гінкго, рештки якого в юрських відкладах знайдено в багатьох місцях світу (в наші часи гінкго збереглося в природних умовах тільки в Японії, а в інших країнах світу, в тому числі й у нас, його можна зустріти лише в ботанічних садах та дендропарках). Характерними рослинами юрського періоду були також бенетити, араукарії та ін. З деревини могутніх лісів місцями утворилися поклади кам'яного та бурого вугілля. За багатством вугільних родовищ юрська система стоїть на другому місці після кам'яновугільної.

Юрський період – це період розвитку гігантських плазунів, яких часто називають ящерами. За способом життя їх поділяють на суходільних, водних і літаючих.

Особливо велику групу тварин становлять суходільні ящери. Серед них найцікавішими є так звані динозаври, або страшні ящери (від слів «deinos» – страшний, жахливий, і «sauros» – ящірка).

Знаменною подією юрського періоду була поява перших птахів – археоптериксів. Ці птахи були зубасті та мали довгий хвіст. Досить поширеними стають ссавці.

На території Тернопільської області юрські відклади поширені лише у її південно-західній частині і відслонюються на лівому березі Дністра та в долині річки Золота Липа.

Крейдовий період – останній період мезозойської ери. Свою назву отримав від найпоширенішої породи, яка утворилась в той час – крейди. Тривалість періоду 70 млн років.

Близько 140 млн років тому на початку ранньої епохи (альбський вік) більша частина території Поділля ще була суходолом. Море було лише у Прикарпатті та частково у Придністров'ї [2, 23].

У пізню епоху (сеноманський вік) продовжувався поступовий наступ моря на суходіл. Морський басейн розширився і вийшов далеко за межі України, але все ж залишався мілководним (рис. 2). Наприкінці сеноманського віку трансгресія досягла максимуму. Майже по всій території України відкладалися піскуваті карбонатні осади. Відбулась найбільша в історії Землі трансгресія моря. Більшу частину поверхні сучасних материків вкривали води Світового океану.

У межах Волино-Подільської плити та Галицько-Волинської западини розвинені мілководні кварцово-глауконітові піски, мергелі та вапняки з включенням кременю та фосфоритів. В районі гирла р. Серет спостерігаються рифоподібні утворення, представлені карбонатними пісковиками та піскуватими вапняками з уламками колоній моховаток і голок морських їжаків, рідше – морських лілій і коралів з домішками зерен кварцу та гравію чорного кременю. Окрім цього, в них є зуби і хребці риб, уламки скелетів губок та інших організмів. У свіжому зломі вапняки мають сірий або сіро-білий колір. Найкращі виходи на поверхню моховатко-голкошкірових вапняків можна спостерігати на крутих схилах долин річок Серет і Тупа біля с. Касперівці, де їх верства має потужність до 8 м.

У мілководному сеноманському морі були дуже сприятливі умови для розвитку органічного життя. У відкладах сеноману виявлені головоногі, черевонігі і двостулкові молюски, голкошкірі, кременисті губки, форамініфери та ін.

Турон-коньякський час знаменується значними опусканнями території Поділля і дальшою трансгресією моря, яка

почалася ще в кінці альбського віку та поступово розвивалася в сеномані. Внаслідок цього, відбулося поглиблення моря в туроні, що обумовило поступову зміну характеру відкладів. В основному піщано-глауконітові відклади сеноману змінюються карбонатними, в нижній частині піскуватими, з домішками глауконіту, у верхній – мергельно-крейдовими. У цей час нагромадилися великі поклади крейди в околицях м. Кременця, смт Почаєва, Вишнівця. За походженням крейда є органогенною осадовою породою, яка утворилася із решток дрібних морських водоростей – коколітофорид і порошкоподібного кальциту, що випав як хімічний осад на дно теплого моря з глибиною від 100 до 200-300 метрів і більше. Крейда переповнена рештками багатьох морських організмів (форамініфер, губок, плечоногих, молюсків, морських їжаків, скатів та ін.).

Характерно, що крейда нагромаджувалася лише у крейдовому періоді мезозойської ери. У відкладах інших періодів історії Землі вона не відома. Це пов'язано з інтенсивним розвитком в цей період дрібних планктонних (що живуть на поверхні води) водоростей – коколітофорид. Причому, цей процес поширений був лише в Європі, а на інших континентах не траплявся.

У товщі білої писальної крейди трапляється велика кількість оригінальних, подекуди загадкової форми мінеральних утворень – конкрецій (стяжін) сірого, смугастого і чорного кременю. Найчастіше вони бувають кулястої, лінзовидної чи неправильної закрученої форми із гладкою поверхнею ззовні. Нерідко на ній виступають рештки давніх молюсків, морських їжаків та інших морських організмів, захоплених у процесі формування конкреції [18].

На думку дослідників, конкреції кременю утворилися на різних стадіях перетворення морських осадків унаслідок концентрації в окремих ділянках кремнеземної речовини, яка початково знаходилась в осадках у тонкорозсіяному стані. Джерелом кремнезему були розчинені у воді скелети морських організмів, в першу чергу – губок.

Крім стяжін кременю, у відкладах білої писальної крейди, вапняках і мергелях крейдової системи часто зу-

стрічаються стяжіння (конкреції) променистого колчедану або марказиту [15], які утворилися внаслідок кристалізації сполук заліза, розсіяних в морському осаді під час його ущільнення і перетворення в умовах відновного середовища. Ріст конкрецій йшов від центра кристалізації, де переважно знаходилося стороннє тіло, до периферії, що й обумовило їхню кулясту форму. При наявності двох або більше центрів кристалізації утворилися зростки конкрецій химерних форм.

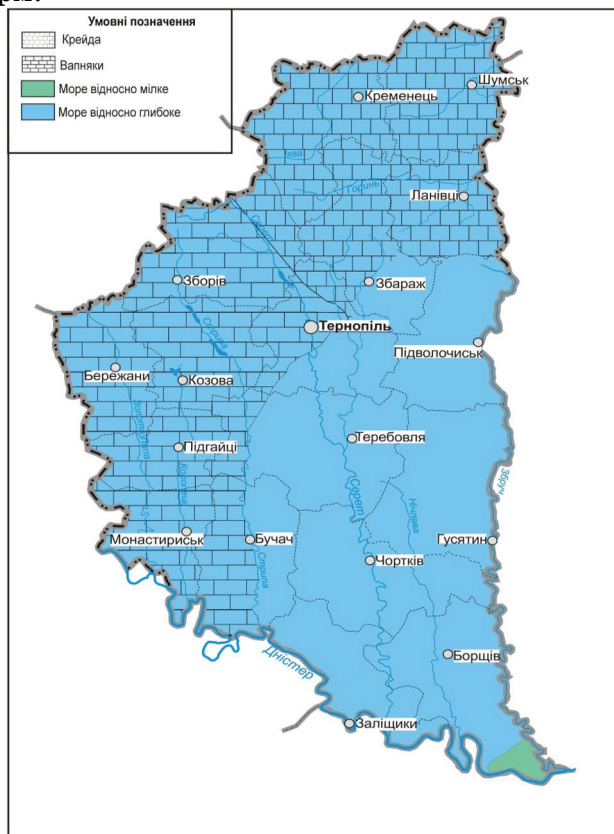

Рис. 2. Палеогеографічна карта пізньокрейдового періоду.

Велика морська трансгресія початку пізньої епохи (турон–коньякський вік) поступово змінюється регресією, яка

триває до кінця крейдового періоду. Море поступово звільняє територію не лише Тернопільської області, а й всього Поділля.

Нажаль не збереглося жодних геологічних матеріалів, за якими можна було б судити про природні умови, рослинний і тваринний світ суходолу на території області у крейдовому періоді. Але є відомості про це з інших регіонів. Вони дозволяють стверджувати, що клімат в кінці мезозойської ери був теплий, проте відчувались різкі коливання температури і вже визначались природні зони. Рослинність збагатилася появою квіткових рослин, виникненням широколистяних дерев. Уперше на Землі з'явилися квітасті луки, барвисті ліси і переліски.

Великі зміни сталися в розвитку велетенських ящерів. На суші панівну роль протягом усього періоду відігравали травоядні ігуанодони, трицератопси та багато інших. Серед хижих ящерів виділявся тиранозавр. Але під кінець крейдового періоду велетенські ящери безслідно вимерли. Зникли також зубасті птахи. На життєву арену вийшли представники сучасних хребетних, зокрема плацентарні ссавці, та вони вже характерні для наступної, кайнозойської ери.

Характерні для мезозою представники тваринного світу в крейдовому періоді вимирали масово і протягом короткого часу. Причини різкого оновлення тваринного світу на межі палеозою і мезозою та на межі мезозою і кайнозою вбачають у зміні фізико-географічних умов на Землі в результаті гороутворення.

Кайнозойський етап є п'ятою і останньою ерою в геологічній історії Землі й охоплює палеогеновий, неогеновий і четвертинний періоди. У перекладі кайнозой означає «ера нового життя». Порівняно з попередніми, кайнозойська ера найкоротша, тривалість її становить всього близько 65 млн років. Проте за цей порівняно недовгий час на Землі сталися великі зміни. У кайнозойську еру почалось і триває досі альпійське гороутворення, в результаті якого виникли гори: Альпи, Карпати, Кримські, Кавказ, Гімалаї. Оновились старі гірські споруди Тянь-Шаню, Уралу, Прибай-

калля, Алтаю та ін. Середземний океан Тетіс розпався на окремі моря: Середземне, Чорне, Каспійське, Аральське. Тектонічні рухи в тихоокеанській і середземноморській рухливих зонах тривають понині.

Клімат Землі на початку кайнозойської ери в наших широтах наближався до тропічного. Під кінець кайнозойської ери різко похолодало. На великих просторах північної півкулі настало зледеніння. Льодовиковий період тривав близько мільйона років. Потім настало потепління, крига великого зледеніння розтанула, релікти її збереглися лише у Гренландії, на Шпіцбергені та Новій Землі.

Рослинність за кайнозойської ери була подібна до сучасної. Проте розміщення рослинних зон на початку ери було дещо іншим, ніж тепер. На території України росли вічнозелені ліси і чагарники. Поширені були лаври, мирти, фікуси, туї, пальми, тропічний дуб, тиси, секвої тощо. На північ від тропічної рослинної зони була зона широколистих лісів. У ній переважали листопадні – дуб, бук, каштан, в'яз, береза, клен, а з хвойних – секвойя, тис, ялина [1].

У середині кайнозою у південних районах теперішньої території помірної зони почали формуватися степи; чим раз більше поширювалась трав'яна рослинність. На північ від степу продовжували існувати ліси, але в їх складі зникли листяні вічнозелені види. Панівними стали сосна, ялина, граб, береза.

Тваринний світ кайнозойської ери теж зазнав значних змін, у порівнянні з тваринним світом мезозою. На суші панівну роль відіграють ссавці, з'являються беззубі птахи. Під кінець першої половини кайнозойської ери вже існували предки хижаків, хоботних, носорогів, з'являються напівмави – лемури, справжні гризуни.

У другій половині кайнозойської ери розвиваються групи коней, антилоп, жираф, гієн, котячих. У морях набувають широкого розвитку червононогі і двостулкові молюски, велетенські корененіжки – нумуліти, костисті риби, кито-подібні тварини.

Наприкінці кайнозойської ери тваринний світ набуває сучасного вигляду.

Кайнозойську еру за фізико-географічними умовами та розвитком життя поділяють на три періоди: палеогеновий, неогеновий та антропогеновий або четвертинний. До недавнього часу її поділяли лише на два періоди – третинний і четвертинний. Такий поділ нерідко зустрічається в літературі й тепер.

Палеогеновий період. Перший період кайнозойської ери називають палеогеновим, що в перекладі означає «період давнього покоління». Таку назву йому дали через те, що в цей період появились рослини і тварини, які порівняно з сучасними є дуже давніми.

Палеогеновий період поділяють на три епохи: ранньопалеогенову (палеоцен), середньопалеогенову (еоцен), пізньопалеогенову (олігоцен).

Упродовж майже всього палеогенового періоду, який тривав близько 42 мільйонів років, на території Західного Поділля панував суходіл. Формувався рельєф земної поверхні, розвивався рослинний і тваринний світ. Тоді були сформовані глибокі долини, улоговини, в карбонатних породах інтенсивно розвивалися карстові процеси. Нерівності крейдової поверхні, створені в той час, досягають 50-60 м.

Клімат був теплий, субтропічний, близький до тропічного. Росли вічнозелені ліси з пальмами, фікусами та іншими теплолюбними рослинами.

У середині палеогенового періоду, в еоценову епоху, територія Західного Поділля покрилася морем. Воно було неглибоким, з нормальною солоністю вод. Відклади його майже всюди представлені зеленими кварцово-глауконітовими пісками невеликої потужності. Нерідко ними заповнені тріщини і карстові порожнини в крейді в околицях Кременця, Шумська, Ланівців, Вишнівця. На підвищених ділянках давнього рельєфу ці відклади здебільшого розмиті. Максимальна їхня потужність сягає 15-20 м.

Наприкінці палеогенового періоду, близько 30 млн років тому, море знову відступило з території Західного Поділля, збереглося лише у Прикарпатті [2]. Клімат став холоднішим, але все ще близьким до субтропічного.

Неогеновий період (неоген) – передостанній період у геологічній історії Землі. У ньому формувалися головні риси сучасних фізико-географічних умов нашої планети. В перекладі слово неоген означає «період нового покоління».

У неогеновому періоді відбувалися інтенсивні тектонічні рухи, утворення Карпат, Кримських гір, Кавказу, Альп та ін. Під впливом гороутворення в Карпатах відбувалися інтенсивні коливні рухи у Прикарпатті та на прилеглий до нього південно-західній частині Східноєвропейської платформи на якій розташована Тернопільська область. Внаслідок цього відбувалися трансгресії і регресії морів, морський режим неодноразово змінювався континентальним, а в кінці міоцену, море остаточно відступило з нашої території і тут встановився континентальний режим, який існує до нашого часу.

У перервах між морськими трансгресіями міоцену суходіл покривався багатою деревною та чагарниковою рослинністю, що в основному складалася з листопадних форм, таких як: граб, бук, дуб, береза, в'яз, клен, каштан, платан та інші, зі значною домішкою хвойних (тис, ялівець) та субтропічних вічнозелених видів (самшит, кипарис та інші) [1]. У цих лісах жили великі хоботні тварини динотерії.

Неоген поділяють на дві епохи: міоценову і пліоценову, а їх у свою чергу ділять на віки, яким відповідають яруси з аналогічними назвами.

Назва міоцен означає «менш нова епоха» (від грецьких слів «міон» – менше і «ценос» – новий). Міоцен поділяють на три віки (яруси): гельветський, баденський (тортонський) і сарматський.

У міоценову епоху фізико-географічні умови на території Поділля були дуже мінливими. Контури берегової лінії морських басейнів неодноразово змінювалися у зв'язку з тектонічними рухами, викликаними гороутвореннями в Карпатах. До початку неогенового періоду на території Західного Поділля всюди був підвищений суходіл, де переважали денудаційні процеси. Лише в гельветський вік у західній частині Поділля виникає мілководна морська затока, в якій нагромаджувалися переважно піщані відклади з типовою морською фауною.

У наступний, баденський вік, море значно розширило свої межі і покрило всю територію Західного Поділля [24]. Східна межа баденського морського басейну досягла лінії Кременець – Ланівці – Городок – Могилів-Подільський (рис. 3). В цьому басейні відклалися переважно піщано-глинисті та карбонатні осади з численною фауною різних видів морських молюсків. Крім того, в них відомі морські їжаки, корали, літотамнієві водорості, черви та інші організми. Температура води в морі була, очевидно, не нижчою 18-20 градусів, про що свідчать рештки коралів і голкошкірих, які при нижчій температурі не розвиваються. Море було мілким з пониженою солоністю.

Берегова лінія баденського моря, що наступало, була звислою, нерівною, на окремих ділянках морські води проникали в суходіл. Приморський суходіл, особливо вздовж річкових долин, був укритий багатою деревною та чагарниковою рослинністю: граб, бук, дуб, береза, представниками субтропічної флори – лаври, магнолії, фікуси, платани, самшит, кипарис та ін. Вони були окрасою берегів баденського моря на Поділлі близько 20 мільйонів років тому. Тепер такі рослини ростуть переважно в південній Європі, Криму та Закавказзі. Високні рештки цих рослин у вигляді обвуглених листків, хвої та шишок у великій кількості зустрічаються в шарах міоценових відкладів в околицях села Залісці Збараського району. Тут виявлено: платан, кипарис, дуб ліванський, каштан кінський, маслина європейська, ялівець червоний та ін. [29, 30] Поряд із рештками рослин зустрічаються черепашки морських молюсків, які вказують на те, що рослинні рештки відклалися в морських умовах. Очевидно, ліси в цей час підходили до самого морського берега. Листя і хвоя рослин зносилися у свіжому вигляді в річкові долини і затоки, осідали на дно і перекривалися глинистими осадами. В умовах поганого доступу повітря рослинні рештки не встигли розкластися і в обвугленому вигляді збереглися до наших днів. У тих місцях, де рослинного матеріалу нагромадилося значно більше, утворилися поклади бурого вугілля (с. Тростянець біля Золочева, Старий Почаїв, с. Дзвиняча біля Вишнівця та ін.).

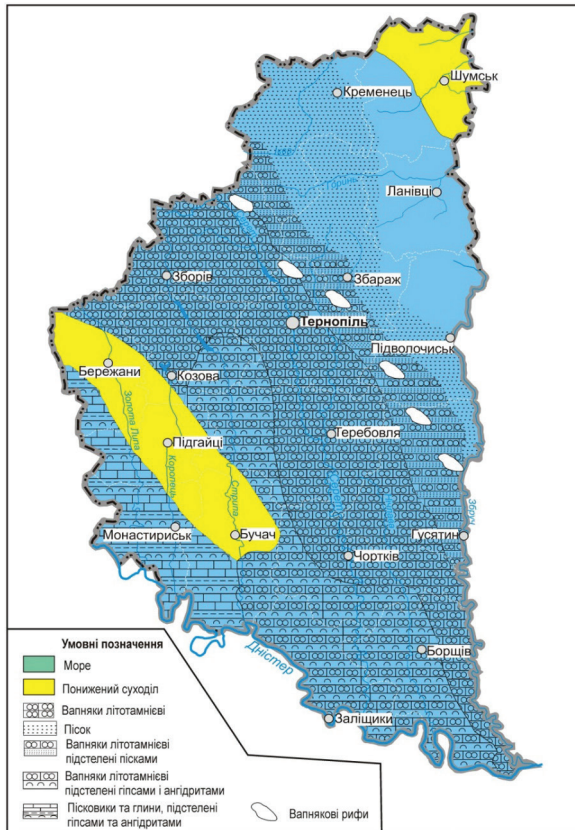

Рис. 3. Палеогеографічна карта пізнього баденію.

Природним геологічним музеєм міоценової епохи на теренах Тернопільщини є яр Жаб'як, який знаходиться біля села Дзвиняча Збараського району. Тут на невеликій площі (довжина яру близько 500 м) зосереджена значна кількість унікальних геологічних експонатів – свідків далекого минулого. У відкладах міоцену винятково добре збереглися численні рештки рослинних і тваринних організмів, скам'янілі стовбури дерев, верстви бурого вугілля, велика кількість різноманітних морських безхребетних тварин, особливо двостулкових і черевоногих моллюсків [7, 12], абсолютний вік яких близько 25 млн років. За багатством

видового складу викопних організмів і їх збереженістю яр Жаб'як не має собі рівних серед палеонтологічних пам'яток неогену Поділля.

Уздовж східного побережжя теплого баденського моря на віддаль близько 300 км простягалася смуга бар'єрних рифів. Основним будівельним матеріалом для утворення рифів слугували відмерлі рештки літотамнієвих водоростей, які населяли найбільш підняті ділянки морського дна в місцях інтенсивного руху води. Відмираючи, вапнякові водорості утворювали твердий субстрат, на якому охоче поселялися інші організми, передусім молюски.

Крім літотамнієвих водоростей, в утворенні рифів важливу роль відіграли моховатки, корали, верметуси, серпули та інші [11], переважно прикріплені, донні організми. Колонії моховаток займали окремі ділянки між водоростями. Верметуси (черевоні молюски зі специфічною, неправильно закрученою черепашкою), закріплювалися між водоростями. Корали населяли глибокі ущелинні рови в середині рифових масивів, ховаючись від міцного натиску хвиль. Органічний світ рифових масивів істотно відрізнявся від органічного світу навколишніх морських просторів.

Початок раннього сармату на півдні і заході України ознаменувався опусканням території і розширенням моря. На заході ранньосарматське море вкривало частину південно-західного схилу Українського кристалічного щита і поширювалось на північ до широти м. Рівне. Воно покривало і всю територію сучасної Тернопільської області.

Цей басейн був мілким і лише в Передкарпатському прогині він був глибшим. На Поділлі в цьому басейні продовжують розвиватися рифові споруди на баденських рифах, зберігаючи їх північно-західний напрям. Але сарматські рифові тіла загалом не співпадають з баденськими масивами. Вони переважно розміщені південно-західніше від хребтів водоростевих рифів, на їх схилах, де вони групуються у невеликі хребти чи утворюють окремі конусоподібні гірки. Вершини цих хребтів і гірок скелясті, схили круті, обривисті.

В утворенні сарматських рифів значну роль відіграли морські черви – серпули, які для свого захисту будували

звивисті чи спірально закручені вапнякові трубочки. Зі скупчень цих трубочок утворювалися міцні вапняки. На схід від рифової гряди в умовах мілководдя відбувалось нагромадження органогенних черепашкових, моховаткових, серпулових та інших вапняків, а з наближенням до берега – піску.

Згодом під впливом горотворних рухів у Карпатах, територія Поділля піднялася, море відступило на південний схід. А на місці його колишнього дна залишилися височіти рифи у вигляді горбистої гряди, яка збереглася до наших днів. Цю гряду часто називають Товтровим кряжем або Медоборами. Остання назва стосується основної гряди баденських водоростевих рифів, яка має більш згладжений рельєф і покрита густою трав'яною, чагарниковою і деревною рослинністю, в складі якої – багато рослин-медоносів. Тому, ще в глибоку давнину люди назвали ці ліси медовими борами, а потім і все горбисте пасмо – Медоборами.

Товтровий кряж – унікальне геологічне утворення, яке не має аналогів у інших регіонах нашої держави. Горбисте пасмо Товтрів перетинає хвилясту рівнину Подільського плато з північного заходу на південний схід від села Підкам'янь на Львівщині через Збараж, Скалат, Гримайлів, Кам'янець-Подільський аж до Молдови. Ширина гряди коливається в межах від 2-3 км до 15-20 км, висота над навколишньою поверхнею плато – 50-60 м, а в окремих місцях і більше. На вершинах гряди і горбів зустрічаються мальовничі скелі, кам'яні поля, складені десятками різноманітних різновидностей вапняків з численними рештками морських організмів. Вздовж південно-західного схилу гряди є низка невеликих скелястих горбів сарматського віку.

У ранньому сарматі, коли на Західному Поділлі бушувало море, у Закарпатті відбувалась досить активна вулканічна діяльність. У цій області серед морських нижньосарматських відкладів спостерігаються туфогенні породи. В більш віддалених районах, особливо на Волино-Поділлі, в нижньосарматських відкладах в околицях Кременця та інших місцях, відомі два проверстки бентонітових глин, приурочених до нижньої та верхньої частини розрізу. Це дає

підставу припускати, що вони відповідають двом етапам вулканічної діяльності в Закарпатті, бо бентонітові глини утворились з вулканічного попелу, перенесеного із Закарпаття і відкладеного тут в морських осадах.

Морський басейн заселяли безхребетні та хребетні тварини. З перших, головними були форамініфери та молюски. Не менш важливу роль відігравали моховатки та остракоди. Серед молюсків значно поширеними були гастроподи, представлені численними родами та видами. Відсутність стеногалінних форм (морські організми, що живуть лише в морській воді нормальної солоності – приблизно 35 ‰) свідчить про опріснення вод басейну [24].

Наприкінці раннього сармату почалося загальне підняття північної частини Поділля, що зумовило регресію моря у південно-східному напрямку. Згодом море повністю відступило з території Західного Поділля – тут виник суходіл, який існує до сучасної епохи.

Загальне похолодання і зростання сухості у середині і в кінці сармату, зумовили випадання з лісових формацій найбільш теплолюбних і мезофільних порід, що призвело до збіднення самих лісів і скорочення їхніх ареалів. Лісова рослинність цього часу була представлена такими видами, як: граб, дуб, клен, липа, береза та ін. Зникають каштан і дзельква та деякі листопадні – платан, тополя, ліквідамбар. У флорі вже немає кипарисів, зник тис, бук. На думку деяких вчених, ліси в цей час вже не були суцільними, а поєднувалися з безлісими рівнинами.

Пліоцен в перекладі означає «більш нова епоха» – остання епоха в історії Землі перед появою людини.

У пліоцені на території Тернопільської області існувала суша, морські відклади не відкладалися, а континентальні, хоч і нагромаджувались у незначній кількості, практично не вивчені. На Поділлі в пліоцені був лісостеп подібний до сучасного, степові ділянки чергувалися з лісовими. Рослинний і тваринний світ став більш схожим на сучасний. В пліоцені почала формуватися долина Дністра.

Четвертинний (антропогеновий) період – останній період геологічної історії Землі, який поділяють на три епо-

хи: ранньочетвертинну (постпліоцен), середньочетвертинну (плейстоцен) і пізньочетвертинну (голоцен). Тривалість цього періоду близько 1,7 млн років. Епоха, в яку ми живемо, є продовженням цього періоду. Тепер для четвертинного періоду чимраз частіше користуються назвою антропоген, що в перекладі означає «період походження людини».

У кінці неогену платформна частина України була низинною, слабо розчленованою рівниною. Більшість річок рівнинної частини мали мабуть характер блукаючих водотоків. На початку ранньочетвертинної епохи відбулося значне епейрогенічне підняття всієї території України і одночасно дуже знизився базис ерозії – рівень замкненого басейну, який існував на місці Чорного моря, в наслідок цього рівнинні ріки почали виробляти сталі долини. Розподіл орографічних елементів стає близьким до сучасного.

Упродовж ранньочетвертинної епохи розробляються долини переважної більшості рік. Майже скрізь висота поверхні України в ранньочетвертинну епоху була меншою, ніж сучасна, і особливо значно – в Середньому Придністров'ї і Середньому Побужжі, які піднімалися менше як на 200 м над рівнем моря. У районах, які характеризуються малою амплітудою ранньочетвертинного епейрогенічного підняття і складені пухкими осадовими породами, ріки виробили дуже широкі долини, які по ширині в 5-30 разів перевищують сучасну заплаву.

Клімат в ранньому плейстоцені мало відрізнявся від пліоценового. Середня епоха четвертинного періоду (плейстоцен) відрізняється від попередніх епох неодноразовою зміною похолодання і потепління клімату. Похолодання супроводжувалося материковими зледеніннями у високих широтах і встановленням волого клімату в позальодовикових областях. Під час міжльодовикових епох льодовики зникали майже повністю. Коливання клімату позначалось на зміні рослинного і тваринного світу.

Під час максимального, дніпровського, зледеніння льодовик вкривав значні простори північної частини України, на заході він досягав півніжжя Карпат (льодовикові валуни виявлено біля Нововолинська, Яворова, Рудок і Самбора),

а на сході, в середньому Придніпров'ї, утворював великий виступ на південь, майже до широти м. Дніпра. На Волино-Подільській височині льодовика не було, бо вона була значно піднятою. Прилеглі до льодовика площі суходолу періодично вкривалися талими водами, які утворювали великі прильодовикові озера або ж стікали на південь потоками, що не мали певних русел. Влітку кількість талих вод збільшувалась, а взимку вони значною мірою припиняли свою діяльність і тоді майже не вкриті рослинністю простори піддавалися впливу морозних факторів, характерних для перигляціальної зони. Тут формувалися різноманітні кріогенні деформації, серед яких переважали клиноподібні морозні тріщини глибиною до 1-4 м. Їх можна спостерігати у лесоподібних суглинках в околицях Збаража, Тернополя та в багатьох інших місцях Поділля.

На південь від площі розливів льодовикових талих вод стікання їх відбувалося по широких вже існуючих тоді річкових долинах. Так, льодовикові води стікали по долині Дністра, виробляючи при цьому глибоку каньйоноподібну долину. На відносно підвищених ділянках суходолу нагромаджувалися лесові породи.

Флора і фауна під час максимального зледеніння характеризується появою більш холодостійких форм. У безпосередній близькості від краю льодовика існувала зона з розрідженою рослинністю з елементами тундрової і лісотундрової рослинності. Розріджені угруповання були представлені сосною і чагарниковими формами берези. За аналогією з сучасною тундрою середня температура липня у прильодовиковій зоні сягала приблизно $+5...+6^{\circ}$, а січня – $-15...-34^{\circ}\text{C}$, річна сума опадів не перевищувала 200-250 мм. Південніше лінії Вінниця – Дніпро – Луганськ зона рідколісся переходила в зону лісостепу та степу сибірського типу.

Фауна хребетних різкіше реагувала на похолодання; в цей час у нас з'являються холодостійкі форми, зокрема шерстистий носоріг, мамонт, печерний ведмідь, північний олень, печерна гієна, песець та ін. Кості цих тварин знайдено в околицях Кременця та в інших місцях [26].

Після максимального (дніпровського) зледеніння наступила рис-вюрмська міжльодовикова епоха. Клімат у нас став теплішим, великого поширення набули широколистяні ліси з участю дуба, липи, граба, ліщини та інших порід, про що свідчать результати споро-пилкового аналізу, проведеного київськими палеоботаніками А. Артюшенко, Р. Арап, Л. Безусько [1].

Початок пізнього плейстоцену ознаменувався новою хвилею похолодання. В цей час у нас сформувалась верхня товща лесів і лесоподібних суглинків [3], які в більшості є материнськими породами для сучасних ґрунтів. У цей час тут був холодний лісостеп. В одній з карстових воронок біля села Мала Іловиця Шумського району в 1964 р. знайдено велику кількість костей середньо- і пізньоплейстоценових тварин, свідків цього похолодання. Серед них: ведмідь печерний, лемінг копитний, песець, олень північний та ін. [26, 28]. Захоронення костей плейстоценової фауни хребетних тварин знайдено у більш ніж 60 місцях на теренах Тернопільської області. Найбагатшим із них є місцезнаходження у с. Кривче Борщівського району. Тут у печері виявлено 69 родів, видів і підвидів плейстоценових хребетних [27].

Пізньочетвертинна епоха (голоцен) – остання (сучасна) епоха четвертинного (антропогенового) періоду. Почалася вона після зникнення материкового зледеніння на півночі Європи 10-12 тисяч років тому. Голоцен поділяють на ранній (від 12-10 до 7 тисяч років тому), середній (7-3 тис. років) і пізній (триває до нині).

Упродовж цієї епохи сформувалася сучасна фізико-географічна зональність. На Поділлі почав формуватися сучасний ґрунтовий покрив, рослинний і тваринний світ.

Література

1. Артюшенко А. Т. История растительности западных областей Украины в четвертичном периоде / А.Т. Артюшенко, Р.Я. Арап, Л.Г. Безусько. К. : Наук. думка, 1982. 135 с.
2. Атлас палеогеографічних карт Української і Молдавської РСР: з елементами літофацій / за заг. ред. В.Г. Бондарчука. К.: Вид-во АН УРСР, 1960. 78 с.

3. Богуцький А. Б. Четвертинні відклади // Природа Тернопільської області / Під ред. К.І. Геренчука. – Львів : Вища школа, 1979. – С. 28-36.
4. Венглинский И. В. О новом местонахождении миоценовой флоры у с. Залесцы Тернопольской области / И.В. Венглинский, Н.Я. Шварева // Проблемы геологии и геохимии горючих ископаемых Украины. – М.: ВИНТИ, 1983. – С. 4-8.
5. Вялов О. С. Новые данные о фауне нижнего тортоня Подолии / О.С. Вялов, Л.С. Пишванова // Докл. АН СССР. – Т. 126. – № 4. – 1959. – С. 834-837.
6. Горецкий В. А. Биостратиграфия миоценовых отложений Волыно-Подольской плиты: Автореф... канд. геол. минер. наук / В.А. Горецкий. – Львов, 1964. – 32 с.
7. Дем'ячук І.П. Про попередні результати досліджень палеомаलाкофауни з міоценових відкладів яру Жаб'як / І.П. Дем'ячук, Й.М. Свинко, П.М. Дем'ячук // Подільські читання : Матер. II міжнар. наук.-практ. конф. (23-24 травня 2013 р., м. Тернопіль). – Тернопіль: СМП Тайп, 2013. – С. 17-21.
8. История развития растительного покрова Украины в миоцене / С.В. Сябряй, Н.А. Щекина. – К.: Наук. думка, 1983. – 172 с.
9. Ищенко Т. А. Куксониевая палеофлора в скальском горизонте Подолии и ее стратиграфическое значение / Т.А. Ищенко // Геол. журнал. – 1969. – Т. 29. – С. 101-109.
10. Ищенко Т. А. Позднесилурийская флора Подолии / Т.А. Ищенко. К. : Наук. думка, 1975. – 80 с.
11. Королюк И. К. Подольские Толтры и условия их образования / И. К. Королюк // Тр. ин. геол. наук АН СССР. Сер. геол. – 1952. – № 5. – 139 с.
12. Ласкарёв В. Геологические исследования в юго-западной России (17 лист общей геологической карты Европейской России) / В. Ласкарёв // Тр. Геол. комитета. Новая серия. – 1914. – Вып.77. – 730 с.
13. Молявко Г.І. Палеогеографічний нарис України та суміжних областей в міоценову епоху (ранній і середній міоцен) / Г. І. Молявко // Геол. журн. – 1956. – Т. 16, вип. 3. – С. 13-27.
14. Опорный разрез силура и нижнего девона Подолии. – Л. : Наука, 1972. – 262 с.
15. Свинко Й. М. Природа Тернопілля в геологічному минулому / Й.М. Свинко. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2010. – 112 с.

16. Свинко Й. М. Дністровський каньйон – природний геологічний музей / Й.М. Свинко, П.М. Дем'янчук // Дністровський каньйон – унікальна територія туризму: Матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (16-18 травня 2009 р., м. Тернопіль). – Тернопіль, 2009. – С. 43-47.
17. Свинко Й. М. Нарис про природу Тернопільської області: геологічне минуле, сучасний стан / Й. М. Свинко. – Тернопіль : Навчальна книга Богдан, 2007. 192 с.
18. Свинко Й.М. Цікава палеонтологія Тернопілля / Й.М. Свинко, П.М. Дем'янчук, О.В. Волік, С.В. Гулик. – Тернопіль: Осадца Ю.В., 2018. – 112 с.
19. Сиренко Н.А. Развитие почв и растительности Украины в плиоцене и плейстоцене / Н.А. Сиренко, С.И. Турло. – К. : Наук. думка, 1986. 187 с.
20. Стратиграфія УРСР. Т. 3. Кембрій. Ордовик. К.: Наук. думка, 1972. 227 с.
21. Стратиграфія УРСР: в 11-ти т. Т. 4, ч. 1. Силур. К. : Наук. думка, 1974. 215 с.
22. Стратиграфія УРСР: в 11-ти т. Т. 4, ч. 2. Девон. К. : Наук. думка, 1974. 226 с.
23. Стратиграфія УРСР: в 11-ти т. Т. 8. Крейда. К. : Наук. думка, 1971. 319 с.
24. Стратиграфія УРСР: в 11-ти т. Т. 10. Неоген. К. : Наук. думка, 1975. 270 с.
25. Татаринів К.А. Формування фауни хребетних / К.А. Татаринів // Природа Тернопільської області / Під ред. К.І. Геренчука. – Львів : Вища школа, 1979. – С. 113-116.
26. Татаринів К.А. Плейстоценові і голоценові ссавці Кременецьких гір / К.А. Татаринів // Наук. зап. Кремен. пед. ін-ту. – Тернопіль, 1962. – № 7. – С. 34–51.
27. Татаринів К.А. Плейстоценовые млекопитающие из Нижнекривчанской пещеры (Подолія) / К.А. Татаринів // Палеонтологічний збірник. – Львов: Львов. гос. ун-т, 1965. – Вып. 1. – № 2. – С. 30-37.
28. Татаринів К. Некоторые пещерные захоронения ископаемых позвоночных в западных областях Украины / К. Татаринів // Бюлл. МОИП, отд. геол. – 1965. – Т. 60. – С. 158-159.
29. Шварева Н. Я. Верхнебаденская флора Залесцев / Н. Я Шварева; Отв. ред. К. А. Малиновский. – К.: Наук. думка, 1989. – 96 с.

30. Czechtowa H. Srodkowo-miocenska flora Zalesiec kolo Wisniowca / H. Czechtowa // Acta geol. Pol. – 1951. – V. 2, № 3. – S. 349-446.

Yosyp Svyenko, Petro Demyanchuk, Bozhena Gdal

MAIN STAGES OF PALAEOGEOGRAPHIC DEVELOPMENT OF TERNOPIL REGION

The article deals with the main stages of paleogeographic development of Ternopil region. On the basis of the analysis of the geological structure and paleontological data in the history of paleogeographic development of the territory of the Ternopil region, five main stages are distinguished: Precambrian, Early Paleozoic, Late Paleozoic, Mesozoic and Cenozoic, and their brief characterization is given. A series of paleogeographic mapping models are presented that reflect paleogeographic conditions on the territory of the Ternopil region in different geological periods.

Key words: *paleogeography, Precambrian, Early Paleozoic, Late Paleozoic, Mesozoic, Cenozoic.*

Михайло Андрейчин¹, Володимир Паничев²

ВИДОВИЙ СКЛАД КЛІЩІВ ТА ЇХ УРАЖЕНІСТЬ ПАТОГЕННИМИ БАКТЕРІЯМИ У ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ

¹Тернопільський національний медичний університет імені І. Я. Горбачевського

²Тернопільський обласний лабораторний центр МОЗ України

Наведено дані збору кліщів у восьми лісових біотопах Тернопільської області та в п'яти парках міста Тернополя, здійсненого протягом 2017-2018 рр., і матеріали лабораторних досліджень 1140 відловлених особин на предмет інфікування їх бореліями, анаплазмою, babesією та ерліхіями.

Досліджені кліщі належали до *I. ricinus* і рідше до *D. reticulatus*. За допомогою темнопольної мікроскопії встановлено їх інфікування бореліями та іншими патогенними бактеріями. У частини кліщів методами полімеразно-ланцюгової реакції (ПЛР) та електрофоретичної детекції (ЕФД) в гелі ідентифіковано присутність *B. burgdorferi* s. l., *B. miyamotoi*, *A. phagocytophilum*, *Babesia* species.

Отримані результати засвідчують наявність суттєвих потенційних загроз для населення від кліщів інфікуватися бореліями, анаплазмою, babesією та ерліхією.

Ключові слова: кліщі, види, інфікованість, борелія, анаплазма, babesія, ерліхія, Тернопільська область.

В останні роки зріс науковий інтерес до інфекційних хвороб, джерелами (резервуарами) та переносниками збудників яких є кліщі. Натепер кров'яні інфекції людей на території України досліджені недостатньо. Для цих захворювань характерний широкий спектр клінічних проявів, хронізація процесу, низький відсоток діагностики. Офіційна статистика досі не відображає дійсний рівень захворюваності [1, 2]. Часто в діагнозах відображають лише клінічні синдроми та ураження певних систем і органів, тому відповідне етіотропне лікування не проводиться.

Україна знаходиться в межах широкого нозоареалу, для якого характерна наявність природних осередків кліщових інфекцій. Донедавна в західних регіонах до них традиційно відносили лише кліщовий вірусний енцефаліт, туляремію, Ку-лихоманку [3].

В Україні офіційна реєстрація хвороби Лайма розпочата на початку ХХІ століття. Перший випадок у Тернопільській області було виявлено в 2005 р. У наступному, станом на 2018 р., на Тернопільщині захворюваність зросла до 12,5 хворих на 100 тис. населення, а в Україні загалом – до 7,5. Зберігається тенденція до дальшого її росту, збільшується число виявлених ендемічних осередків із зареєстрованими випадками [2, 4]. Уражаються всі вікові категорії населення, особливо активного, працездатного віку. До групи ризику належать лісівники, мисливці, грибники, збирачі ягід, садівники, працівники парково-рекреаційних зон, рибного господарства, дачники, геологи, археологи [5, 7].

Частина захворювань не пов'язана з перебуванням людей у природних угіддях, а є наслідком знаходження їх у зелених зонах і на прибудинкових територіях у містах [1, 6]. Це найбільше стосується дітей і підлітків, захворюваність серед яких примітно зросла в останні роки [7].

Звернень за медичною допомогою у зв'язку з нападами (присмоктуваннями) кліщів за період 2015-2018 рр. у Тернопільській області було відповідно 1331, 1221, 1781, 1544. Однак реєстрація залишається неповною, так як не є обов'язковою. Епідеміологічні розслідування випадків хвороби Лайма засвідчують, що в середньому до 20 % хворих не розпізнавали напад кліщів, більшість видаляла кліща самотужки, без дотримання прийнятих правил, профілактичного лікування не отримувала.

Основною умовою тривалого існування природних осередків кліщових інфекцій є наявність складних паразитарних систем зі своїми підсистемами, що забезпечує їм стійкість і нечутливість до профілактичних заходів, які часто зводяться лише до зменшення ризиків інфікування при перебуванні організованих колективів у певних природних локаціях чи в інших місцях, більш-менш систематичних заходів щодо

зменшення чисельності диких гризунів, проведення акарологічних обстежень, акарицидних заходів, впорядкування та належного утримання територій [8]. Важливою в таких умовах є особиста профілактика, що включає як правила індивідуальної протикліщової поведінки, так і обов'язкове звернення за медичною допомогою в разі нападу (присмоктування) кліща, оцінку ступеня ризику такої події з використанням лабораторних можливостей [9].

Надзвичайно важливою складовою профілактичних, протиепідемічних заходів, індивідуальної профілактики, в т. ч. екстреної, є інформація щодо ендемічних ризиків. Оцінка таких ризиків щодо кліщових інфекцій на певних територіях є завданням сучасної профілактичної епідеміології та невідкладною складовою системи епідеміологічного нагляду [10]. Вона не можлива без вивчення та кількісної характеристики основних компонентів паразитарних систем.

В останні роки така робота в західному регіоні України виконувалася, зокрема, фахівцями ДУ «Львівський НДІ епідеміології та гігієни МОЗ України» [3, 8]. На території Тернопільської області комплексне вивчення та системна оцінка ситуації з кліщовими інфекціями проводиться з 2016 р. [5].

Метою цієї праці було дослідити чисельність основних видів кліщів і їх інфікування бореліями та іншими патогенами в різних кліматичних зонах Тернопільської області.

Матеріали і методи

Нами, в рамках науково-дослідницької роботи Тернопільського національного медичного університету, протягом останніх трьох років здійснювалося комплексне вивчення чисельності та видового складу дрібних ссавців, чисельності та видового складу кліщів, їх зараженості патогенами в різних кліматичних зонах Тернопільської області, відсоткового про шарку серопозитивних особин серед безпритульних тварин [11].

Робота проводилася відповідно до вимог і методичних рекомендацій чинних наказів МОЗ України про посилення заходів з діагностики та профілактики іксодових бореліозів в

Україні [12] і про затвердження методичних рекомендацій з неспецифічної профілактики трансмісивних природно-осередкових інфекцій, що передаються іксодовими кліщами [13].

Кліщів на місцевості збирали як традиційним прапором на дровку, так і удосконаленим, запатентованим нами пристроєм [14]. Окрім того, кліщів вичисували зі зловлених дрібних гризунів. Відлов гризунів проводився з дотриманням вимог біоетики.

Для виявлення ДНК *Borelia burgdorferi sensu lato* (s. l.), *B. burgdorferi sensu strikto* (s. s.), *B. afzelii*, *B. garinii*, *B. miyamotoi*, *Babesia species*, *Anaplasma phagocytophilum*, *Ehrlichia muris*, *Ehrlichia chaffeensis*, в режимі реального часу, використовувалися набори реагентів виробництва АО «Вектор-бест» (міжнародні сертифікати ISO 9001, ISO 13485). Зазначений спектр досліджень зараженості кліщів патогенними бактеріями був ширший, ніж у працях інших авторів в Україні. Для виявлення фрагментів ДНК використано методи ПЛР та ЕФД. Дослідження методом ЕФД у гелі здійснено в лабораторії Інституту медицини села (м. Люблін, Польща), за що автори вдячні працівникам цього закладу.

Такі пов'язані з кліщами інфекційні хвороби, як бабезіоз, ерхіліоз, анаплазмоз, натепер не включені до офіційної звітності про інфекційні та паразитарні захворювання. Вони не занесені також до переліку інфекційних захворювань, що мають поступово охоплюватись епідеміологічним наглядом, не зважаючи на їх епідемічну актуальність [15].

Результати дослідження та обговорення

Відлов кліщів здійснено протягом 2017-2018 рр. у восьми лісових біотопах Тернопільської області та в п'яти парках Тернополя. Було зібрано, вичесано 1140 кліщів та ідентифіковано їх за видами, статтю, стадією розвитку. Отримані дані наведено в таблиці 1 із зазначенням місця збору.

Таблиця 1

Розподіл відловлених кліщів *Ixodes ricinus* за статтю і стадіями розвитку

Місце збору кліщів (лісництво, населений пункт, парк)	Число особин	Всього		Імаго						Німфи, личинки	
				всього		самки		самці			
		абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%
Кременецьке, с. Бережці	62	46	74,2	33	71,7	19	57,6	14	42,4	13	28,3
Тернопільське, с. Вертелка	58	58	100,0	20	34,5	8	40,0	12	60,0	38	65,5
Нарайське, с. Вертелка	162	149	92,0	102	68,5	48	47,1	54	52,9	47	31,5
Раївське, с. Рай	23	22	95,7	12	54,5	7	58,3	5	41,7	10	45,5
Чортківське, с. Біла	60	60	100,0	9	15,0	3	33,3	6	66,7	51	85,0
Язловецьке, с. Берем'яни	175	175	100,0	136	77,7	81	59,6	55	40,4	39	22,3
Дорогичівське, с. Хмелева	64	64	100,0	41	64,1	17	41,5	24	58,5	23	35,9
Скала-Подільське, с. Мушкатівка	144	144	100,0	70	48,6	29	41,4	41	58,6	74	51,4
Парк ім. Т. Шевченка	3	3		1		1				2	
Гідропарк «Топільче»	39	37	94,9	28	75,7	14	50,0	14	50,0	9	24,3
Парк Національного відродження	154	154	100,0	119	77,3	53	44,5	66	55,5	35	22,7
Лісопарк «Кутківці»	140	140	100,0	86	61,4	44	51,2	42	48,8	54	38,6
Лісопарк «Здоров'я»	56	56	100,0	28	50,0	10	35,7	18	64,3	28	50,0
ВСЬОГО:	1140	1108	97,2	685	61,8	334	48,8	351	51,2	423	38,2

Серед кліщів, зібраних у лісових біотопах і парках, частка представників виду *I. ricinus* становила 97,2 %, *D. reticulatus* – 2,8 %. Останніх виявили тільки в трьох лісових біотопах: в урочищах Бережці (кліматичний район

Мале Полісся), Нараїв і Рай Бережанського лісгоспу (кліматичний район Холодне Поділля). При цьому частки європейського лісового та лугового кліщів у трьох вказаних лісових біотопах становили відповідно 74, 2 та 28,9 %; 92,0 та 8,0 %; 95,7 та 4,4 %.

З п'яти парків міста Тернополя тільки в одному виявлено *D. reticulatus* (5,1 % кліщів від усіх зловлених). Південніше м. Тернополя знахідок лугового кліща в лісових біотопах не було. Найвищою його чисельність є в північній частині області, а саме – малому Поліссі, що має свої кліматично-погодні, ландшафтні та інші відмінності. Його частка тут склала 25,8 % при 2,8 % в усіх місцях збору в області разом. Чисельність цих кліщів зменшується з півночі до півдня, в середньому відповідно зі змінами трьох кліматичних районів Тернопільської області (Малого Полісся, Холодного Поділля, Теплого Поділля). Всі особини *D. reticulatus*, зібрані з довкілля на вказані засоби збору, належали до імаго. Жодного не було вичесано з гризунів.

Назагал співвідношення зібраних з довкілля і вичесаних у гризунів кліщів становить 1047 особин до 93, у відсотках 91,8 до 8,0, що свідчить про переваги активних способів збору.

Серед зібраних *I. ricinus* 61,8 % належали до стадії імаго, 38,2 % – німф і личинок. Самки склали 48,8 %, самці – 51,2 %. У місцях збору їх співвідношення коливалися. Серед *D. reticulatus* самки склали 65,6, самці – 34,4 %, всі були імаго.

Кліщів інших видів і родів, що трапляються в західному регіоні України, зокрема *D. marginatus*, *Hyalomma plumbeum*, які мають епідеміологічне значення в поширенні кліщового вірусного енцефаліту, туляремії, гарячки Ку, Крим-Конго геморагічної гарячки, нами не виявлено. За матеріалами моніторингу кліщів, що здійснювався закладами колишньої Державної санітарної служби протягом 20 останніх років, всі кліщі на території Тернопільщини ідентифіковані як *I. ricinus* і *D. reticulatus*.

Результати лабораторних досліджень пулів кліщів з переліком патогенів наведено в таблиці 2.

Таблиця 2

**Результати лабораторного дослідження пулів кліщів,
зібраних на Тернопільщині**

Метод дослідження	Видовий склад						
	Всього	Ixodes ricinus			Всього	Dermacentor reticulatus	
		Іма-го	Німфи, личинки	Німфи, личинки		Іма-го	Німфи, личинки
Всього:	944	912	541	341	32	32	0
Позитивний результат	173	169	123	46	4	4	0
1. Досліджено методом ПЛР	453	441	310	131	12	12	0
з них з позитивним результатом:	61	60	48	12	1	1	0
<i>B. burgdorferi</i> s. l.	28	27	21	6	1	1	0
<i>B. miyamotoi</i>	8	8	6	2	0	0	0
<i>A. phagocytophilum</i>	14	14	12	2	0	0	0
<i>Babesia</i> species	11	11	9	2	0	0	0
2. Досліджено методом ЕФД	121	107	56	51	14	14	0
з них з позитивним результатом:	16	16	10	6	0	0	0
<i>B. burgdorferi</i> s. l.	3	3	0	3	0	0	0
<i>B. burgdorferi</i> s. s.	0	0	0	0	0	0	0
<i>B. afzelii</i>	3	3	0	3	0	0	0
<i>B. garinii</i>	0	0	0	0	0	0	0
<i>B. miyamotoi</i>	0	0	0	0	0	0	0
<i>A. phagocytophilum</i>	13	13	10	3	0	0	0
<i>Babesia</i> species	0	0	0	0	0	0	0
3. Досліджено методом темнопольної мікроскопії	370	364	205	159	6	6	0
з них з позитивним результатом:	96	93	65	28	3	3	0
низький ступінь інфікування	74	72	52	20	2	2	0
середній ступінь інфікування	20	19	11	8	1	1	0
високий ступінь інфікування	2	2	2	0	0	0	0

Для дослідження методами ПЛР і ЕФД у гелі, кліщів об'єднували в пули за кількістю, що залежала від складу зібраних кліщів, за статтю та стадіями розвитку.

Дослідження розпочинали з визначення антигенів комплексу *B. burgdorferi* s. l. В разі позитивного результату при використанні ЕФД у гелі в подальшому ідентифікували присутність антигенів *B. burgdorferi sensu stricto* (s. s.), *B. afzelii*, *B. garinii*. Окрім того, всі пули досліджувалися на наявність фрагментів ДНК *B. miyamotoi*, *Anaplasma phagocytophilum*, *Babesia species*, *Ehrlichia muris*, *Ehrlichia chaffeensis*.

За даними ПЛР, найбільш поширеним патогеном у популяціях кліщів є *B. burgdorferi* s. l. (табл. 3).

Таблиця 3

Частота виявлення патогенів у кліщах в ПЛР у режимі реального часу

Збудник	Число позитивних результатів	Відсоток від позитивних результатів
<i>B. burgdorferi</i> s. l.	28	45,9
<i>B. miyamotoi</i>	8	13,1
<i>A. phagocytophilum</i>	14	23,0
<i>Babesia species</i>	11	18,0
<i>E. muris</i>	0	0
<i>E. chaffeensis</i>	0	0
Всього	61	100

Результати дослідження методом ЕФД вказували на частіше виявлення *A. phagocytophilum* (у 13 кліщів із 16), ніж *B. burgdorferi* s. l. (у 3 із 16). Очевидно, дослідження в цьому напрямку доцільно розширити.

Як відомо, дослідження кліщів методом темнопольної мікроскопії на зараженість бореліями дозволяє оцінити ступінь інфікування цих членистоногих. Досліджувались як зрілі особини, так і німфи та личинки. Із 370 досліджених кліщів 96 (25,9 %) виявилися зараженими, із них 71,1 % з низьким ступенем інфікування, 20,8 % – із середнім і тільки 2,1 % – з високим ступенем.

Такі пов'язані з кліщами інфекційні хвороби, як бабезіоз, ерхіліоз, анаплазмоз, натепер не включені до офіцій-

ної звітності про інфекційні та паразитарні захворювання. Вони не занесені також до переліку інфекційних захворювань, що мають поступово охоплюватись епідеміологічним наглядом, не зважаючи на їх епідемічну актуальність [15, 16]. Результати наших досліджень свідчать, що цей недолік найближчим часом варто усунути.

Висновки

1. Видовий склад кліщів лісових біотопів різних кліматичних районів Тернопільської області та паркових ландшафтів міста Тернополя представлений лісовим європейським кліщем (*I. ricinus*) і луговим кліщем (*D. reticulatus*).

2. Популяція *I. ricinus* суттєво переважає в усіх кліматичних районах області. Чисельність *D. reticulatus* є найвищою в зоні Малеого Полісся, меншою – в зоні Холодного Поділля. У зоні Теплого Поділля лугового кліща не виявлено.

3. При дослідженні кліщів на зараженість патогенами методами ПЛР та ЕФД в гелі частота позитивних результатів була вища серед *I. ricinus*. При дослідженні кліщів *D. reticulatus* отримано позитивні знахідки тільки щодо *B. burgdorferi* s. l., серед кліщів *I. ricinus* – *B. burgdorferi* s. l., в т. ч. *B. afzelii*, *B. miyamotoi*, з інших – *A. phagocytophilum*, *Babesia species*. Виявити ерліхії не вдалося жодного разу.

4. Отримані результати свідчать про значний епідемічний потенціал популяцій кліщів лісових біотопів Тернопільської області та паркових ландшафтів міста Тернополя, що обумовлений досить високим рівнем їх зараження патогенними бактеріями та широким спектром останніх.

5. Одночасна циркуляція в популяціях кліщів декількох патогенів може сприяти випадкам мікст-інфекції серед населення.

Література:

1. Лайм-бореліоз: питання діагностики і терапії / Л.Р. Шостакович-Корецька, І.В. Будаєва, Л.В. Чергінець [та ін.] // Актуальна інфектологія. – 2014. – № 2 (3). – С. 27-31.
2. Лайм-бореліоз – особливо небезпечна інфекція, загрози та ризики / В.І. Задорожна, А.О. Руденко, В.Ю. Ключ // Ветеринарна медицина. – 2017. – № 103. – С. 30-32.

3. Актуальні кліщові природно-осередкові інфекції в Україні / Г.В. Білецька, О.Б. Семенишин, І.І. Бень [та ін.] // Природно-осередкові інфекції. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції інфекціоністів. – Тернопіль : Укрмедкнига, 2012. – С. 11-13.
4. Приходько Ю.О. Іксодові кліщі як переносники збудника Лайм-бореліозу / Ю.О. Приходько, О.В. Нікіфорова // Ветеринарна медицина. –2014. – № 99. – С. 154-156.
5. Шкільна М.І. Лайм-бореліоз у працівників лісових господарств Тернопільської області / М.І. Шкільна // Інфекційні хвороби. – 2016. – № 1 (83). – С. 36-40.
6. Деякі аспекти епідеміології та діагностики Лайм-бореліозу / С.І. Климнюк, Л.Б. Романюк, Н.Я. Кравець, Н.І. Ткачук // Наукові записки ТНПУ. Серія : біологія. – 2017. – № 3. – С. 147-153.
7. Лайм-бореліоз. Діагностичні критерії, лікування і профілактика : метод. рекомендації / [уклад.: М.А. Андрейчин, В.С. Копча, М.І. Шкільна та ін.]. – Тернопіль: ТДМУ, 2019. – 52 с.
8. Сучасні паразитарні системи кліщових інфекцій у Львівській області / Г.В. Білецька, О.Б. Семенишин, І.І. Бень [та ін.] // Анналі Мечниковського інституту. – 2012. – № 4. – С. 126-132.
9. Попович О.О. Лайм-Бореліоз: сучасна проблема інсектології / О.О. Попович // Актуальна інсектологія. – 2016. – № 3 (12). – С. 114-122.
10. Семенишин О.Б. Еколого-епідеміологічна характеристика іксодових кліщових бореліозів у Західноукраїнському регіоні: авторефер. дис. ... канд. мед. наук / О.Б. Семенишин. – Київ, 2009. – 22 с.
11. Порівняння ефективності засобів збору кліщів залежно від конструкції прапора / В.О. Паничев, А.С. Сверхук, О.Є. Авсюкевич [та ін.] // Інфекційні хвороби. – 2018. – № 4 (94). – С. 20-25.
12. Наказ МОЗ України від 16.05.2005 р. № 218 «Про посилення заходів з діагностики інфекційних кліщових бореліозів в Україні», електр. доступ : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0218282-05>
13. Наказ МОЗ України від 13.05.2013 р. № 369 «Про затвердження Методичних рекомендацій «Неспецифічна профілактика трансмісивних природно-вогнищевих інфекцій, що передаються іксодовими кліщами», електр. доступ : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/laws/show/v0369282-13/stru>
14. Патент на корисну модель № 123825. Україна, МПК А 61D 99/00. Пристрій для відлову кліщів з шкірних покривів / В.О. Пани-

чев, А.В. Павлишин, М.А. Андрейчин; заявник і патентовласник Тернопільський державний медичний університет ім. І.Я. Горбачевського – № у 2017 09 338. Заявлено 25.09.2017; Опубл. 12.03.2018, Бюл. № 5, 2018 р.

15. Наказ МОЗ України від 02.06.2019 р. № 378 «Про затвердження форм звітності з інфекційних і паразитарних захворювань, щеплень проти окремих інфекційних хвороб та інструкцій щодо їх заповнення», електр. доступ : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0525-09>
16. Наказ МОЗ України від 13.04.2016 р. № 362 «Про затвердження переліку інфекційних захворювань, які мають прогресивно (поступово) охоплюватися епідеміологічним наглядом», електр. доступ : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0714-16>

Mykhaylo Andreychyn, Volodymyr Panychev

BACTERIA AFFECTION OF TICKS SPECIES IN THE TERNOPIIL REGION

During 2017-2018 ticks were collected in eight forest biotopes of Ternopil region and parks of Ternopil city, also materials for laboratory studies were collected from 1140 people who suffer from Borrelia, anaplasma, babesia and ehrlichia diseases.

The ticks, which were studied belonged to I. ricinus and less often to D. reticulatus. Due to the dark field microscopy was revealed the infection of ticks by Borrelia and other pathogenic bacteria. Some species of B. burgdorferi s. l., B. miyamotoi, A. phagocytophilum, Babesia sp. were detected by polymerase chain reaction (PCR) and electrophoretic detection (EPD) in the gel.

The obtained results proofs the presence of significant potential threats for the population from ticks, as they were infected with Borrelia, anaplasma, Babesia and Ehrlichia.

Key words: ticks, species, infection, borreliosis, anaplasmosis, babesia, ehrlichia, Ternopil region.

ЗАПОВІДНА СПРАВА НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ: ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВА

*Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка*

Проаналізовано розвиток заповідної справи на Тернопіллі з виокремленням п'яти основних етапів, що відрізняються за масштабами і змістом реалізованих завдань, темпами росту територій та об'єктів природно-заповідного фонду. В межах вказаних етапів висвітлено роль меценатів, природодослідників, організаторів заповідної справи у реалізації ідей природозаповідання. Розглянуто основні проблеми та обґрунтовано тенденції у розвитку заповідної справи на сучасному етапі.

Ключові слова: *заповідна справа, етапи заповідання, території та об'єкти ПЗФ, організатори заповідання.*

Вступ. Території та об'єкти природно-заповідного фонду у будь-якому регіоні виконують ряд важливих соціально-екологічних функцій. Вони забезпечують збереження гено- та ценофондів, є ядрами екологічного каркасу, своєрідними «барометрами» природних систем, використовуються у рекреаційних, наукових, просвітницьких та культурних цілях. У розвитку мережі територій та об'єктів природно-заповідного фонду можна виділити ряд періодів, що різняться за масштабами, темпами росту заповідних об'єктів та їх функціональними завданнями. Так, в період 60-их – початку 70-их років ХХ століття відбулось відродження заповідних територій за рахунок створення пам'яток природи, які у подальшому стануть прообразами інших категорій заповідання. Період другої половини 70-их та 80-их років ХХ століття характеризувався кількісним зростанням функціональних категорій природозаповідання, формуванням вузлових структурних елементів природно-заповідної мережі. Період з 1990 року до наших днів знаменує собою перехід до формування цілісної, функціо-

нально-завершеної, соціально спрямованої мережі територій та об'єктів природно-заповідного фонду, яка складатиме основу перспективної регіональної екомережі.

Перші заповідні об'єкти на теренах Тернопільського воеводства були створені наприкінці ХІХ – на початку ХХ століть. З ініціативи графа Володимира Дзедушицького у 1886 році на його землях в околиці с. Пеняки у долині р. Серет взята під охорону лісова ділянка площею 22,4 га елітних букових деревостанів. Ботанічний резерват названий «Пам'ятка Пеняцька» і створений з метою збереження «букового лісу на всі часи» для наукових досліджень, охорони місць гніздування рідкісного птаха – орлана білохвоста (Борейко, 2002, Szafer 1912).

У 1908 році відомий польський ботанік Владислав Шафер піднімає питання серед науковців про необхідність охорони природних об'єктів Медобор. У 1910 році поблизу с. Вікно з ініціативи землевласника Владислава Федоровича створюються перші степові резервати на скелях «Любомля» і «Гостра», які сьогодні є окрасою природного заповідника «Медобори».

В цей період проблемами природозаповідання займалися: Державна рада з охорони природи Польщі, Комітет охорони природи у Львові, Польська ліга охорони природи, краєзнавчі і природничо-наукові товариства, відділ резерватів інституту досліджень державних лісів, а з 1930 року – комісія з охорони природи державного геологічного інституту (Борейко, 2002).

З середини 20-х років ХХ ст. заповіданням природних об'єктів в Галичині починають займатися і західноукраїнські вчені О. Мріц, В. Левицький, А. Мельник, М. Мельник, Б. Лучаковський, В. Бригідер, які створюють заповідні території і об'єкти на землях греко-католицької церкви під патронатом метрополита А. Шептицького.

У 1933 році з ініціативи тернопільських школярів і ботаніка П. Контни було розглянуто питання про створення першого шкільного заказника біля сіл Киданці і Стриївка теперішнього Збаразького району.

У 1937 році греко-католицькою церквою прийнято рішення про охорону старих дерев на території церков. В архівах церкви зберігається близько 50 повідомлень від священників про збереження старих дерев (Борейко, 2002).

У межах території сучасної Тернопільської області станом на 1939 рік було створено 19 заповідних об'єктів, серед яких 6 степових резерватів, 9 лісових резерватів, 3 скельних резервати та печера «Кривче Гірська» (рис. 1).

Крім цього ще 32 об'єкти запропоновано для заповідання, вони переважно приурочені до Дністровської долини (в тому числі 13 дністровських стінок, запропонованих для заповідання польським геоботаніком В. Гаєвським). У цей перелік необхідно включити пам'ятки природи (дерева, алеї, парки, валуни, водоспади), яких тільки у 1935 році в Тернопільському воєводстві було взято під охорону тринадцять (Борейко, 2002, Gajewski, 1931).

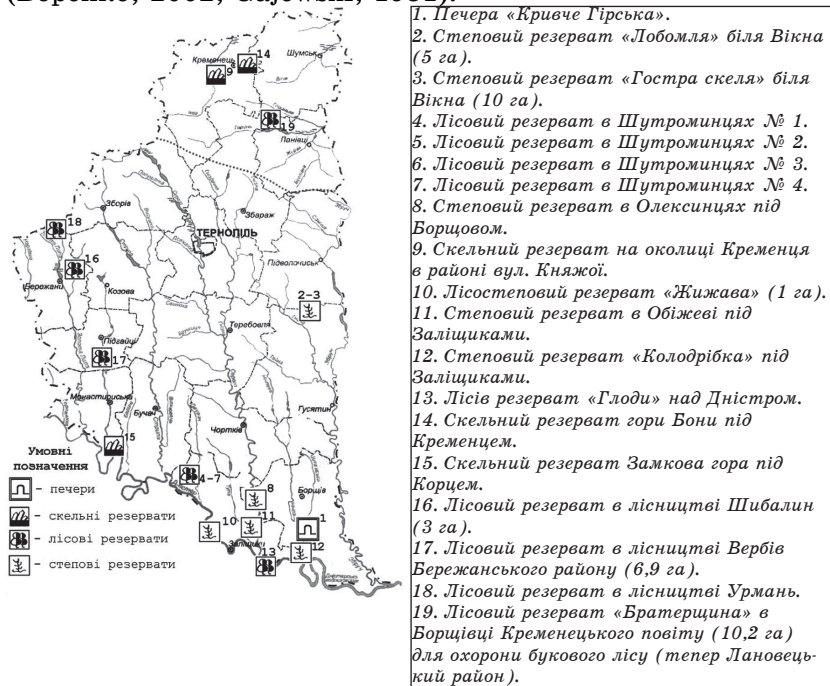

Рис. 1. Заповідні резервати в границях сучасної Тернопільської області (станом на 1.01.1939 р.).

З 1940 по 1960 роки відбувся занепад заповідної справи не тільки у Тернопільській області, але й в усій Україні. Більшість заповідних об'єктів особливо постраждали у воєнні та повоєнні роки, а деякі із них взагалі перестали існувати (вирубаний буковий ліс у лісовому резерваті «Пам'ятка Пеняцька», ліквідовані заповідні об'єкти «Урочище Глоди», лісові резервати «Галілея» та Шутроминський, Золотопотіцька бучина) (Борейко, 2002). У цей час відбувалось тільки відкриття мисливських заказників, яких станом на 1950 рік в Україні нараховувалось 161.

На початку 50-х років ХХ ст. ставиться питання про більш широке використання заповідників в господарських цілях. Влітку 1957 року спеціальною групою з охорони природи Академії наук СРСР підготовлений спеціальний план географічної мережі заповідників, згідно з яким в Україні планувалось створити близько 50 заповідників, у їх числі два в межах Тернопільської області – «Кременецькі гори» і «Степ Панталіха».

Після прийняття у 1958 році президією Академії наук УРСР Постанови про раціональну мережу заповідників України, вченими Кременецького педагогічного інституту запропоновано створення заповідника в Медоборах.

Поява закону «Про охорону природи» Української РСР (1960 р.) активізувала природоохоронну діяльність. Під охорону взято 76 старовинних парків, чотири із яких в межах Тернопільської області (Раївський, Вишнівецький, Скала-Подільський, Більче-Золотецький). У 1963 році Радою Міністрів УРСР затверджений список пам'яток природи республіканського значення, до якого увійшла пам'ятка природи «Кременецькі гори».

Формування базових основ природно-заповідного фонду в період 60-70-х років ХХ ст.

Розбудова територій та об'єктів заповідного фонду Тернопільської області активізувалася у другій половині ХХ ст. з відродженням чотирьох заповідних об'єктів: Раївського (площею 19,5 га), Вишнівецького (8,0), Більче-Золотецького (11,0) і Скала-Подільського (26,0) старовинних парків, які отримали статус пам'яток природи республіканського значення.

Особливістю даного періоду є взяття під охорону найбільш цінних природних комплексів у межах Медобор, Кременецьких гір, долини Дністра, лісових, степових, наскельних, болотних угруповань. За 1967-1972 рр. кількість заповідних об'єктів в області збільшилась у 6 разів, що свідчило про наявність вагомого природоохоронного потенціалу і оперативну діяльність місцевих органів влади (табл. 1, рис. 2). Загальна площа заповідних об'єктів у 1973 році складала 13366,5 гектарів.

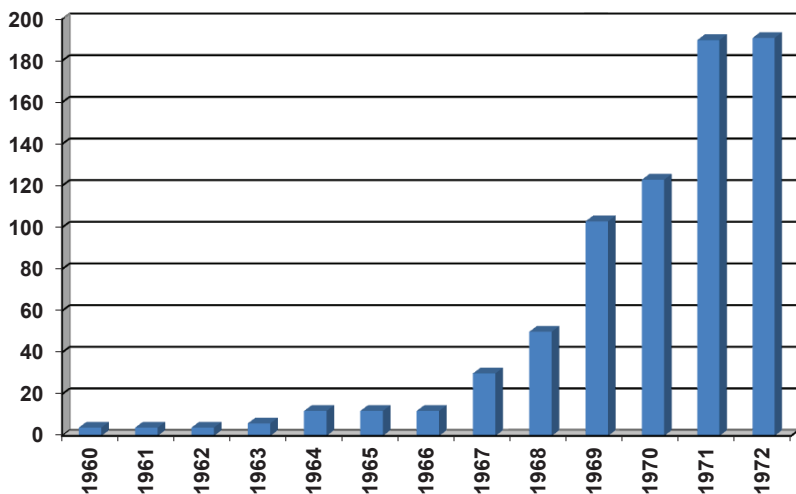
Таблиця 1

Розподіл пам'яток природи Тернопільської області за адміністративними районами (станом на 1.01.1972)

№	Райони	Категорії пам'яток природи						Разом
		комп-лексні	ботанічні	геологічні	гідрологічні	зоологічні	палеонтологічні	
1	Бережанський	-	16	-	-	-	-	16
2	Борщівський	2	21	13	6	1	-	43
3	Бучацький	5	2	-	-	-	-	7
4	Гусятинський	5	7	1	4	-	-	17
5	Заліщицький	2	19	4	1	-	-	26
6	Збараський	4	4	-	-	-	1	9
7	Зборівський	-	3	-	1	-	-	4
8	Козівський	-	-	-	-	-	-	-
9	Кременецький	1	8	4	-	-	-	13
10	Лановецький	-	3	-	-	-	-	3
11	Монастирський	-	11	-	-	-	-	11
12	Підволочиський	-	2	-	-	-	-	2
13	Требовлянський	-	3	-	3	-	-	6
14	Тернопільський	-	1	-	1	1	-	3
15	м. Тернопіль	-	1	-	1	-	-	2
16	Чортківський	-	6	5	-	-	2	13
17	Шумський	4	11	-	-	-	-	15
	Разом	23	118	27	17	2	3	190

* за матеріалами Держуправління екології та природних ресурсів у Тернопільській області.

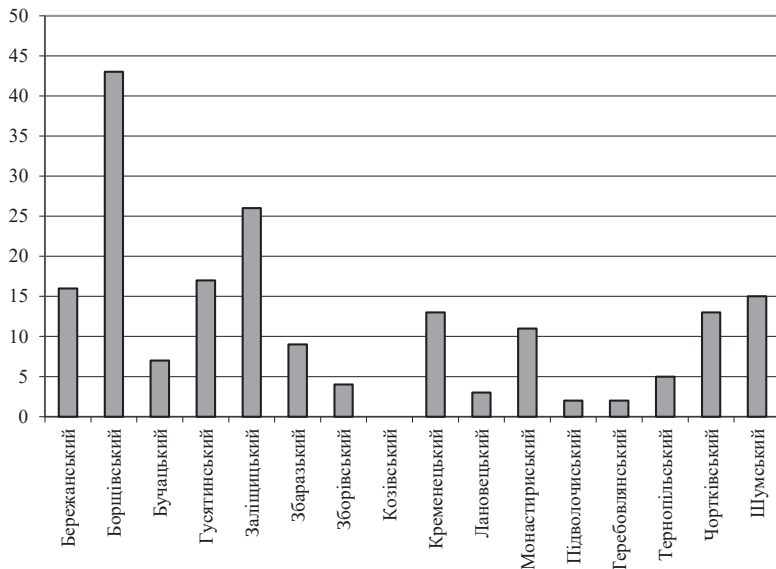
У функціональному відношенні до 1972 року існувало три основні категорії заповідання – заказники, пам'ятки природи і заповідні парки. Основні заповідні площі знаходились в межах заказників (близько 90 %).

Рис. 2. Динаміка росту кількості природно-заповідних об'єктів в період 1960-1972 років.

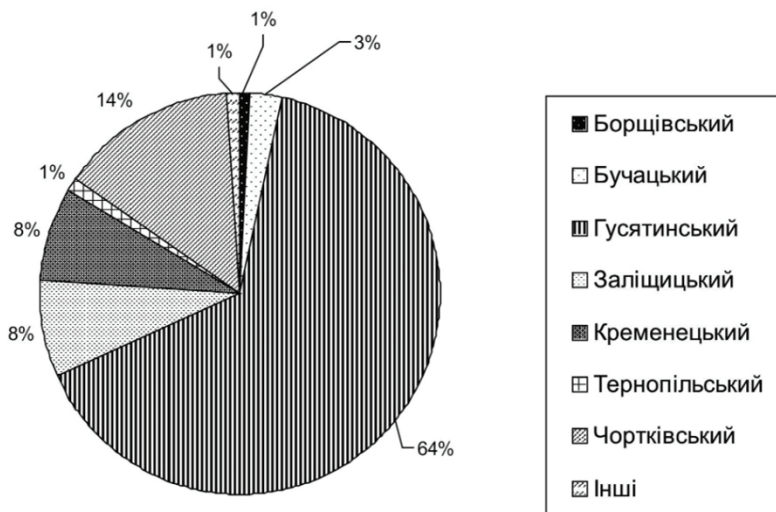
Із 190 заповідних об'єктів 13 мали статус республіканського значення, 177 – місцевого значення. У функціональній структурі природозаповідання 118 одиниць склали ботанічні заповідні об'єкти, 27 – геологічні, 23 – комплексні, 17 – гідрологічні, 3 – палеонтологічні, 2 – зоологічні (Реєстр заповідних об'єктів області). У територіальному відношенні найбільше заповідних об'єктів було зосереджено у Борщівському (43), Заліщицькому (26), Гусятинському (17), Бережанському (16), Шумському (15), Кременецькому (13), Чортківському (13), Монастирському (11) адміністративних районах. В решти районах кількість заповідних об'єктів становила від одного до десяти, винятком був Козівський район, в якому не було створено жодного заповідного об'єкту (рис. 3).

Аналіз площ зайнятих під природоохоронними об'єктами станом на 1972 рік показав, що 94 % усіх заповідних площ зосереджено у чотирьох адміністративних районах – Гусятинському, Заліщицькому, Чортківському та Кременецькому. Найбільшу площу заповідні об'єкти займали в Гусятинському районі (64 % від загальної заповідної площі).

Рис. 3. Кількість заповідних об'єктів в розрізі адміністративних районів (станом на 1.01.1972).

У дев'яти адміністративних районах області (Бережанському, Збарзькому, Зборівському, Козівському, Лановецькому, Монастирському, Шумському, Підволочиському, Теребовлянському) площі заповідних об'єктів склали тільки 1 % від загальної площі. Це свідчило про значну територіальну диспропорцію у розподілі природних заповідних площ в області (рис. 4.) (Реєстр заповідних об'єктів області 1972, 1977).

Рис. 4. Частка площ заповідних об'єктів в розрізі адміністративних районів (станом на 1.01.1972).

Найвизначнішими об'єктами цього періоду були такі: комплексна пам'ятка природи «Подільський Товтровий кряж» на площі 8631 га, де під заповідання взято унікальний товтровий ландшафт в межах Гусятинського району; лісова пам'ятка природи республіканського значення «Дача Галілея» загальною площею 1856 га, представлена високопродуктивними угрупованнями лісової рослинності Улашківського лісництва Чортківського лісгоспу; геолого-ботанічна пам'ятка природи республіканського значення «Кременецькі гори» у складі гір Гостра, Маслятин, Божа, Черча, Страхова, Замкова, Дівочі скелі на площі 1000 га, в межах якої охороняються унікальні горбогірні ландшафти Кременеччини; природний комплекс в районі Касперівського водоймища як комплексна пам'ятка природи площею 670 га, в якій представлені виходи скельних порід; рідкісна флора і фауна, іхтіофауна на відтинку долини річки Серет від с. Касперівці до с. Більче-Золоте Заліщицького району; урочище Обіжева Заліщицького району на площі 162 га, в якому охороняється природний комплекс дністровської

долини з лісовими та наскельно-степовими угрупованнями, в межах яких проростають чисельні рідкісні, реліктові та ендемічні види рослин; урочище Жижвава Заліщицького району на площі 60 га, в якому взято під охорону ландшафт дністровської долини з залишками реліктової і степової рослинності (Реєстр заповідних об'єктів області 1972, 1977).

Наповнення функціонально-просторової структури природно-заповідного фонду в період 70-90-х рр. ХХ ст.

Наступний етап розбудови природно-заповідної справи на території області почався з часу прийняття нової розширеної класифікації заповідних категорій, яка включала наступних п'ять функціональних одиниць: державний заповідник, природний парк, заказник, пам'ятка природи, парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва. Тому основним завданням даного етапу, поряд із створенням нових заповідних територій, було розширення функціональної структури заповідного фонду.

Кількість заповідних об'єктів за цей період зросла на 129 одиниць (рис. 5), при цьому з'явилися такі нові категорії заповідання, як: дендрологічні парки, загальнозоологічні заказники, ботанічні сади, регіональні ландшафтні парки, заповідні урочища. Однак, процес формування нових категорій цілеспрямованим і послідовним назвати важко, тому що в період 70-80-х років ХХ століття з'являлися і зникали певні категорії заповідних об'єктів, зокрема заказники лікарських трав, державні природні парки, меморіальні парки, сквери, історико-меморіальні комплексні пам'ятки природи та ін (Реєстр заповідних об'єктів області, 1972, 1977).

У 1985 році тільки у Козівському районі було зосереджено 8 заповідних об'єктів, в інших адміністративних районах їх кількість коливалась від 11 до 72. Найбільше заповідних об'єктів з'явилось у Борщівському (30), Заліщицькому (26), Бучацькому (21), Кременецькому (17), Бережанському (15) районах (рис. 5, 6.) (Реєстр заповідних об'єктів області, 1972, 1977, 1980).

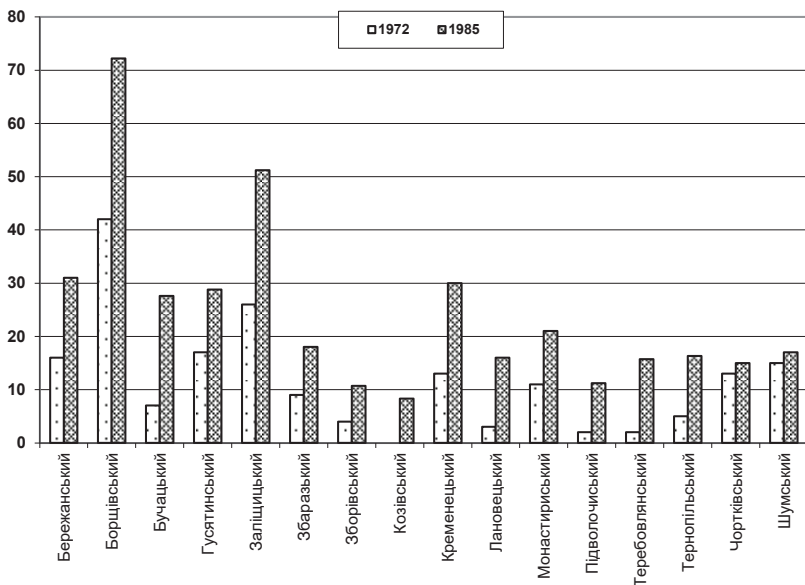

Рис. 5. Кількість заповідних об'єктів в розрізі адміністративних районів станом на 1972 та 1985 роки.

У вказаний період з'явилося ряд великих за площею заказників загальнодержавного і місцевого значення, зокрема Суразький лісовий заказник на площі 3864 га, Серетський гідрологічний заказник на площі 1192 га, Придністровський ландшафтний заказник площею 13830 га тощо. За рахунок цього істотно зросла площа природозаповідання у Шумському, Зборівському, Теребовлянському, Тернопільському, Бучацькому, Борщівському районах. Станом на 1.01.1985 року найбільші площі заповідання були зосереджені у таких адміністративних районах: Гусятинському (9500 га), Бучацькому (7981 га), Заліщицькому (7366 га), Шумському (4089 га), Чортківському (1893 га), Підволочиському (1859 га), Кременецькому (1551 га) і Борщівському (1150 га).

Це дало змогу довести заповідність території окремих адміністративних районів майже до 10 % (Заліщицький, Бучацький, Гусятинський). Якщо у 1972 році на Гусятин-

ський район припадало 64 % загальної площі заповідання, то у 1985 році 66 % заповідних площ було зосереджено вже у трьох адміністративних районах – Гусятинському (26 %), Бучацькому (21 %), Заліщицькому (19 %). Спостерігається тенденція більш пропорційного розподілу заповідних територій між адміністративними районами (рис. 7). Однак загальна заповідність території області залишалася ще невисокою – 2,76 %.

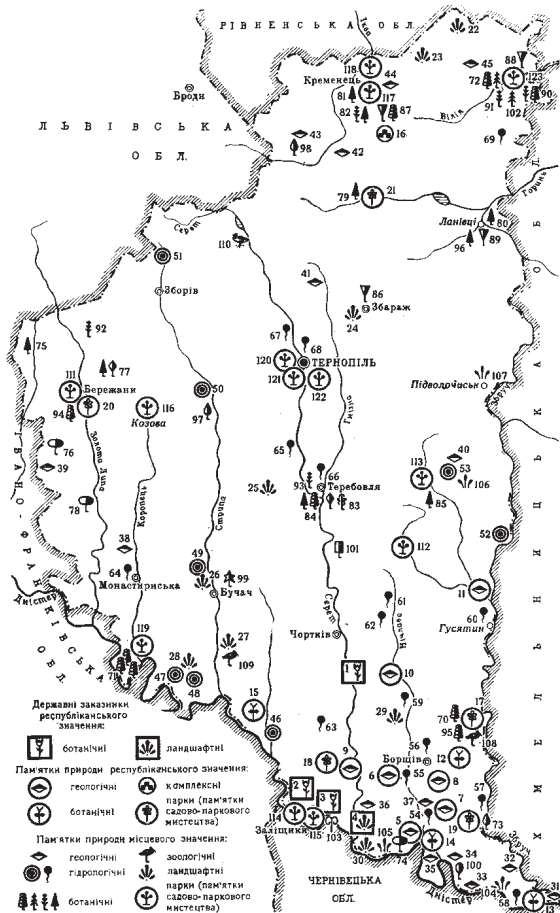

Рис. 6. Основні природні заповідні об'єкти Тернопільської області станом на 1.01.1978 (за К. І. Геренчуком):

Умовні позначення до рис. 13.6.

I – державні заказники республіканського значення: а – ботанічні; б – ландшафтні II – пам'ятки природи республіканського значення: в – геологічні; г – ботанічні; д – комплексні; е – парки (пам'ятки садово-паркового мистецтва); III – пам'ятки природи місцевого значення: є – геологічні; ж – гідрологічні; з – ботанічні; к – зоологічні; л – ландшафтні; м – парки (пам'ятки садово-паркового мистецтва);

Державні заказники республіканського значення: 1 – державний лісовий заказник «Дача Галілея»; 2 – Жижавський державний ботанічний заказник; 3 – Обіжєвський державний ботанічний заказник; 4 – Касперівський державний ландшафтний заказник.

Пам'ятки природи республіканського значення: геологічні: 5 – печера Оптимістична; 6 – печера Озерна; 7 – печера Кривченська; 8 – печера Ювілейна; 9 – печера Більченська; 10 – печера Млинкієвська; 11 – печера Перлина; ботанічні: 12 – подільська бучина в Іванкові; 13 – зарості ефедри двокосої в Трубчині; 14 – урочище Глоди зі степовою рослинністю; 15 – діброва в Шутроминцях; комплексні: Кременецькі гори;

Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва: 16 – Кременецький парк; 17 – Скала-Подільський парк; 18 – Більче-Золотецький парк; 19 – Гермаківський дендропарк; 20 – Раївський парк; 21 – Вишнівецький парк;

Пам'ятки природи місцевого значення.

Ландшафтні: 22 – гора Пустельна і гора Червоний камінь біля с. Вел. Глоція; 23 – гора Стіжок, с. Стіжок; 24 – Товтрові горби Бабина і Довбуш в с. Залужжя; 25 – болото Скабор з рідкісними комахоїдними рослинами, с. Тютьків; 26 – травертинові скелі з печерами, водопадом і рідкісними рослинами біля с. Рукомиш; 27 – печера Жолоби з буковим гаєм і водопадом в с. Яблунівка; 28 – вапнякові останці з джерелами і печерою біля с. Скомо-рохи; 29 – Обухівські озера з рідкісною болотною рослинністю, с. Озеряни; 30 – кам'яні останці «Сеноманські богатири» і «Касперівський сфінкс» в Заліщицькому районі; геологічні: 31 – відслонення силуру в Трубчині; 32 – відслонення силуру в с. Кудринці; 33 – границя силуру і девону у Дністровому; 34 – відслонення порід зі залишками палеозойської та крейдової фауни і флори в с. Худиківці; 35 – відслонення порід зі залишками палеозойської та крейдової фауни і флори в с. Пилипче; 36 – відслонення моховатко-голкошкірових вапняків біля с. Касперівці; 37 – відклади борщівського горизонту з рештками морських організмів в с. Кривче; 38 – відслонення доломітів середнього девону в с. Коржова; 39 – карстові форми біля с. Шумляни; 40 – відслонення відкладів Сарматського моря, с. Вікно; 41 – рифові утворення товтрів, с. Доброводи; 42 – відслонення міоценових відкладів з рештками морської фауни біля с. Залісці; 43 – відслонення міоценових відкладів біля смт Почаїв; 44 – відслонення крейди з рештками туринської фауни біля м. Кременця; 45 – відслонення нижнього сармату, с. Залісці;

гідрологічні: 46 – Червоногородський водопад біля с. Нирків; 47 – каскад Русилівських водопадів; 48 – каскад Сокілівецьких водопадів; 49 – група потужних джерел, с. Переволока; 50 – карстові джерела, с. Плотича; 51 – виток р. Серет біля с. Нище; 52 – джерело у Сліпому яру, с. Крутилів; 53 – карстові озера Вікнини, с. Вікно;

мінеральні джерела: 54 – с. Кривче; 55 – с. Коралівка; 56 – м. Борців; 57 – с. Нивра; 58 – с. Вигода; 59 – с. Пилатківці; 60 – смт Гусятин; 61 – м. Копичинці; 62 – с. Оршківці; 63 – смт Товсте; 64 – смт Монастирська; 65 – с. Конопківка; 66 – м. Теревовля; 67 – с. Великий Глибочок; 68 – м. Тернопіль; 69 – с. Вел. Дедеккали;

ботанічні: 70 – насадження дуба червоного, Скала-Подільське лісництво; 71 – три насадження дуба звичайного, Коропецьке лісництво; 72 – дубо-

ве, дубово-ялинове та дубово-грабове насадження в Суразькому лісництві; 73 – куртина високостовбурної липи в Гермаківському лісництві; 74 – три види бучин в Наддністрянському лісництві; 75 – буковий праліс в Нарайівському лісництві; 76 – бучина в Тростянецькому лісництві; 77 – буково-грабовий ліс в Куропатницькому лісництві; 78 – Заваліське лісництво; 79 – буковий ліс у Вишнівецькому лісництві; 80 – буковий ліс у Лановецькому лісництві; 81 – буковий ліс у Кременецькому лісництві; 82 – сосново-букове насадження у Кременецькому лісництві; 83 – грабово-березова бучина у Тербовлянському лісництві; 84 – буково-дубово-грабовий ліс у Тербовлянському лісництві; 85 – буковий праліс у Гримайлівському лісництві; 86 – насадження модрина у Збарзькому лісництві; 87 – модриново-дубовий ліс у Кременецькому лісництві; 88 – модриново-дубово-ясеневі насадження у Суразькому лісництві; 89 – модриново-ясенево-яворрвий ліс у Лановецькому лісництві; 90 – сосново-дубово-грабовий ліс у Суразькому лісництві; 91 – насадження ялини у Суразькому лісництві; 92 – сосновий ліс в Урманському лісництві; 93 – насадження сосни чорної в м. Тербовля; 94 – 600-річний дуб Б. Хмельницького в м. Бережани; 95 – дуб «Патріарх лісів Поділля» в Скала-Подільському лісництві; 96 – 300-річний бук в с. Огрізківці; 97 – 400-річна липа в с. Денисів; 98 – 350-річна липа в смт Почаїв; 99 – 350-річний клен-явір в с. Рукомиш; 100 – 350-річний ясен звичайний в смт Мельниця-Подільська; 101 – 100-річні гледичія і модрина в с. Жовтнєве; 102 – 150-річна сосна Лесі Українки в Суразькому лісництві; 103 – 100-річне гінкго дволопатеве в м. Заліщики; 104 – степові ділянки з ковилою волосистою на Дністровській стінці; 105 – степ в с. Богданівка; 106 – ділянки наскельно-степової рослинності в с. Вікно; 107 – ділянка рідкісної степової рослинності в Підволочиському районі; зоологічні: 108 – гніздова колонія сірих чапель в Скала-Подільському лісництві; 109 – гніздова колонія сірих чапель в Яблунівському лісництві; 110 – колонія мартинів у с. Ренів;

парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва: 111 – Бережанський дендропарк; 112 – Хоростківський дендропарк; 113 – Гримайлівський парк; 114 – Заліщицький парк; 115 – Заліщицький дендропарк; 116 – Козівський дендропарк «Лісова пісня»; 117 – Кременецький парк; 118 – Білокриницький дендропарк; 119 – Коропецький парк; 120 – Тернопільський парк Слави; 121 – сквер ім. К. Маркса; 122 – Червоноармійський сквер; 123 – Суразький дендропарк.

Після 1974 року, коли був створений Національний комітет УРСР за програмою ЮНЕСКО «Людина і біосфера», який очолив академік К.М. Ситник, відбулися вагомі зрушення у створенні заповідних об'єктів на Україні. На території Тернопільської області створено чотири державні заказники загальнодержавного значення «Дача Галілея», «Жидавський», «Обіжєвський», Касперівський загальною площею понад 2900 га.

У 70-ті роки ХХ ст. була створена найбільша кількість заповідних об'єктів – 243. Вже на початку 1980 року в області нараховувалось 9 заказників та 28 пам'яток природи республіканського значення.

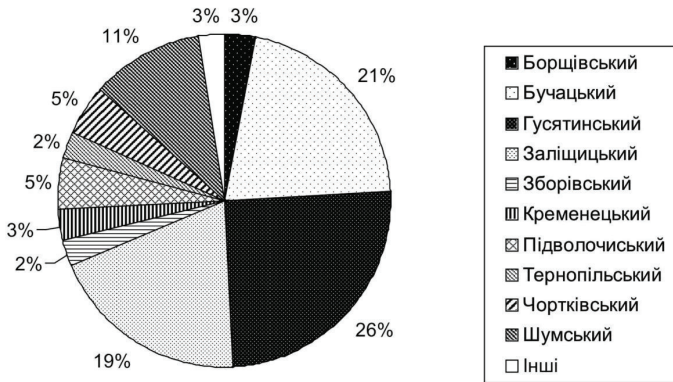

Рис. 7. Частка площ заповідних об'єктів в розрізі адмін. районів (станом на 1.01.1985 р.).

За період з 1985 по 1990 рр. було створено всього 29 заповідних об'єктів, однак площа заповідання при цьому збільшилась із 38,2 тис. га до 114,2 тис. га. В цей період сформовано перший в області природний заповідник «Медобори» з філіалом «Кременецькі гори», що дало можливість взяти під ефективну охорону і збереження унікальні природні комплекси Товтрової гряди і Кременецьких гір на площі 10455 га. У мальовничій долині Дністра в межах частин Монастириського, Буцацького, Заліщицького та Борщівського адміністративних районів створений перший в області і в Україні регіональний ландшафтний парк «Дністровський каньйон» на площі 42,1 тис. га. За рахунок створення ряду загальнозоологічних та інших заказників їх кількість зросла з 59 до 88, що дало можливість істотно збільшити площі природозаповідання цієї категорією з 27,6 тис. га до 59,8 тис. га. На 1 тис. га скоротилися площі під пам'ятками природи за рахунок переведення «Кременецьких гір» із категорії пам'ятки природи у філіал природного заповідника.

На початку 90-х років ХХ ст. в області були створені майже всі категорії заповідних об'єктів, окрім біосферних заповідників, національних природних парків, зоологічних парків. Також істотно збільшилась площа заповідності, що

дало змогу довести частку заповідання до 8,23 %, а площі заповідних територій в окремих адміністративних районах (Заліщицький, Борщівський, Буцацький, Гусятинський) досягли своїх оптимальних значень.

Станом на 01.01.1991 року в межах території Тернопільської області функціонувало 419 заповідних об'єктів, що належали до восьми основних категорій природозаповідання (табл. 2). Серед них найбільшу площу (52,4 %) мали заказники загальнодержавного та місцевого значення, під якими було зайнято 59865,7 га (рис. 8).

Таблиця 2

**Реєстр об'єктів та територій природно-заповідного фонду
Тернопільської області (станом на 1.01.1991)**

Категорія об'єкту	Кількість	Площа
1	2	3
Державний заповідник	1	10455
Державний природний ландшафтний парк	1	42084
Заказники загальнодержавного значення	14	11702
- ландшафтний	1	818
- лісові	2	5720
- ботанічні	8	3487
- орнітологічні	1	321
- гідрологічні	2	1356
Заказники місцевого значення	74	48163,7
- ботанічні	36	974,2
- загально зоологічні	31	46766
- іхтіологічні	2	87,8
- гідрологічні	5	335,7
Пам'ятки природи загальнодерж. значення	11	126
- ботанічні	4	126
- геологічні	7	-
Пам'ятки природи місцевого значення	291	759,42
- ботанічні	199	603,62
- зоологічні	3	21,70
- гідрологічні	24	26,57
- геологічні	65	107,58

1	2	3
Державні ботанічні сади	1	200
Державні дендропарки	2	74
Держані парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва	15	84,1
Державні заповідні урочища	5	506,5
Всього	419	114219,7

* за матеріалами Держупр. з екології та природних ресурсів у Тернопільській області

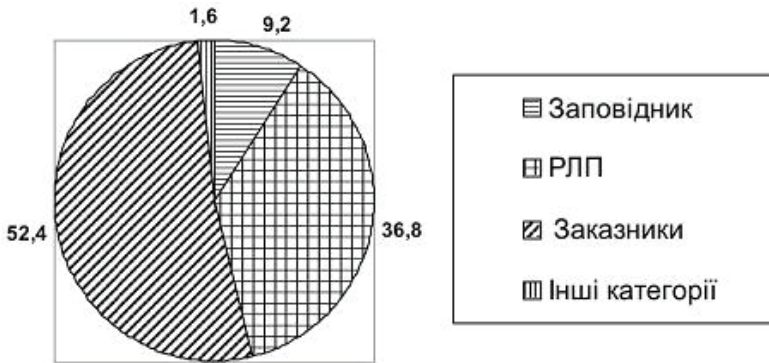

Рис. 8. Площі категорій природозаповідання у структурі природно заповідного фонду (станом на 1.01.1991), %.

Заказники представлені в усіх адміністративних районах Тернопільської області, що дає підставу вважати їх найбільш репрезентативною категорією. Майже 36,8 % заповідних площ області займав регіональний ландшафтний парк «Дністровський каньйон», який приурочений до чотирьох подністровських районів (Монастириського, Бучацького, Заліщицького, Борщівського). За рахунок регіонального ландшафтного парку площа природозаповідання у цих районах є однією з найвищих в межах області. Третьою за зайнятими площами категорією є природний заповідник «Медобори» з філіалом «Кременецькі гори», на території яких повноцінно охороняються і відтворюються унікальні горбогірні ландшафти. Заповідник належним чином репрезентує унікальні ландшафти, рідкісну та зникаючу флору

і фауну Поділля. Він приурочений до Гусятинського, Підволочиського та Кременецького адміністративних районів.

Таким чином, за 1973-1990 роки сталося наповнення функціонально-просторової структури природно-заповідного фонду Тернопільщини і відбувся перерозподіл територій та об'єктів природно-заповідного фонду в межах адміністративних районів. Це дало змогу належно охороняти біотичне та ландшафтне різноманіття, створити весь спектр заповідних категорій, підвищити роль і значимість заповідних територій у природних регіонах. Загальна площа заповідання області досягла величини близької до оптимальної, а в ряді адміністративних районів частка заповідних територій склала 15-25 %, досягши величин відповідного показника кращих у природоохоронному відношенні країн світу.

Соціально-екологічна спрямованість розвитку мережі територій та об'єктів природно-заповідного фонду наприкінці ХХ – початку ХХІ ст.

Сучасний етап природозаповідання, який розпочався після здобуття Україною незалежності, характеризується наступними особливостями: збільшенням кількості заповідних об'єктів, що мають соціально-екологічне призначення (національні природні парки, регіональні ландшафтні парки); впорядкуванням природо-заповідних площ в місцях формування перспективних структурних елементів екомережі; використанням басейнового підходу для оптимізації заповідних об'єктів. На цьому етапі продовжується розширення категорій природозаповідання за рахунок зоологічних парків (1996 р.). Зростання кількості заповідних об'єктів і площ природозаповідання відбулось внаслідок створення двох нових регіональних ландшафтних парків «Загребелля» і Зарваницького загальною площею 913 га, подальшого розширення мережі заказників місцевого значення (на 30 одиниць), загальною площею 1888,8 га, зростання кількості пам'яток природи місцевого значення, яка істотно не вплинула на збільшення площ заповідних територій (Чайковський, 1994).

Це дало змогу збільшити заповідність території Тернопільської області до 8,73 % (станом на 1.01.2010 р.), а в ряді адміністративних районів довести її до науково об-

грунтованих норм – Заліщицькому (25,5 %), Борщівському (19,3 %), Гусятинському (14,2 %), Монастириському (13,7 %), Шумському (13,2 %) Бучацькому (11,6 %). В Кременецькому адміністративному районі заповідність території дещо вища пересічнообласного показника; в решти адміністративних районів вона нижча від нього (Чортківський – 5,8 %, Бережанський – 5,5 %, Збаразький – 5,2 %, Зборівський – 4,6 %, Лановецький – 4,5 %, Підволочиський – 4,1 %), і найнижчою вона є в Козівському (2,1 %), Тернопільському (1,1 %), Підгаєцькому (2,6 %), Тербовлянському (3,4 %) районах (табл.3).

Аналіз мережі ПЗФ показав, що близько 75 % територій та об'єктів ПЗФ області площею до 50 га носить острівний локалізований характер і не можуть забезпечити повного збереження генетичного і ландшафтного різноманіття. Головним чином це зумовлено надмірною розораністю земель (розораність області – 61,8 %, розораність с/г угідь – 80 %, розораність ПЗФ – понад 42 %), внаслідок чого недостатньо забезпечуються умови територіальної єдності ділянок із природними ландшафтами, що ускладнює, а інколи й унеможливує просторові процеси біологічного обміну на ценотичному та генетичному рівнях, притаманні живій природі.

Розподіл земель територій та об'єктів природно-заповідного фонду за угіддями відображено на рис. 9. Парадоксальним є той факт, що частка орних земель (ріллі) є найвищою у структурі земель заповідного фонду області. Що ж є цінного для збереження на орних землях? Особливо нічого. Це результат включення орних земель до складу загальнозоологічних заказників, а також господарських зон національних природних і регіональних ландшафтних парків. Така практика нарощування заповідних площ за рахунок земель господарського призначення є хибною на перший погляд. Однак необхідно зазначити, що частина господарських земель виконують функції захисних зон заповідних об'єктів і на перспективу можуть увійти у склад буферних зон ключових територій (природних ядер) чи сполучних територій (екокоридорів) екомереж. Другу позицію у структурі заповідних площ займають лісові угіддя, що безумовно

є позитивною тенденцією. Однак частка лісових угідь є доволі низькою у структурі заповідних об'єктів найбільш заліснених і водночас лісогосподарськи розвинутих територій Бережанського, Підгаєцького і Монастирського районів.

Таблиця 3

Мережа територій та об'єктів природно-заповідного фонду в межах адміністративних районів (станом на 1.01.2010)

№ з/п	Адміністративні райони		Всього заповідних об'єктів		Входять до складу інших запов. територій		Фактична площа ПЗФ області		Заповідність територій районів в % від їх площі
	Назва	площа, га	од.	га	од.	га	од.	га	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Бережанський	66113	47	3671,05	6	57,00	47	3614,05	5,47
2	Борщівський	100587	85	19497,13	26	58,77	87	19438,36	19,33
3	Бучацький	80212	34	9328,72	11	38,57	34	9290,15	11,58
4	Гусятинський	101616	26	14447,67	3	1,03	26	14447,64	14,22
5	Заліщицький	68391	60	17562,72	29	129,79	60	17432,93	25,49
6	Збаразький	86306	29	4422,97	1	0,04	28	4422,93	5,12
7	Зборівський	97741	17	4513,05	-	-	17	4513,05	4,62
8	Козівський	69430	14	1461,52	-	-	15	1461,52	2,11
9	Кременецький	91754	34	9688,01	8	636,9	34	9051,11	9,06
10	Лановецький	64234	18	2819,12	-	-	18	2819,12	4,46
11	Монастирський	58815	27	8121,38	7	20,00	27	8101,38	13,77
12	Підволочиський	83726	21	3465,81	-	-	22	3465,81	4,14

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
13	Підга- ецький	49638	17	1311,45	3	33,01	17	1278,44	2,58
14	Теребов- лянський	113003	34	3811,44	-	-	34	3811,44	3,37
15	Терно- піль- ський	74911	23	832,91	-	-	23	832,91	1,11
16	Чортків- ський	90344	32	5235,60	8	0,14	31	5235,46	5,80
17	Шум- ський	83800	35	11876,67	15	847,92	35	11030,75	13,16
18	м. Терно- піль	5852	10	725,00	-	-	10	725,00	12,39
Разом:			563	122794,2218	117	1823,17	563	120971,0518	8,73

* За матеріалами Держуправління з екології та природних ресурсів у Тернопільській області.

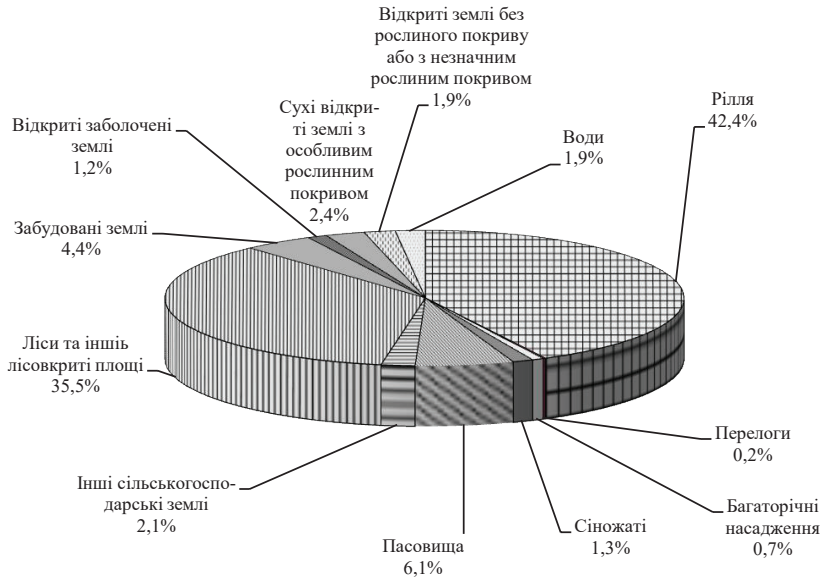
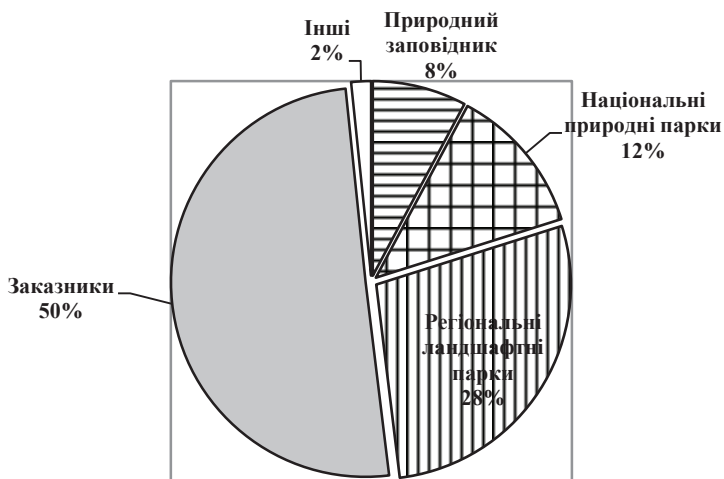

Рис. 9. Розподіл земель об'єктів ПЗФ за угіддями (станом на 1.01.2010 р.).

Це території перспективні не лише для заготівлі лісів, а й їх збереження і охорони, розвитку рекреації і туризму. Тут бракує регіональних ландшафтних парків, лісових заказників, заповідних урочищ, які б належно репрезентували ландшафтне і біотичне різноманіття Східного Опілля.

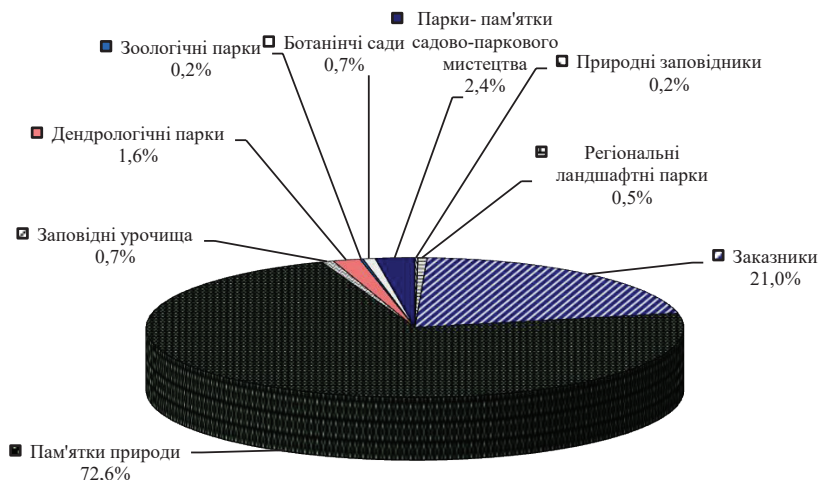
Загалом же у структурі земель об'єктів ПЗФ антропогенізовані угіддя (екологічно нестабільні) займають майже 50 % площ, що засвідчує її розбалансованість і необхідність розробки науково обґрунтованих оптимізаційних заходів.

Частка площ територій та об'єктів окремих категорій у природно-заповідному фонді області вкрай нерівномірна (рис. 10). Так, частка природного заповідника становить 8 %, національних природних і регіональних ландшафтних парків – 40 %, а заказників – 50 % площ природно-заповідного фонду. Така структура відображає певний баланс між провідними категоріями заповідання і вказує на їх головну роль у збереженні і відновленні природних комплексів.

Рис. 10. Структура мережі природно-заповідного фонду Тернопільської області в розрізі основних категорій за їх площею (станом на 1.01.2010 р.).

У природно-заповідному фонді області переважають невеликі за площею пам'ятки природи. Так, частка пам'яток природи (0,96 % від площі природно-заповідного фонду) складає 72,6 % загальної кількості об'єктів природно-заповідного фонду області, що підкреслює подрібненість і водночас збереження найменших фрагментів (компонентів) ландшафтів (рис. 11).

Рис. 11. Структура категорій природозаповідання ПЗФ Тернопільської області за кількістю заповідних об'єктів (станом на 1.01.2010 р.).

Пересічний заповідний об'єкт Тернопілля за останні сорок років істотно збільшив свою площу – від 70 га у 1972 році до 215 га у 2010 році, що загалом свідчить про позитивну тенденцію зростання площі заповідних територій, в основному за рахунок створення природного заповідника, національних природних парків, регіональних ландшафтних парків, заказників. Ця тенденція має шанси збереження на тривалу перспективу за умови реалізації, передбачених загальнодержавною і регіональною програмами формування екомереж, завдань. Однак частина адміністративних районів мають пересічний заповідний об'єкт, який

явно поступається за своєю площею пересічнообласному. Цей факт свідчить про невідповідність заповідних об'єктів потенційним можливостям природних комплексів для заповідання, про надмірну подрібненість заповідних територій, недостатню вивченість природи і невисокий рівень реалізації організаційно-управлінських природоохоронних заходів, невиважений підхід до створення об'єктів заповідної мережі у минулому і на перспективу.

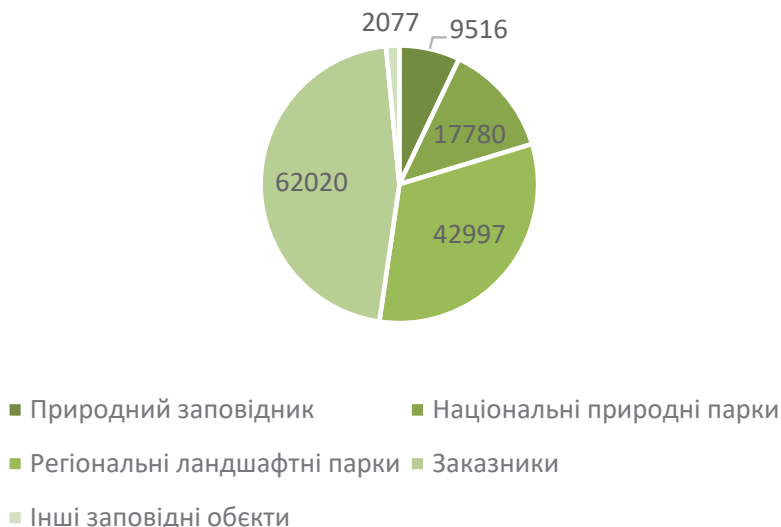
За 2009-2010 роки указами президента України в області створено два національні природні парки («Кременецькі гори» та «Дністровський каньйон») загальною площею близько 16 тис. га, що безумовно сприятиме подальшому розвитку заповідної справи, формуванню належної інфраструктури відпочинку і оздоровлення громадян, розвитку екологічного просвітництва.

У найближчій перспективі є всі передумови створення ще одного ПНП – «Опільського» на мальовничих теренах горбогірних ландшафтів Бережанщини та першого в області і Україні геопарку – «Західноподільські Товтри», семи регіональних ландшафтних парків (Малополіського, Залізцівського, «Вороняки», «Збаразькі Товтри», «Княжий ліс», «Середньосеретського», «Подільське Надзбруччя») площею орієнтовно 5-6 тис. га, семи заказників площею 765,5 га, 41 пам'яток природи площею близько 150 га, 2-х заповідних урочищ. Створення цих об'єктів сприятиме збільшенню заповідних площ у Кременецькому, Збаразькому, Зборівському, Терехівському, Чортківському районах та оптимізації функціонально-просторової структури природно-заповідного фонду.

Станом на 01.01.2018 року у ПЗФ Тернопільської області відбулись певні зміни у структурі заповідних площ за категоріями заповідання (рис. 12). Найбільше площ зайнято під заказниками (62020 га), регіональними ландшафтними парками (42997 га), національними природними парками (17780 га), природним заповідником (9516 га), під іншими категоріями заповідання (всього 2077 га). Дана структура заповідних площ свідчить про те, що понад 95 % їх зосереджено в заповідних об'єктах з суворим режимом запові-

дання, що забезпечує ефективне збереження біотичного і ландшафтного різноманіть.

Площі територій та об'єктів мережі ПЗФ Тернопільської області

Рис. 12. Структура площ під категоріями природозаповідання області станом на 01.01.2018 р.

Стосовно структури заповідних об'єктів різних категорій заповідання варто зауважити, що основну кількість об'єктів представлено пам'ятками природи (467 одиниць), заказниками (133 од.). Це свідчить про переважання у структурі заповідних об'єктів області пам'яток природи – невеликих за площею (рис. 13). Ступінь заповідності територій адміністративних районів є високим (понад 10 %) у Заліщицькому, Борщівському, Бучацькому, Монастириському, Гусятинському, Шумському, Кременецькому районах, а також містах Кременець і Тернопіль, що дозволяє надійно зберігати біотичне і ландшафтне різноманіття.

Кількість територій та об'єктів мережі ПЗФ Тернопільської області

Рис. 13. Структура кількості заповідних територій та об'єктів станом на 01.01.2018 р.

Водночас низький рівень заповідності території є у Збаразькому, Зборівському,

Козівському, Лановецькому, Підволочиському, Терехівському, Тернопільському, Чортківському адміністративних районах, містах Бережанах і Чортків свідчить про загрози повноцінного збереження біорізноманіття (рис. 14).

Рис. 14. Заповідність території адміністративних районів станом на 01.01.2018 р.

Фахівцями управління екології та природних ресурсів Тернопільської ОДА розроблено перспективний план розвитку заповідної справи на період до 2025 року, в якому врахована необхідність подальшого заповідання на теренах вказаних адміністративних районів і міст. На територіях та об'єктах природно-заповідного фонду області охороняється 168 рідкісних та зникаючих видів рослин та 169 видів рідкісних тварин (табл. 4).

Подальших наукових обстежень на предмет виявлення перспективних для заповідання територій потребують Тернопільський, Підволочиський, Лановецький, Підгаєцький, Зборівський та Терехівський адміністративні райони. При цьому особливу увагу необхідно приділяти природним комплексам Бережансько-Монастирського, Вороняцько-Кременецького горбогір'їв, Товтрового кряжу, західно-подільського Подністров'я для повноцінного збереження у їх межах унікальних природних ландшафтів. Вважаємо за доречне розширення природного заповідника «Медобори» за рахунок включення до його складу ділянок мильнівського та збаразького ландшафтів для покращання його ландшафтно-репрезентативності і взяття під охорону природних комплексів різних ландшафтних районів товтрової гряди.

Оптимізації природозаповідання сприятиме формування регіональної екомережі, основу якої складуть території та об'єкти ПЗФ та інші природоохоронні території (водоохоронні зони річок, протиерозійні лісові насадження, зелені зони міст і містечок тощо). Незважаючи на високу частку природо-заповідних територій у структурі земельного фонду Тернопільщини, яка значно перевищує пересічноукраїнський показник, природно-заповідний фонд області необхідно реформувати. Насамперед доцільно розширити функціональну структуру ПЗФ за рахунок: створення запроектованих національних природних та регіональних ландшафтних парків; формування базових заказників у кожному ландшафтному районі для розширення соціально-екологічної спрямованості заповідної мережі, повноцінного збереження ландшафтного різноманіття.

Таблиця 4

Кількість видів рослин і тварин Тернопільської області, що охороняються

Раритетний рівень	Кількість видів	
	Флора	Фауна
Види, внесені до Європейського Червоного списку	6	6
Види, внесені до додатків Конвенції про охорону дикої флори і фауни і природних середовищ існування в Європі (Берн, 1979)	6	77
Види, внесені до додатків Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення (CITES)	23	
Види, внесені до Червоної книги України	63	50
Види, внесені до Конвенції про збереження мігруючих видів диких тварин (Боннської конвенції, CMS) , од.	-	12
Види, внесені до Переліків регіонально рідкісних видів флори та фауни, од.	70	-
Види, що охороняються відповідно до Угоди про збереження афро-євразійських мігруючих водно-болотних птахів (AEWA) , од.	-	19
Види, що охороняються відповідно до Угоди про збереження кажанів в Європі (EUROBATS) , од.	-	5

Малоефективними, з точки зору збереження природи, є такі категорії заповідання, як загальнозоологічні заказники, які займають 40 % заповідних площ. У їх складі висока частка орних земель, територій населених пунктів, доріг. Природні ландшафти, в межах яких охороняється зоологічний компонент, займають незначні площі на яких, водночас, ведеться необмежена господарська діяльність. Частина загальнозоологічних заказників може бути реорганізована у лісові, ландшафтні чи ботанічні заказники для ефективного збереження природного ландшафту. Інші потребують корекції і наукового обґрунтування границь. Наступною категорією природозаповідання, в межі якої входять значні площі антропогенних ландшафтів, є регіональні ландшафтні парки з їх сельбищними та господарськими зонами. Так, в межах регіонального ландшафтного парку «Дністровський каньйон» близько третини площ припадає на населені пункти, присадибні ділянки та орні землі, в грани-

цях яких екологічні обмеження ведення господарства практично не дотримуються. Таким чином, на половині площ природо-заповідного фонду заповідний режим є мало- або неефективним. Тому в процесі формування екомережі при виокремленні природних ядер та екокоридорів необхідно переглянути статус і заповідний режим окремих заповідних категорій, а також залучати до їх складу якомога менше площ господарського використання.

Формування регіональної екомережі як стабілізатора екологічного стійкого середовища

Прийняття у другій половині 90-х років міжнародної програми формування Пан'європейської екомережі сприяло розробці відповідних програм на національному і регіональних рівнях. У 2000 році затверджено Закон України «Про загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі на 2000-2015 роки». Згідно з програмою, під природними і біосферними заповідниками планується збільшення площ до 1,2 % території України, національними природними парками – 3,9 %, іншими категоріями природно-заповідного фонду – 5,3 %. Сумарна площа під заповідними територіями складатиме 10,4 % території країни.

Серед земельних угідь – складових національної екомережі – найбільша частка припадатиме на:

- ліси і лісовкриті площі – 17,2 %;
- пасовища – 9,06 %;
- сіножаті – 3,82 %;
- відкриті землі з незначним рослинним покривом – 1,96 %;
- землі під водою – 4,00 %.

Програмою формування регіональної екологічної мережі Тернопільської області на 2002–2015 роки передбачалося створення двох національних природних парків: «Кременецькі гори» та «Дністровський каньйон» та розширення території природного заповідника «Медобори», низки регіональних ландшафтних парків: «Малополіський», «Вороняки», «Збаразькі Товтри», «Середньoserетський», «Княжий ліс», «Надзбручанське Поділля», «Бережанське горбогір'я»,

Вертелківський, Залізцівський, «Розтоцькі Товтри», Буданівський, Язлівецький, понад сотню перспективних заповідних об'єктів місцевого значення. Частина вказаних заповідних об'єктів уже створена та розроблена схема перспективної регіональної екомережі.

До складників регіональної екомережі віднесені лісові масиви, лісосмуги, чагарники, сіножаті і пасовища, природні і штучні водні об'єкти, водно-болотні угіддя, відкриті землі з незначним рослинним покривом загальною площею близько 410 тис. га. (згідно структури земельного фонду 2002 року), та 694 тис. га (згідно з оптимальною прогнозованою структурою земельного фонду 2015 року) (табл. 5).

Таблиця 5

Структура земельних угідь – прогнозованих складових регіональної екомережі

Категорія угідь	Площа, тис. га	Частка у заг. площі, %	
		2002 р.	2015 р.
Ліси та інші лісовкриті площі, всього	198,389	14,3	18,2
У тому числі			
Ліси	132,258	9,6	12,6
Лісосмуги	60,998	4,4	4,8
Чагарники	5,132	0,4	0,8
Сіножаті	37,596	2,7	10,0
Пасовища	131,777	9,5	15,8
Заболочені землі	4,970	0,3	0,5
Землі з незначним рослинним покривом	17,831	1,3	1,3
В тому числі			
Кам'янисті землі (скелі, відслонення, зсуви)	8,289	0,6	0,6
Інші відкриті землі	9,542	0,7	0,7
Землі під водою, всього	19,381	1,4	1,4
У тому числі			
Природні водостоки	5,935	0,4	0,4
Штучні водостоки	3,273	0,2	0,2
Озера	0,679	0,1	0,1
Водосховища, ставки	9,494	0,7	0,7
Всього	409,946	29,6	47,2

Прогнозовані земельні угіддя – складові регіональної екомережі, сьогодні у значній мірі змінені і перетворені господарською діяльністю людей. Однак їх залучення до екомережі вимагатиме зміни характеру господарської діяльності, зменшення антропогенних навантажень, запровадження певних природоохоронних режимів.

Екомережа є складною, різнорівневою, просторовою системою, до якої входять природні біотичні елементи, абіотичні елементи, екосистеми, змінені та деградовані ландшафти або їх елементи, пов'язані між собою функціонально і територіально, що вимагають збереження або відновлення, в тому числі і шляхом невиснажливого використання. Як впливає з цього визначення, до складу екомережі повинні включатись не тільки території із збереженою природною рослинністю, але й змінені, навіть деградовані ландшафти, які потребують відновлення.

Основними структурними елементами екомереж виступають ключові природні території, сполучні території, буферні зони, території відновлення.

Природні ядра (ядра біорізноманіття або ключові природні території) – це території збереження генетичного, видового, екосистемного і ландшафтного різноманіття (Шеляг-Сосонко, 1999). Їх характеризує значна різноманітність видів, форм ландшафтів і середовищ існування живих організмів. Особливо виняткову роль вони відіграють при збереженні ендемічних, реліктових, рідкісних і зникаючих видів.

В природному ядрі розрізняють біоцентри і буферні зони. Біоцентри – це території найбільшої концентрації біорізноманіття з найвищим ступенем природності, рідкісності, унікальності і найсуворішим режимом заповідання.

Екокоридори (сполучні території) – просторові, витягнуті структури, що забезпечують зв'язки між природними ядрами. Вони включають території з різним ступенем природності і заповідності, а також території, що підлягають ренатуралізації, які на різних рівнях просторової організації екомережі забезпечує для природного середовища умови безперервності, системної єдності та функції біокомунікації (Шеляг-Сосонко, 1999).

Буферна зона – місцевість з природним або частково змі-
неним станом ландшафту, що оточує найбільш цінні ділянки
екомережі та захищає їх від дії зовнішніх негативних
факторів, спричинених діяльністю людини. Буферні зони
є зовнішнім оточенням природних ядер, їх захисними зо-
нами. Здебільшого це території з регульованим режимом
заповідання.

Території відновлення (ренатуралізації) – призначе-
ні для відновлення цілісності зв'язків в природних ядрах
і екокоридорах. Це можуть бути території з деградованою
природною рослинністю, в тому числі і агроценози.

Території природного розвитку призначені для посилен-
ня ефективності екомережі. Ними можуть бути розірвані
частини екокоридорів, буферні зони, потенційні природні
ядра.

Ключовими елементами перспективних екомереж висту-
пають території та об'єкти природно-заповідного фонду че-
рез низку своїх особливостей:

- як найбільш збережені, непорушені природні комплекси;
- як осередки генетичного, видового, ландшафтного різ-
номаніття;
- як території, в межах яких представлені ендемічні,
реліктові та зникаючі види рослин і тварин;
- як найбільш науково досліджені природні території з
точки зору репрезентативності, унікальності та зна-
чення.

До основних структурних елементів екомережі Терно-
пільщини відносять: національні елементи екомережі, регі-
ональні елементи екомережі.

До національних елементів екомережі належать:

- національний природний парк «Кременецькі гори»,
що займає східну частину Гологоро-Кременецько-
го кряжу;
- природний заповідник «Медобори», розташований
в межах східної частини Товтрової гряди до межі
з Хмельницькою областю;
- національний природний парк «Дністровський кань-
йон» у межах дністровської долини Тернопільщини.

Регіональні елементи екомережі будуть представлені заповідними зонами РЛП, заказниками:

- Малополіським регіональним ландшафтним парком в межах південної частини фізико-географічної області Малеого Полісся;

- лісовим заказником «Суразька дача» на північному заході області;

- Лановецьким регіональним ландшафтним парком в басейні р. Горинь та р. Жирак;

- Залозецьким регіональним ландшафтним парком в басейні р. Серет;

- регіональним ландшафтним парком «Збаразькі Товтри» в межах центральної частини Товтрової гряди Тернопільщини;

- регіональним ландшафтним парком «Розтоцькі Товтри» в межах північно-західної частини Товтрової гряди Тернопільщини;

- гідрологічним заказником «Серетський» у середній течії річки Серет;

- регіональним ландшафтним парком «Загребелля» на північно-західній околиці м. Тернополя;

- регіональним ландшафтним парком «Княжий ліс» в околиці м. Тербовля на межиріччі Серету і Гнізни;

- регіональним ландшафтним парком «Середньосеретський» в долині середньої течії р. Серет;

- Яблунівським ботанічним заказником в межах Тернопільського плато;

- регіональним ландшафтним парком «Подільське Надзбруччя» в околиці Скали-Подільської;

- лісовим заказником «Дача Галілея» в межах гусятинського ландшафтного району;

- регіональним ландшафтним парком «Бережанське горбогір'я» в мальовничому куточку опільських ландшафтів;

- Касперівським ландшафтним заказником у Приністровському ландшафтному районі тощо.

Домінування в екомережі заказників, НПП і РЛП пояснюється тим, що ці категорії заповідних об'єктів найповніше відповідають біоекологічним, ландшафтним і просто-

ровим критеріям створення базових елементів екомережі і вони належно представлені у природно-заповідному фонді.

Природні національні і окремі регіональні ландшафтні парки виступатимуть зв'язуючими елементами регіональної екомережі із сусідніми регіонами. Зокрема, НПП «Кременецькі гори» і РЛП «Вороняки» виступають транскордонними елементами в системі зв'язків Гологоро-Кременецького кряжу з Розточчям і Опіллям. Природний заповідник «Медобори», РЛП «Розтоцькі Товтри» і РЛП «Збаразькі Товтри» є контактними елементами в межах Товтрової гряди з Львівською на заході і Хмельницькою областю на сході; НПП «Дністровський каньйон» і РЛП «Подільське Надзбруччя» пов'язують регіональну екомережу з південними районами Хмельницької, північними районами Чернівецької та з північно-східними районами Івано-Франківської області. Перспективний НПП «Опільський» пов'язує опільські ландшафти Тернопільщини з Львівською та Івано-Франківською областями. Крім того, проектування природних ядер у долинах річок сприятиме впорядкуванню природокористування, виокремленню і підтриманню статусу водоохоронних зон, виконанню річковими долинами основних річок області функції субмеридіональних екокоридорів.

Складовими структурними елементами регіональної екомережі виступають ключові території у складі природного заповідника, двох національних природних парків, заказників загальнодержавного значення з площею збереженого природного ландшафту не менше 500 га, а також екокоридори – полоси лісової, лучної, болотної, степової рослинності по долинах річок, горбогірних вододільних місцевостях субширотної чи субмеридіональної спрямованості шириною від 2 кілометрів. Географічні підходи до формування природних ядер та екокоридорів у межах Тернопільщини детально висвітлені у працях П. Царика (2002, 2003, 2004, 2005), а перспектива створення ключових та сполучних територій на теренах Поділля обґрунтовано у працях Л. Царика (2007, 2008, 2009). Територіальна організація базових структурних елементів регіональної екомережі основних ландшафтних районів області представлена у табл. 6, рис. 15.

Таблиця 6

**Природні ядра (ключові території) – структурні елементи
регіональної екологічної мережі (за П. Цариком)**

№ з/п	Назва природного ядра (ключової території)	Ландшафтна приуроченість	Площа, га	Статус в екомережі
1	2	3	4	5
1	Малополіське («Малополіський» РЛП)	Малополіський гаївський ландшафт	500	місцевий
2	Стіжоцько-Гловицьке	Малополіський білокриницький ландшафт	1000	міжрегіональний
3	Кременецьке (НПП Кременецькі гори)	Кременецький ландшафт	1000	національний
4	Веселівсько-Довжоцьке	Кременецький ландшафт	550	місцевий
5	Суразьке	Кременецький ландшафт	1800	міжрегіональний
6	Вороняцьке (РЛП «Вороняки»)	Опільський ландшафт	50*	міжрегіональний
7	Лановецьке («Гориньський» РЛП)	Подільський лановецький ландшафт	300	місцевий
8	Луб'янківське	Подільський лановецький ландшафт	500	місцевий
9	Мильнівське	Мильнівський товтровий ландшафт	400	місцевий
10	Залужанське (РЛП «Збараські товтри»)	Збараський товтровий ландшафт	250	місцевий
11	Стрийовецьке	Збараський товтровий ландшафт	250	місцевий
12	Медоборське (прир. заповідник «Медобори»)	Красненський товтровий ландшафт	9452	національний
13	Серетсько-Чистилівське	Подільський тернопільський ландшафт	1500	місцевий
14	Семиківсько – Ішківське	Подільський тернопільський ландшафт	250	місцевий
15	Теребовлянське РЛП «Княжий ліс»)	Подільський тернопільський ландшафт	800	місцевий

Продовження табл. 6

1	2	3	4	5
16	Яблунівське	Подільський гусятинський ландшафт	2000	місцевий
17	Росохацько-Озерянське (ліс. заказник «дача Галілея»)	Подільський гусятинський ландшафт	1500	місцевий
18	Берем'янсько-Шутроминське	Подільський заліщицький ландшафт	100	міжрегіональний
19	Заліщицьке	Подільський заліщицький ландшафт	1000	національний
20	Шупарське	Подільський заліщицький ландшафт	500	місцевий
21	Поточансько-Урманське	Бережанський опільський ландшафт	400	міжрегіональний
22	Комарівське	Бережанський опільський ландшафт	250	місцевий
23	Голицько-Підвисоцьке (РЛП «Бережан. Опілля»)	Бережанський опільський ландшафт	500	міжрегіональний
24	Рудниківсько-Довгівське	Бережанський опільський ландшафт	500	місцевий
25	Яргорівсько-Криничанське	Монастирський опільський ландшафт	500	місцевий
26	Савинсько-Пулківське	Монастирський опільський ландшафт	500	місцевий

* частина природного ядра формуватиметься за межами області

Виокремлені природні ядра репрезентують всі ландшафтні райони, а, значить, дотриманий один із провідних принципів формування екомережі – створення ключових територій у кожному ландшафтному районі з метою збереження ландшафтного різноманіття.

Серед запропонованих 26 природних ядер 17 можна віднести до категорії реально діючих. У подальшому доцільно чітко визначити їх межі, а також межі буферних зон навколо них. П'ять ядер мають у своїй основі заказники, лісові урочища, однак у найближчій перспективі увійдуть до складу перспективних регіональних ландшафтних парків,

заказників, а тому є необхідність посилення їх природоохоронного режиму

У відповідності до функціональних особливостей природних ядер їх поділено на три основні групи: природні ядра національного значення у складі природних заповідників, національних природних парків (3); природні ядра міжрегіонального значення у складі заказників загально-державного значення, що контактують з сусідніми екомережами (6); природні ядра місцевого значення (17). Крім того, кожне природне ядро наділене специфічними ознаками, які визначаються особливостями угруповань, що його складають: ботаніко-зоологічне, ботаніко-ентомологічне, орнітологічно-ботанічне, іхтіологічно-орнітологічне тощо.

Що стосується виокремлення екокоридорів, то в межах екомережі простежуються чотири екокоридори субмеридіонального характеру та три екокоридори субширотно-меридіональні (табл. 7).

Таблиця 7

Екокоридори (сполучні території) – структурні елементи регіональної екологічної мережі (за П. Цариком)

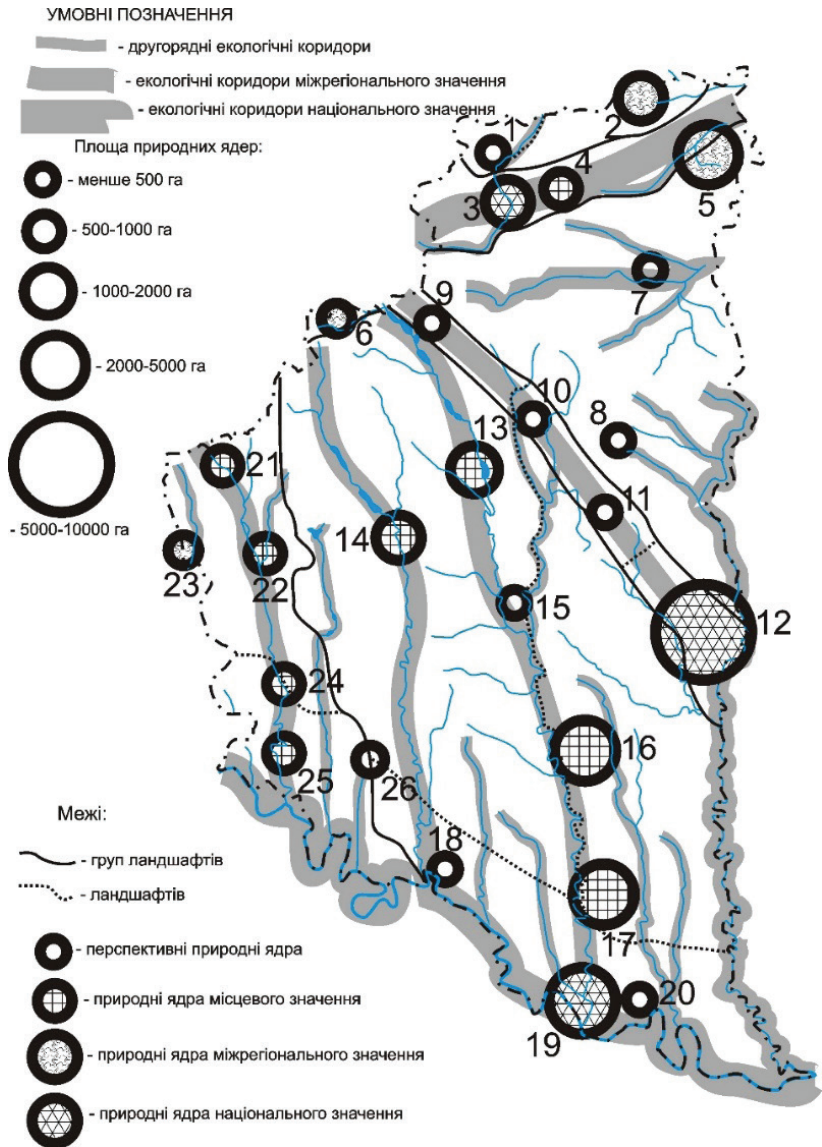
№ з/п	Назва екокоридору	Географічна приуроченість	Протяжність, км	Ширинна, км	Статус в екомережі
1	2	3	4	5	6
1	Опільський	Долина р. Золота Липа	85	4	міжрегіональний
2	Стрипський	Долина р. Стрипа	135	4	міжрегіональний
3	Серетський	Долина р. Серет	218	4	міжрегіональний
4	Збруцький	Долина р. Збруч	244	2	міжрегіональний
5	Дністровський	Долина р. Дністер	215	2	національний
6	Товтровий	Товтровий кряж	100	4	міжрегіональний
7	Кременецький горбогірний	Кременецькі гори	70	4	національний
8	Іквенський	Долина р. Іква	40	2	місцевий

Продовження табл. 7

1	2	3	4	5	6
9	Вілійський	Долина р. Вілія	32	2	місцевий
10	Горинський	Долина р. Горинь	50	2	місцевий
11	Гориньківський	Долина р. Горинька	26	2	місцевий
12	Жиравський	Долина р. Жирак	30	2	місцевий
13	Самчацький	Долина р. Самчик	16	2	місцевий
14	Вовчицький	Долина р. Вовчик	19	2	місцевий
15	Гнізненський	Долина р. Гнізна	34	2	місцевий
16	Гніздечнівський	Долина р. Гніздечна	39	2	місцевий
17	Нараївський	Долина р. Нараївка	25	2	місцевий
18	Ценівський	Долина р. Ценів	20	2	місцевий
19	Коропецький	Долина р. Коропець	78	2	місцевий
20	Бариський	Долина р. Бариш	38	2	місцевий
21	Джуринаський	Долина р. Джурина	51	2	місцевий
22	Тупський	Долина р. Тупа	44	2	місцевий
23	Нічлавський	Долина р. Нічлава	83	2	місцевий
24	Циганківський	Долина р. Циганка	27	2	місцевий

Решта їх представлена незначними ділянками в межах річкових долин, які сполучають окремі природні ядра з базовими екокоридорами або ж слугують додатковими міграційними шляхами для біоти певних ключових територій.

Дністровський і Кременецький екокоридори є складовими частинами відповідних національних екокоридорів – Дністровського та Галицько-Слобожанського. Серетський, Збручський і Товтровий мають міжрегіональний характер, бо простежуються в сусідніх екомережах. Стрипський екокоридор виконує внутрішньорегіональні функції. В перспективі необхідно провести інвентаризацію екокоридорів, відновлення на окремих відтинках річок водоохоронних зон, відведення в їх межах земель, регламентувати характер природокористування, законодавчо закріпити повноваження місцевих органів влади з питань функціонування екомереж.

Рис. 15. Територіальна організація базових структурних елементів регіональної екомережі (за П. Л. Цариком).

До складу екомережі, крім природних ядер та екокоридорів, входитимуть усі категорії заповідних територій, особливо заказники, регіональні ландшафтні парки, пам'ятки природи, ботанічні сади, дендрологічні і зоологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, заповідні урочища з площею не менше 10 га і які пов'язані з головними природними ядрами надійними зв'язками.

Висновок. Ретроспективний аналіз розбудови мережі територій та об'єктів природно-заповідного фонду області надає можливість виокремити основні етапи формування її просторово-функціональної структури, висвітлити основні проблеми та обґрунтувати перспективи розвитку регіональної екомережі.

Література

1. Барна М.М., Царик Л.П., Черняк В.М. та ін. Голицький ботаніко-ентомологічний заказник загальнодержавного значення. – Тернопіль: Лілея, 1997. – 64 с.
2. Брусак В.П. Історія і сучасний стан вивчення ландшафтного різноманіття Подільських Товтр і природного заповідника «Медобори» / В. Брусак // Роль природно-заповідних територій Західного Поділля та Юри Ойцовської у збереженні біологічного та ландшафтного різноманіття. [Збірник наукових праць]. – Гримайлів-Тернопіль: Лілея, 2003. – С. 143-154.
3. Кагало О.О. Шляхи оптимізації природно-заповідного фонду Поділля у зв'язку з формуванням екомережі України // Матеріали Українсько-Польської міжнародної конференції «Роль природно-заповідних територій Західного Поділля та Юри Ойцовської у збереженні біологічного та ландшафтного різноманіття». – Гримайлів, 2002. – С. 17-18.
4. Питуляк М.Р., Питуляк М.В. З історії розвитку охорони природи на Тернопільщині // Історія Української географії. – Тернопіль, 2000. – №1. – С. 75-82.
5. Природно-заповідний фонд України – минуле, сьогодення, майбутнє. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, посвяченої 20- річчю природного заповідника «Медобори» (сmt. Гримайлів, 26-28 травня 2010 р.). – Тернопіль: Підручники і посібники, 2010. – 944 с.

6. Програма формування регіональної екологічної мережі Тернопільської області на 2002-2015 роки. – Тернопіль, 2001. – 15 с.
7. Реєстр державних заказників республіканського і місцевого значення Тернопільської області. – Тернопіль, 1980. – 8 с.
8. Реєстр заповідних об'єктів Тернопільської області. – Тернопіль, 1977. – 65 с.
9. Реєстр пам'яток природи Тернопільської області. – Тернопіль, 1972. – 28 с.
10. Розбудова екомережі України. / Під наук. ред. Ю.Р.Шеляг-Сосонко. – К.: Програма розвитку ООН (UNDP), 1999. – 127 с.
11. Свинко Й.М., Волік О.В. Травертинові скелі – невід'ємна складова регіонального ландшафтного парку «Дністровський каньйон» // Наукові записки ТДПУ. Серія: Географія. – Тернопіль. – № 2. – Ч. 1. – 2004. – С. 73-77.
12. Стойко С. Завдання заповідних ландшафтів щодо збереження природної, історичної та культурної спадщини в Україні / С. Стойко // Вісник Львівського ун-ту. Серія географія – Львів: видавництво ЛНУ, 2000. – Вип.. 26. – С. 65-70.
13. Стратегія і тактика природоохоронної діяльності лісового заповідника (на прикладі природного заповідника «Медобори»). / За ред. Криницького Г.Т.. – Львів: Сполох, 2006. – 408 с.
14. Царик Л.П. Географічні засади формування і розвитку природоохоронних систем (концептуальні підходи, практична реалізація). Монографія. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 320 с.
15. Царик Л.П. Голицький ботаніко-ентомологічний заказник: чвертьвіковий період наукових досліджень // Історія української географії. – Тернопіль, 2004. – №2. – С. 41-43.
16. Царик Л.П. Європейські природоохоронні домовленості і їх реалізація в Україні.// Наукові записки ТНПУ. Серія: Географія. – Тернопіль, 2007. – №1. – С. 155-160.
17. Царик Л.П. Роль і функціональне значення екомережі Поділля / Л.П. Царик // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції [Розвиток заповідної справи в Україні і формування Пан'європейської екологічної мережі.] (м.Рахів, 11-13 листопада 2008). Ред. колег: Гамор Ф.Д. (відп. ред.) та ін. – Рахів, 2008. – С. 434-439.
18. Царик Л.П. Формування і розвиток природоохоронних територій Поділля: історична ретроспектива.// Історія української географії. – Тернопіль, 2006. – Випуск 2 (14). – С. 58 – 66.

19. Царик П.Л. Динаміка територіальної організації територій і об'єктів природно-заповідного фонду Тернопільської області // Наукові записки ТДПУ. Серія: Географія. – Тернопіль, 2001. – № 2. – С. 112-120.
20. Царик П.Л. Проблемні підходи щодо природозаповідання (на прикладі загальнозоологічних заказників). // Наукові записки ТНПУ. Серія: Географія. – Тернопіль: Видавн. відділ ТНПУ, 2008. – № 2. – С.183-188.
21. Царик П.Л. Регіональна екологічна мережа: географічні аспекти формування і розвитку. – Тернопіль, 2005. – 172 с.
22. Чайковський М.П. Пам'ятки природи Тернопільщини. – Львів: Каменяр. – 1977. – 79 с.
23. Чайковський М.П. Природно-заповідний фонд області (фактори негативного впливу на біорізноманіття; структура, біодинаміка розвитку) // Матеріали наукової конференції «Екологічна ситуація в Тернопільській області, її аналіз та перспектива вирішення». – Тернопіль, 1994. – С. 72-77.
24. Чайковський М.П., Сінгалевич О.В. Проект національного ландшафтного парку «Дністровський каньйон» як природоохоронної, рекреаційної і культурноосвітньої системи світового значення // Матеріали національної наукової конференції присвяченою 150-річчю від дня народження Івана Верхратського. – Тернопіль, 1996. – С. 29-30.
25. Черняк В.М., Синиця Г.Б. Рідкісні та зникаючі рослини Тернопільщини з Червоної книги України. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2008. – 224 с.
26. Gajewski W. Szczatki flory pierwotnej w jarze Dniestru. Ochrona Przyrody, r.11, Krakow, 1931.
27. Szafer W. Las I step na zachodniem Podolu. – Krakow, 1935. – 119 s.
28. Szafer W. Rezerwaty Lesny w Szutromincach na Podolu. // Ochrona Przyrody, №16, 1936, S. 10-22.
29. Wierdak Sz. O rzadkich roslinach z Opola // Kosmos A. – 1923. – 48. – S. 245-253.
30. Wierdak Sz.: Uwagi o ochronie przyrody w poludniowych Miodoborach. Ochrona Przyrody, r.10, Krakow 1930.

**RESERVED BUSINESS IN THE TERNOPOL
REGION: HISTORICAL STAGES, PROBLEMS,
PROSPECTS**

The development of the reserve business in Ternopil is analyzed, with five main stages, differing in the scope and content of the tasks accomplished, the growth rate of the territories and objects of the nature reserve fund. Within the mentioned stages the role of philanthropists, nature scientists, organizers of the conservation business in realization of the ideas of nature conservation is covered. The basic problems are considered and the tendencies in the development of the conservation business at the present stage are substantiated.

Key words: *conservation, the stages of the bequest, territories and sites of the PFP, the organizers of the bequest.*

**ПЕРСПЕКТИВНІ РЕГІОНАЛЬНІ
ЛАНДШАФТНІ ПАРКИ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ
ЯК БАЗОВА СКЛАДОВА ЗБАЛАНСОВАНОГО
РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ**

*Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка*

Розглянуто питання створення перспективних регіональних ландшафтних парків (РЛП) Тернопільської області. Перспективні регіональні ландшафтні парки представлені: Малополянським РЛП в межах південної частини фізико-географічної області Малевого Полісся; РЛП «Княжий ліс» в околиці м. Теревовля на межиріччі Серету і Гнізну; РЛП «Скала-Подільське Надзбруччя» в околицях смт. Скали-Подільської; РЛП «Збараські Товтри» в центральній частині Товтрової гряди, РЛП «Бережанське Опілля» в мальовничому куточку Бережанщини. За рахунок створення перспективних РЛП, збільшиться частка рекреаційних територій Тернопільської області. Також перспективні РЛП дозволять вирішити проблему дефіциту ефективних форм використання рекреаційних ресурсів, яка існує для жителів м. Тернополя, а також задовольнити потреби в рекреаційних територіях жителів міських і сільських поселень області. Перспектива формування вимагає зміни акцентів господарювання в напрямку розвитку туристично-рекреаційної інфраструктури, зміни традиційної агропромислової спеціалізації на рекреаційну, виділення місць для кемпінгів, мотелів, будівництва або поновлення під'їзних шляхів.

Ключові слова: *регіональний ландшафтний парк, рекреація, туристично-рекреаційна діяльність, Тернопільська область.*

Згідно стратегії збалансованого (сталого) розвитку надзвичайно важливим є дотримання екологічних прав нинішніх і прийдешніх поколінь, зокрема на якісне

довкілля, якісне життя, і, в тому числі, на якісний відпочинок. Тому, система природно-заповідних територій є життєво-важливою, необхідною умовою відновлення фізичного та морально-психічного здоров'я людини. Рекреаційна функція територій та об'єктів природно-заповідного фонду гарантує людині право на відпочинок, причому, відпочинок найякісніший. Але, оскільки використання багатьох заповідних об'єктів як місць відпочинку є досить обмеженим, а потреба людей в якісних рекреаційних послугах на лоні природи дедалі зростає в зв'язку з процесами урбанізації, значним забрудненням середовища, то цілком актуальним є використання місцевих рекреаційних ресурсів, котрі, попри виконання природоохоронних функцій були б також соціально-орієнтованими, а саме регіональних ландшафтних парків (далі – РЛП).

Статус і завдання РЛП визначені статтею 23 закону «Про природно-заповідний фонд України». Згідно цього закону РЛП є природоохоронними рекреаційними установами місцевого чи регіонального значення, що створюються з метою збереження в природному стані типових або унікальних природних комплексів та об'єктів, а також збереження умов для організованого відпочинку населення. РЛП організуються, як правило, без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їх власників, або користувачів. На РЛП покладається виконання таких завдань: збереження цінних природних та історико-культурних комплексів та об'єктів; створення умов для ефективного туризму, відпочинку та інших видів рекреаційної діяльності в природних умовах з додержанням режиму охорони заповідних природних комплексів і об'єктів; сприяння екологічній освітньо-виховній роботі.

Зараз організація відпочинку на природі являє собою досить слабо скоординовану і направлену діяльність. З чотирьох типів рекреаційної діяльності – оздоровчої, лікувальної, спортивної і пізнавальної – найбільш централізовані перші дві, що обумовлено приуроченістю до матеріальної бази в вигляді різноманітних споруд (санаторіїв, будинків відпочинку, пансіонатів і т. д.) А перспективи розвитку

відпочинку в регіональних ландшафтних парках визначаються тенденціями рекреаційної діяльності і стабільністю екосистем до антропогенного впливу [3].

Рекреація і природозаповідання – ці дві сфери природокористування сьогодні взаємопов'язані і виступають однією із базових складових узгодженого регіонального розвитку. Тому доцільно перспективний розвиток рекреаційних територій узгоджувати з особливостями територіальної організації регіональної екологічної мережі, з метою досягнення гармонійного (пропорційного, збалансованого) розвитку території, збереження природних і соціальних функцій ландшафтів.

Умовою стійкого розвитку територій є поєднання захисту оточуючого середовища, його екологічної безпеки та успішної підприємницької діяльності. Якщо детально проаналізувати і оцінити економічну ефективність від сільськогосподарського і промислового виробництва та рекреаційно-оздоровчої галузі, то перевага без сумніву буде на боці останньої. Проблема в тому, що до цього часу сфері рекреації і оздоровлення не приділялося відповідної уваги, а тому відсутня оцінка потенціальної можливості місцевих природних комплексів. Такий, суто економічний підхід, призвів до антропогенних перевантажень на певні природні екосистеми, внаслідок чого розпочався процес деградації природних структур.

Також, будь-яка заповідна територія виконує екосистемні функції, тобто функцію збереження середовища життєдіяльності людини, біоресурсну функцію (забезпечення природними ресурсами), збереження фізіологічно активних речовин, генів, технічної та лікарської сировини, кліматичну, водорегулюючу, естетичну, ландшафтно-стабілізуючу, світоглядну, освітню, біогеохімічну, забезпечення фонового моніторингу [1], а тому з метою стабілізації просторової структури ландшафтів і екосистем, доречним є створення регіональних ландшафтних парків. Їх створення сприятиме не лише підтримці екологічного балансу території, а й виконанню функцій рекреаційного, оздоровчого і історико-культурного призначення, водоохоронних і ґрунтоохоронних функцій.

Сьогодні необхідно охороняти не окремі види рослин і тварин та розрізнені ділянки природних територій, а цілісні функціональні комплекси, в основі яких лежать різні типи ландшафтів. Цю проблему дозволяють вирішити регіональні ландшафтні парки, які пов'язують природоохоронну діяльність з різними секторами (лісовим, аграрним, транспортним, туристичним) народного господарства, забезпечує стабілізацію екологічної рівноваги й функціонування всіх природних компонентів довкілля, припиняє процес його деградації та забезпечує сталий розвиток суспільства.

З метою стабілізації просторової структури ландшафтів і екосистем, доречним є створення екологічних мереж локального і регіонального рівня. А найбільш оптимальними структурними одиницями в системі екомережі є національні природні парки(НПП) і РЛП, завдяки своїм великим розмірам та багатофункціональності. Невеликі за розміром природні об'єкти не дають уявлення про типові особливості території і є нестійкими до зовнішніх впливів. А в основі РЛП лежить цілісний ландшафт – відносно однорідна, стабільна та саморегульована природна ділянка. Гармонійний взаємозв'язок природних та історико-культурних об'єктів надає РЛП якості багатофункціональності.

На відміну від НПП РЛП можуть створюватись поблизу міст. В цих умовах РЛП мають переваги як організаційна форма охорони природи і найбільш повно проявляються їх соціальні функції.

Тернопільщина володіє значним природним і історико-культурним потенціалом для створення НПП і РЛП, а реально функціонує на її теренах лише три РЛП – Зарваницький, Загребелля, і та частина РЛП Дністровський каньйон, що не увійшла до складу НПП Дністровський каньйон, і всі вони активно задіяні в туристсько-рекреаційну і природоохоронну мережу, але така їх кількість і площа не здатна задовільнити все зростаючих потреб населення в територіально і функціонально впорядкованих послугах короткотривалого і довготривалого відпочинку. Тому важливо заплановані в рамках «Програми формування регіональної екологічної мережі Тернопільської області

на 2002-2020 роки» перспективні РЛП все ж таки створити, а саме: Малополіський, Почаївський, ЗбаразькіТовтри, Бережанське Опілля, Скала-Подільське Надзбруччя, Княжий ліс[2]. Розглянемо характеристики запропонованих перспективних РЛП.

РЛП «Малополіський»

Протяжність проектованого РЛП «Малополіський» складає 4,5 км з півночі на південь і 10 км із заходу на схід, проектована площа парку – близько 4600 га обмежена населеними пунктами Великі Бережці, Малі Бережці, Іква, Сапанів, Хотівка, Града, Кімнатка. Максимальне рекреаційне навантаження по типах ландшафту для РЛП «Малополіський» складає для паркового – 15,1 люд./день/га; для лісового – 7,6 люд./день/га; для нелісового – 5,6 люд./день/га. Потенційна рекреаційна ємність РЛП по сезонах: зима – 20,3 тис. люд., літо – 32,7 тис. люд.

Територія парку розташована у північно-західній частині Тернопільської області у межах тієї частини Малого Полісся, що називається Кременецько-Дубнівською денудаційною рівниною. Поверхня рівна, слабо розчленована. Трапляються еолові форми рельєфу. Найпоширеніші гірські породи, що виходять на поверхню – верхньо-крейдові мергелі й антропогенні дрібнозернисті піски. Поширені піщані рівнини, вкриті сосновими лісами, останцеві горби, в долинах річок – болота.

Клімат парку помірно-континентальний. Теплий період року із середньодобовими температурами вище 0 °С становить 253-261 день, а період з температурами вище +15 °С – 100-103 дні. Сума активних температур вище +10 °С тут становить 2450-2500 °С. Через велику залісненість і заболоченість територія парку характеризується значною річною сумою опадів – близько 650-600 мм. Кліматичні умови в цілому сприятливі для проведення короткотривалого пізнавального відпочинку, коротко- і довготривалого спортивного відпочинку, короткотривалого оздоровчого відпочинку.

Гідрографічна мережа представлена р. Іква і її допливом р. Вирля, і ставками в сс. Великі Бережці (3 ставки, площа водного дзеркала – 18,6 га), Малі Бережці (25 га), Кімнатка

(12,5 га), Іква. Ставки мають піщані береги і піщане дно і є сприятливими для пляжно-купальної рекреації, та любительської рекреації (рибної ловлі).

Рослинність представлена в основному дубово-сосновими лісами. У їхньому підліску ростуть крушина, ліщина, калина. Ці ліси характеризуються значною іонізуючою здатністю і високою фітонцидністю, що робить їх придатними для лікувальних видів рекреаційної діяльності.

Тваринний світ представлений в основному лісовими видами: заєць-русак, лисиця, тхір темний, дикий кабан, куниця, козуля європейська, їжак, вовк. З птахів: тетерев, рябчик, горлиця, канюк, лелека білий, дятел.

Заповідна зона об'єднує території природно-заповідних категорій (заказників, пам'яток природи тощо), а також природні комплекси, що мало трансформовані антропогенними чинниками з рідкісними видами та угрупованнями. Основу заповідної зони проєктованого РЛП будуть складати загальнозоологічний заказник місцевого значення «Воронуха» і гідрологічний заказник місцевого значення Малобережцький загальною площею 596,5 га, що складає 16,5 % від площі РЛП.

Зона регульованої рекреації включає маршрути постійних екскурсій та екологічного туризму на території парку, і охоплюватиме більше 60 % площі парку. В цій зоні мають бути прокладені і обладнані маршрути екскурсій. У лісах цього РЛП багато грибів, лісових ягід, лікарських рослин. В ставках водиться щука, короп, карась, окунь, що активно використовується рибалками як місцевими, так і приїжджими. Навколо ставків в с. Великі Бережці територія облаштована для пляжно-купальної рекреації, що збільшує її рекреаційну ємність.

Зона стаціонарної рекреації виділяється в найбільш привабливих для тривалого відпочинку місцях з метою створення там готелів, мотелів, кемпінгів та інших об'єктів обслуговування відвідувачів парку. В межах перспективного РЛП цю зону пропонується виділити в с. Великі Бережці, де буде розміщуватися адміністрація парку і на базі гостиних садиб.

Наймасовішими відвідувачами парку є насамперед жителі сс. Великі Бережці, Малі Бережці, Кімнатка, Града, Іква, Хотівка, Сапанів, м. Кременець, м. Почаїв. В зоні безпосередньої доступності РЛП проживає близько 3,5 тис. населення, ще декілька тисяч відвідувачів представлені жителями м. Тернопіль та автотуристами з інших населених пунктів.

РЛП «Малополіський» знаходиться на відстані усього 12 кілометрів від м. Кременець і 81 км від м. Тернопіль. По території парку проходить автомобільний шлях Града – Великі Бережці – Іква, по південній межі парку проходить автодорога регіонального значення Острог – Кременець – Почаїв, а східніше від парку – автодорога міжнародного значення Доманово–Ковель–Чернівці, курсують численні пасажирські автобуси.

РЛП «Почаївський»

Протяжність проєктованого РЛП «Почаївський» складає 9 км з півночі на південь і 7,5 км із заходу на схід, проєктована площа парку – близько 5400 га обмежена населеними пунктами сс. Будки, Комарівка, Затишся, Старий Почаїв, Старий Тараж, м. Почаїв. Максимальне рекреаційне навантаження по типах ландшафту для РЛП «Почаївський» складає для паркового – 11,3 люд./день/га; для лісового – 6,6 люд./день/га; для нелісового – 4,3 люд./день/га. Потенційна рекреаційна ємність РЛП по сезонах: зима – 8,3 тис. люд., літо – 22,5 тис. люд.

Територія парку розташована у північно-західній частині Тернопільської області в межах геоморфологічного району – Гологоро–Кременецької моноклінальної гряди. На території гряди інтенсивно розвиваються сучасні фізико-географічні процеси (ерозія, зсуви, обвали, карстово-суфозійні явища). У літотамнієвих і органогенно-детритових вапняках тортону трапляються карстові лійки. Цікавим об'єктом для пізнавальної рекреації є геологічна пам'ятка природи місцевого значення «Старопочаївський яр», де зустрічаються рештки міоценової фауни.

Клімат парку помірно-континентальний. Теплий період року із середньодобовими температурами вище 0 °С стано-

вить 253–261 день, а період з температурами вище +15 °С – 100–103 дні. Територія парку характеризується значною річною сумою опадів – близько 650–600 мм. Кліматичні умови в цілому сприятливі для проведення короткотривалого пізнавального відпочинку.

По південно-східній межі парку протікає р. Іква. Долина річки широка. Річище помірно звивисте, на території парку зарегульоване ставками (21 ставок в с. Старий Тараж), що є сприятливими для розвитку рибної ловлі, але береги ставків часто замулені, тому для купання непридатні.

Природна рослинність представлена переважно сосновими і широколистяно-сосновими лісами (дубово-соснові, буково-соснові), з домішками граба звичайного, сосни звичайної. У лісах зустрічаються карпатські гірські флористичні елементи: астранція велика, аконіт молдавський, реліктові види – зозуліні черевички, листовики сколопендрові. Луки на заплавах торф'янисті, болотисті, справжні, на межиріччях – низинні торф'яні.

Серед представників тваринного світу зустрічаються ссавці: заєць-русак, кабан дикий, ласка, лисиця, тхір; птахи: крук, ворона, грак, шпак, сільські ластівки, луговий чекан; земноводні: гостроморда жаба, звичайна та зелена ропухи.

Заповідна зона загальною площею 500 га, що становить 9 % від площі РЛП, складатиметься із загальнозоологічного заказника, геологічної і ботанічної пам'яток природи і Почаївського ботанічного саду.

Зона регульованої рекреації охоплюватиме більше 70 % площі парку. В лісах є умови для розвитку любительської рекреації (збір грибів, ягід, лікарських рослин), а ставки і торф'яні канали в сс. Старий Тараж, Лосятин та Борщівка для рибної ловлі (щука, короп).

Зону стаціонарної рекреації в межах перспективного РЛП пропонується виділити в м. Почаїв, де буде розміщуватися адміністрація парку, також мотель «Едем», готель «Садиба», гостинний монастирський готель для паломників в м. Почаїв, а також готель «Почаївський світ» в с. Діброва.

Наймасовішими відвідувачами парку є насамперед жителі м. Почаїв і сс. Старий Почаїв, Старий Тараж, Будки, Ко-

марівка, Затишшя, Діброва. В зоні безпосередньої доступності РЛП проживає близько 12 тис. населення, ще декілька тисяч відвідувачів представлені жителями мм. Тернопіль і Кременець та авто туристами з інших населених пунктів.

РЛП «Почаївський» знаходиться на відстані усього 24 кілометра від м. Кременець і 70 км від м. Тернопіль. По території парку проходить автомобільна дорога регіонального значення Острог – Кременець – Почаїв – Радивилів, а також автошлях територіального значення Кальне – Млинівці-Залізці – Почаїв, курсують численні пасажирські автобуси.

РЛП «Бережанське Опілля»

Площа проєктованого РЛП «Бережанське Опілля» становить орієнтовно 20600 га. Протяжність з півночі на південь складає 20 км, а з заходу на схід – 16 км. Відстань від Бережан до Тернополя залізницею 72 км, а шосейним шляхом – 53 км. Максимальне рекреаційне навантаження по типах ландшафту для РЛП «Бережанське Опілля» складає для паркового – 29,0 люд./день/га; для лісового – 14,6 люд./день/га; для нелісового – 20,7 люд./день/га. Потенційна рекреаційна ємність РЛП по сезонах: зима – 93 тис. люд., літо – 149,8 тис. люд.

Територія РЛП характеризується досить інтенсивною розчленованістю рельєфу. Вершини пасм і окремих горбів заокруглені, переважно без різких форм. Різниця у висотах між вершинами горбів з найбільш зниженими частинами долин досягає 80–120 м, доходючи в окремих місцях до 150 м. У Бережанському ландшафті чергуються крупногорбисті лісові місцевості з середньогорбистими сильноззелісненими розораними. Ці два види місцевостей займають понад 80 % площі РЛП, решта території – заплавні і надзаплавно-терасові місцевості, що зайняті сільськогосподарськими угіддями.

Клімат парку є сприятливим для розвитку рекреаційної діяльності. Середня багаторічна температура липня складає +18,5 °С, максимальна температура до + 36,6 °С буває в період першої декади серпня. Найбільша кількість опадів припадає на травень-серпень. Сніговий покрив триває в межах 40–75 днів. В середньому він настає в третій декаді

листопада – першій декаді грудня і сходить у третій декаді березня. Середня багаторічна товщина снігового шару 14–18 см. В поєднанні з горбогірним рельєфом ці умови є сприятливими для розвитку гірськолижного туризму в зимовий період. Перешкодою може стати лише та обставина, що сніговий покрив є нестійким, і може сходити до кількох разів за зиму внаслідок частих відлиг. На території парку досить чітко виражені всі пори року.

Річкова мережа РЛП «Бережанське Опілля» представлена рр. Золотою Липою, Нараївкою, Ценівкою та їх допливами, які належать до числа малих річок. Річкова мережа досить розвинена, зі значною густотою. Цікавими в рекреаційному відношенні є Бережанське водосховище і ставки.

Природна рослинність типова для лісостепу Волино – Подільської височини. Значне поширення на території мають дубові та букові ліси з домішкою граба, осики та інших порід. Чагарниковий підлісок в цих лісах представлений ліщиною, кленом татарським, бруслиною європейською та бородавчатою шипшиною, а трав'яний покрив – осокою, барвінком, копитником та іншими травами.

Тваринний світ Бережанщини в лісових масивах представлений: з копитних тварин зустрічаються козуля європейська, дикий кабан, лось, олень благородний; з гризунів поширені білки, миші, з цінних тварин тхір чорний і лісова куниця, заєць, лисиця, видра річкова, борсук, дикий кіт лісовий, з птахів є соловей, дикі голуби, горлиці, шпаки і синиці, яструб-перелітник, яструб-коршун, чаплі, болотні сови, зустрічаються лебеді, дикі качки, дикі види сов. Рибна фауна представлена коропом, карасем, леном, окунем, щукою, плотвою, річним амуром, лящем, що є сприятливим чинником для розвитку в парку любительського рибальства, при належній організації цього процесу.

Практично вся територія парку, окрім схилів річкових долин, зайнята сприятливими і найсприятливішими для розвитку рекреації природними комплексами. Слід також зазначити, що ландшафтні комплекси запропонованого РЛП є найбільш привабливими з позиції еколого-естетичної цінності, оскільки на території парку оптимальне співвід-

ношення лісових масивів, водних комплексів і горбистих рівнин.

Заповідна зона складатиметься з 1 ботаніко-ентомологічного, 4 ботанічних, 1 загальнозоологічного заказників, 2 геологічних, 5 гідрологічних, 10 ботанічних пам'яток природи і парку-пам'ятки садово-паркового мистецтва в с.Рай, загальною площею – 2525 га, що становить – 12,2 %. Доцільно збільшити площу заповідної зони хоча б до 15 % за рахунок перспективних заповідних території (карстово-спелеологічного заказника місцевого значення «Урочище» «Підвисоке» на площі близько 202 га, а також розширення вже існуючих (зокрема,Голицького заказника).

Зона регульованої рекреації охоплюватиме більше 60 % площі парку. До неї входитимуть території з напівприродною та культурною рослинністю, які є об'єктом демонстрації. В цій зоні мають бути прокладені і обладнані маршрути екскурсій для різних груп відвідувачів. В ній може бути дозволене спортивне мисливство та рибальство, проведення спортивних змагань з додержанням правил охорони навколишнього природного середовища.

На території парку є значний потенціал для розвитку пізнавальних видів рекреації, зокрема місця, де є майстри різьби по дереву, також велика кількість різноманітних музеїв в м. Бережани і околицях, також фестивальної рекреації (лемківський фестиваль, що проводиться тут на свято Покрови).

У лісах цього РЛП багато грибів, лісових ягід, лікарських рослин, що безумовно буде сприяти розвитку любительської рекреації.

Зона стаціонарної рекреації в межах перспективного РЛП представлена досить слабо: готель «Золота Липа», декілька ресторанів «Галичина», «Анатоль», обласний комунальний дитячий гастроентерологічний санаторій в м. Бережани, гостинні садиби в с. Куряни і с. Гутисько. Цю зону пропонується створити в околицях м. Бережани.

Господарська зона представлена освоєними територіями, на яких ведеться традиційне господарство, поширені традиційні ремесла (Бережанщина славиться як центр різьбяр-

ства на Тернопіллі). Також тут може розміщуватися орган управління парком, а діяльність людини не повинна вступати в протиріччя з завданнями парку.

Наймасовішими відвідувачами парку є насамперед жителі м. Бережан, сіл Потутори, Саранчуки, Рогачин, Нараїв, Куряни, Жуків, Віще, Рекшин, Лапшин, Мечищів, що знаходяться безпосередньо в межах парку, а також відвідувачі з найближчих міст і сіл, зокрема, м. Козови, м. Рогатин, сіл Літятин, Дибще, Ценів, Козівка, Алексине, Чесники, Добринів, Стратин, Подусільня, Болотня, а також м. Тернопіль і автотуристів з інших населених пунктів.

РЛП має зручне розташування щодо транспортних шляхів. Південною частиною парку проходить залізнична лінія Тернопіль–Бережани–Рогатин, також через територію парку проходять автодороги: Тернопіль – Бережани – Рогатин, Бережани – Нараїв, Бережани – Поморяни, Бережани – Підгайці, Бережани – Зборів. РЛП є перспективним для розвитку вело- і автотуризму.

РЛП «Скала-Подільське Надзбруччя»

Протяжність проектного РЛП «Скала-Подільське Надзбруччя» складає 9 км з півночі на південь і 7 км із заходу на схід, обмежена населеними пунктами смт. Скала-Подільська, сс. Іванків, Мушкатівка, Слобідка-Мушкатівська, Цигани, Бурдяківці, Вовківці. Максимальне рекреаційне навантаження по типах ландшафту для РЛП «Скала-Подільське Надзбруччя» складає для паркового – 14,2 люд./день/га; для лісового – 12,1 люд./день/га; для нелісового – 13,7 люд./день/га. Потенційна рекреаційна ємність РЛП по сезонах: зима – 9,5 тис. люд., літо – 14,9 тис. люд.

Площа проектного РЛП «Скала-Подільське Надзбруччя» становить орієнтовно 4000 га, з яких площа заповідної зони – 59 га, зони регульованої рекреації – 2100 га, площа зони стаціонарної рекреації – 50 га, площа господарської зони – 1800 га.

Територія парку розташована у південно-східній частині Тернопільської області у межах Тернопільської структурно-пластової рівнини, що, порівняно з оточуючими грядками, займає більш низький рівень у рельєфі. Поверхня рівнини

пласка, слабохвиляста, злегка нахилена на південь- південний – схід. Її абсолютні позначки в межах парку сягають 302–290 м. Природні комплекси представлені міждолинними хвилястими (балочними) рівнинами з опідзоленими і звичайними чорноземами, а також крутими схилами річкових долин, вкритими грабово-дубовими лісами. Естетично привабливо виглядають скелясті береги р. Збруч в районі смт. Скала-Подільська – так звані «стінки».

За кліматичними умовами територія парку знаходиться в Південному кліматичному районі, що характеризується найбільш сприятливими умовами для літніх видів рекреації (найбільша тривалість періоду з комфортними і субкомфортними умовами). Комфортні погоди панують тут починаючи з червня (30 % – комфортні, 50-70 % субкомфортні погоди), практично весь липень, і більшу частину серпня. Для зимових видів рекреації характерне переважання субкомфортних умов.

Гідрографічна мережа представлена рр. Збруч та Циганська. Річка Збруч, лівий доплив Дністра, має каньйоноподібну долину, із звивистим річищем, трапляються пороги, ширина 15–25 м, глибина до 2,5 м. Швидкість течії в межах – 0,2–0,6 м/с. На берегах розміщені численні зони відпочинку. Річка може використовуватися для сплавів на плотах, каное, байдарках. Річка Циганська, ліва притока Нічлави, з V – подібною, іноді каньйоноподібною долиною. На р. Збруч знаходиться П'ятничанське водосховище, на якому в основному здійснюються неорганізовані форми рекреації, сприятливе для короткотривалого відпочинку і відпочинку вихідного дня. На р. Циганська знаходиться Мушкатівське водосховище, на якому здійснюються організовані (на основі турбази «Збруч») і неорганізовані форми рекреації, сприятливе для короткотривалого і довготривалого відпочинку і відпочинку вихідного дня. Деяко обмежувачим фактором рекреаційного використання р. Циганська і Мушкатівського водосховища є посередня якість води, яка є важливою для пляжно-купального відпочинку, і необлаштованість пляжів, а також значна кількість завалів, мілин, перекатів, дамб і ГЕС, що є важливим для сплаву по р. Збруч.

Природна рослинність представлена грабово-дубовими лісами: граб звичайний, дуб звичайний та скельний, в'яз гірський, береза бородавчаста, липа серцелиста, клен гостролистий, клен польовий, зрідка – береза, осика, чершня.

Тваринний світ представлений ссавцями: кроти, їжаки, заєць-русак, дикі свині, козулі звичайні; птахами: шпак звичайний, жулани, зозуля і іволга звичайні, горлиці, зеленяки, славки чорноголові, чаплі; земноводними: трав'яна і гостроморда жаби, квакша, червоночерева кумка, звичайна і зелена ропухи; плазунами: прудка та живородяща ящірки, зрідка трапляються мідянки.

Основу заповідної зони проектного РЛП будуть складати 1 парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва, 1 ботанічна пам'ятка природи загальнодержавного значення, 5 ботанічних, 1 геологічна і 1 зоологічна пам'ятки природи місцевого значення загальною площею 59,2 га, що складає 1,5 % від площі РЛП.

Зона регульованої рекреації охоплюватиме більше 70 % площі парку. В цій зоні мають бути прокладені і обладнані маршрути екскурсій. В лісах є умови для розвитку любительської рекреації, а водосховища сприятливі для рибної ловлі і пляжно-купального відпочинку.

Зону стаціонарної рекреації в межах перспективного РЛП пропонується виділити в смт. Скала-Подільська, де буде розміщуватися адміністрація парку, також готелі «Веста», «Тридев'яте царство», оздоровчий комплекс «Збруч».

Наймасовішими відвідувачами парку є насамперед жителі смт. Скала-Подільська і сс. Іванків, Мушкатівка, Слобідка-Мушкатівська, Цигани, Бурдяківці, Гуштин. В зоні безпосередньої доступності РЛП проживає близько 10,5 тис. населення, ще декілька тисяч відвідувачів представлені жителями мм. Тернопіль і Борщів та авто туристами з інших населених пунктів, подорожуючих до Кам'янця-Подільського і Хотина.

РЛП «Збаразькі Товтри»

Площа проектного РЛП «Збаразькі Товтри» становить орієнтовно 12300 га, з яких площа заповідної зони –

387 га, зони регульованої рекреації – 6390 га, площа зони стаціонарної рекреації – 720 га, площа господарської зони – 4800 га. Максимальне рекреаційне навантаження по типах ландшафту для РЛП «Збаразькі Товтри» складає для паркового – 12,6 люд./день/га; для лісового – 16,4 люд./день/га; для нелісового – 19,0 люд./день/га. Потенційна рекреаційна ємність РЛП по сезонах: зима – 38,4 тис. люд., літо – 61,5 тис. люд.

Територія РЛП характеризується досить інтенсивною розчленованістю рельєфу і займає центральну частину Товтрової гряди, що складена вапняками і являє собою ряд підвищень розділених один від одного улоговинами, які різко виступають над рівнинною поверхнею плато. Серед них виділяється головний кряж з бічними грядами по лінії Збараж – Гримайлів.

Клімат парку помірно-континентальний. Середня температура липня +16 – +18 °С, а січня – 4,5–5 °С. Влітку температура може підніматися до +37 °С, а взимку – опускатися до -34 °С. Кількість опадів – 700 мм. Впродовж року на території парку переважають північно-західні та північно-східні вітри. Клімат парку можна охарактеризувати як найменш сприятливий (якщо аналізувати в цілому по області), оскільки тут найменша тривалість субкомфортного і комфортного періодів, характерна найбільша мінливість погодних умов, найбільша середня швидкість вітру для літніх місяців, значне середнє число днів з сильним вітром, значна загальна кількість днів з опадами.

Річкова мережа РЛП «Збаразькі Товтри» представлена рр. Гнізна, Гнила Гнізна, Гніздечна та їх допливами, які належать до числа малих річок. Цікавими в рекреаційному відношенні є ставки в межах РЛП в м. Збараж і сс. Базаринці, Добриводи, Залужжя, Зарубинці. А всього в Збаразькому районі є 26 ставків, з яких 12 використовується для задоволення рекреаційних потреб місцевого населення.

Природна рослинність на території РЛП представлена грабовими і дубово-грабовими лісами з домішками клена, ясена, бересту, черешні, берези, осики, а в підліску переважає ліщина, горобина, калина, ожина і інші. Степову рос-

линність в межах РЛП можна зустріти на схилах горбів, балок, в заплавах рік.

Видовий склад тваринного світу: куниця, тхір, видра, борсук, лисиця, польова миша, хом'як, щур сірий, полівка звичайна, сліпак звичайний, ховрах, кріт, кажан; з птахів: шуліка, голуб-синяк, горлиця, дятел, іволга, соловей, степовий жайворонок, куріпка, перепилиця, дика качка; з плазунів зустрічається вуж, гадюка, ящірка. В річках водяться карасі, окуні, чечуга.

Абсолютно невиправданим є використання Товтровою кряжу гірничодобувною промисловістю для освоєння мінерально-сировинних ресурсів (видобуток будівельного каменю, будівельного піску). Також, значна частка орних земель і низька частка лук і пасовищ істотно активізує протікання ерозійних процесів. Тому створення на цій території регіонального ландшафтного парку є надзвичайно актуальним в плані стабілізації просторової структури ландшафтів і екосистем.

Заповідну зону будуть складати 2 ботанічні заказники, 3 ботанічні, 3 геологічні, 2 гідрологічні пам'ятки природи і 1 заповідне урочище. Всі заповідні об'єкти місцевого значення. Їх загальна площа – 387 га, що становить 3,1 % площі парку. Ця зона здебільшого фрагментована.

Зона регульованої рекреації охоплюватиме більше 52 % площі парку (6390 га). Це території традиційного відпочинку населення, які приурочені до околиць заповідних об'єктів і виступають їх буферними зонами. Ця зона представлена мальовничими високими ділянками товтрової рифової гряди, вкритими сосновими і грабово-буковими лісами, також ставками в м. Збараж, сс. Базаринці, Доброводи, Зарубинці.

Розвитку рекреаційної діяльності сприяє регулярне проведення в м. Збараж фестивалів. Зона стаціонарної рекреації представлена: дитячим оздоровчим табором «Сокіл» в с. Чорний ліс, готелями «Чорний принц» і «Гетьман», ресторанами «Медобори», «Чорний принц», гостинними садибами в сс. Залужжя, Чернихів, Тарасівка і в м. Збараж.

Наймасовішими відвідувачами парку будуть жителі міста Збараж, сіл Залужжя, Старий Збараж, Базаринці, За-

рубинці, Опрілівці, Чумалі, Дубівці, Доброводи, що знаходяться безпосередньо в межах парку, а також відвідувачі з найближчих міст і сіл, зокрема, м. Ланівці, сс. Синява, Стрїївка, Вишгородок, Колодне, Ігровиця, Лозова, Куряни, смт. Вишнівець, а також м.Тернопіль і українські і закордонні авто туристи.

РЛП має зручне розташування щодо транспортних шляхів. По південній частині парку проходить залізнична лінія Тернопіль – Кременець – Дубно, також через територію парку проходять автодороги: Тернопіль – Кременець – Дубно, Тернопіль – Збараж – Ланівці, магістральні автошляхи Чернівці – Брест, Чернівці – Львів, Івано – Франківськ – Хмельницький. Територію парку пронизує мережа доріг без твердого покриття, які можуть використовуватися авто- і велотуристами у суху погоду. Відстань від Збаража до Тернополя шосейним шляхом – 21 км. РЛП є перспективним для розвитку вело- і автотуризму.

РЛП «Княжий ліс»

Протяжність проектованого РЛП «Княжий ліс» складає 11 км з півночі на південь і 5 км із заходу на схід, проектована площа парку – близько 3600 га обмежена населеними пунктами Дружба, Кровінка, Теревовля, Семенів, Гумніська, Острівець, Зубів, Рїздвяне, Струсів, Варваринці. Максимальне рекреаційне навантаження по типах ландшафту для РЛП «Княжий ліс» складає для паркового – 16,3 люд./день/га; для лісового – 13,2 люд./день/га; для нелісового – 14,5 люд./день/га. Потенційна рекреаційна ємність РЛП по сезонах: зима – 11,3 тис. люд., літо – 17,5 тис. люд.

Геоморфологічно територія парку лежить в межах Тернопільського природного району. В рельєфі територія парку представлена у вигляді розчленованого плато висотою 350–380 м над рівнем моря, перепад висот з долинами річок – 90–130 метрів.

Клімат парку помірно-континентальний із переважаням атлантичних повітряних мас помірного поясу. Середня температура липня складає +18,5 °С, січня – 5,0 °С. Переважаючі вітри західного, північно – західного та південно-східного напрямків. Середня багаторічна швидкість віт-

ру сягає 3,0 м/с. Середньорічна кількість опадів складає 600–550 мм.

Гідрографічна мережа представлена р. Серет та її допливом р. Гнізною, які протікають поблизу парку. В межах власне лісового масиву постійні водотоки відсутні, у ярах під час танення снігу спостерігаються тимчасові водотоки. Річки є сприятливими для спортивно-оздоровчої рекреації, але малосприятливими для пляжно-купального відпочинку, оскільки у долинах річок знаходяться населені пункти, з якими пов'язане забруднення вод. Проте надзвичайно мальовнича заплава р. Гнізна в районі сс. Лошнів і Кривінка приваблює до себе рекреантів.

Серед деревних порід переважаючими є граб, дуб, бук, сосна, ялина, береза, подекуди зустрічається вільха, ясен, черешня, спорадично інші деревні породи. У підліску проростає ліщина звичайна, калина, горобина, малина лісова, глід одноматочковий, бруслина бородавчаста і європейська, жимолость пухнаста, вовчі ягоди звичайні, гордовина, свидина кров'яна тощо. В межах парку масово зростають найрізноманітніші гриби (опеньки, білі гриби, підберезники, підосичники, грузді, гливи, сироїжки, моховики, печериці). Також тут зосереджені посадки калини, поширені лісова малина, суниця, глід. Все це приваблює велику кількість любителів збору грибів та ягід.

Серед тварин в межах парку зустрічаються бурозубки, жовтогорла миша, заць-русак, вовчок лісовий, білка звичайна, лисиця звичайна, ласка, тхір, козуля європейська, кабан дикий, кріт, їжак; птахи – голубині, сиворакші, круки, сороки, одуди, ворони, грак, зозуля, дятли строкаті, солові, сойки, дрозди, зяблики, шпаки, вівсянки, славки чорноголові тощо. Земноводні парку представлені трав'яною та гостромордою жабами, ящірками прудкою та живородящою, веретільницею, вужом звичайним, гадюкою звичайною тощо.

До заповідної зони включені 8 заповідних територій, з них 1 ботанічний заказник та 7 ботанічних пам'яток місцевого значення загальною площею 92,11 га (2,5 % площі РЛП). Зона регульованої рекреації має призначення науко-

во-освітньої роботи та представлена значними лісовими масивами, мальовничими водними угіддями (особливо долина річки Гнізна в сс. Лошнів і Кровінка). Це зона буде найбільшою і складатиме близько 70 % площі проектного РЛП.

Зона стаціонарної рекреації буде функціонувати на бізі 4 діючих закладів тривалого відпочинку: дитячі табори відпочинку «Зорепад» (поблизу с. Струсів) і «Орлятко» (м. Теремовля), навчально-оздоровчого комплексу Тернопільського національного економічного університету «Червона Калина», мотелю «Гранд» (околиця смт. Дружба), будинку відпочинку комбайнового заводу (околиця м. Теремовля). Ця зона охоплюватиме близько 10 % території парку.

До господарської зони відносяться освоєні території на яких ведеться традиційне господарство. Тут представлені історико-архітектурні пам'ятки, об'єкти комунального призначення, сільськогосподарські угіддя парку та лісництва.

Наймасовішими відвідувачами парку є насамперед жителі м. Теремовля, смт. Дружба, сіл Кровінка, Лошнів, Плетбанівка, Семенів, Малів, Гумницька, Острівець, Різдяне, Струсів, Варваринці, Налужжя, що знаходяться безпосередньо на межі парку та в межах півгодинної пішої доступності. В зоні безпосередньої доступності РЛП проживає близько 25 тис. населення, ще декілька тисяч відвідувачів представлені жителями м. Тернопіль та автотуристами з інших населених пунктів.

РЛП «Княжий ліс» знаходиться на відстані усього 25 кілометрів від м. Тернопіль. Він має зручне розташування щодо транспортних шляхів. По північній межі парку проходить автомобільна дорога Тернопіль – Івано-Франківськ, через парк проходять автодороги Тернопіль – Чернівці, Галич – Сатанів, курсують численні пасажирські автобуси. На границях парку знаходиться 3 станції залізничної лінії Тернопіль – Чернівці.

Перспектива їх формування вимагає зміни акцентів господарювання в напрямку розвитку туристично-рекреаційної інфраструктури, зміни традиційної агропромислової спеціалізації на рекреаційну, виділення місць для кемпінгів, мотелів, будівництва або поновлення під'їзних шляхів. За

рахунок створення перспективних РЛП, збільшиться частка рекреаційних територій Тернопільської області. Також перспективні РЛП дозволять вирішити проблему дефіциту ефективних форм використання рекреаційних ресурсів, яка існує для жителів м.Тернополя, а також задовольнити потреби в рекреаційних територіях жителів міських і сільських поселень області.

Література

1. Мережа регіональних ландшафтних парків Тернопільщини: концептуальні засади формування, оцінка рекреаційного потенціалу [Царик Л.П., Царик П.Л., Новицька С.Р., Гінзула М.Я.]. / Рекреаційне і заповідне природокористування. Збірник наукових праць. – Тернопіль: СМП «Тайп», 2012. – С. 29-56.
2. Мовчан Я. Біотичне, ландшафтне різноманіття та природно-заповідний фонд в контексті права громадян на безпечне для життя та здоров'я природне довкілля / Я. Мовчан, С. Шапаренко // Дотримання екологічних прав в Україні / За ред. О. Степаненка – Екологічно-гуманітарне об'єднання «Зелений світ» – м. Чортків Тернопільської області. – 2006. – С. 63-71.
3. Новицька С.Р. Потенціал рекреаційно-туристичних ресурсів перспективних регіональних ландшафтних парків Тернопільської області як об'єктів рекреації / С.Р. Новицька // Наук. зап. Терноп. пед. ун-ту. Серія: Географія. – Тернопіль : СМП «Тайп». – № 2 (випуск 45), 2018. – С. 129-137.
4. Царик П. Наукове обґрунтування створення регіонального ландшафтного парку «Княжий ліс» // Наукові записки ТНПУ. Серія: Географія. – Тернопіль: видавн. відділ ТНПУ, 2009. – № 1. – С. 185-191.
5. Яценко П.Т. Природные национальные парки Украины / П.Т. Яценко, Е.М. Гребенюк, Н.П. Жижин, Е.И. Прядко – Л. : Вища школа, 1988. – 192 с.

**PROSPECTIVE REGIONAL LANDSCAPE
PARKS OF THE TERNOPIL REGION AS BASIC
COMPOSITION OF THE BALANCED REGIONAL
DEVELOPMENT**

The article deals with the problem of promising regional landscape parks of the Ternopil region in order to develop a recreational and tourist complex.

Promising regional landscape parks are represented by: Malopolissya RLP within the southern part of the physical and geographical area of Small Polissya; Pochayiv RLP in the northwestern part of the Ternopil region; RLP «Prince's Forest» in the vicinity of the town of Terebovlya on the boundary between the Seret and Hnizna rivers; RLP «Skala-Podilska Nadzbrucha» in the vicinity of the village of Skala-Podilska; RLP «BerezhanskeOpillya» in the picturesque corner of Berezhanydistrict.

Due to the already created two of promising RLP, the share of recreational territories within the Ternopil region will increase. Also, promising RLPs will solve the problem of the deficit of effective forms of recreational resources used by residents of Ternopil city, as well as to satisfy the needs of the inhabitants of urban and rural settlements in the recreational territories.

Key words: *regional landscape park, recreation, tourist and recreational activity, Ternopil region.*

ГЕОЕКОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Ігор Кузик

ГЕОЕКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ЗЕЛЕНИХ ЗОН МІСТ ТА СЕЛИЩ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

*Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка*

У статті проведено комплексний аналіз геоecологічних проблем зелених зон міст та селищ Тернопільської області. Встановлено, що лісистість більшості містечок області становить менше 10 %. Лише у п'яти населених пунктах (м. Копичинці, м. Бережани, м. Монастириська, м. Почаїв та смт. Гусятин) частка лісовкритих земель відповідає науково обґрунтованим нормам. Також в області немає жодного міста або селища із сприятливою часткою природних угідь (50-60 %). Визначено, що дефіцит зелених насаджень комплексних зелених зон міст Тернопільської області становить 6182 га. Зокрема для м. Чорткова 442 га та м. Тернопіль – 3174 га. Незважаючи, на такий дефіцит, у м. Тернопіль спостерігається тенденція до зменшення площ зелених насаджень. Ретроспективний аналіз стану лісопаркової частини КЗЗМ Тернопіль, засвідчив, що за останні 23 роки площі зелених зон міста скоротилися на 22,5 %. У зв'язку з цим нами розроблено оптимізаційну модель землекористування сільських рад КЗЗМ Тернопіль. Згідно цієї моделі у лісогосподарській частині КЗЗМ передбачається збільшення площ лісовкритих земель на 16 %, а це більше 5 тис. га. Аналогічно, до моделі збалансованого землекористування КЗЗМ Тернопіль, обґрунтовано оптимальну структуру земельних угідь в інших містах та селищах Тернопільщини. Відповідно, до цих обрахунків структура земельного фонду міських поселень Тернопільської області в середньому включатимуть: 30 % – орних земель; 25 % – забудованих земель; 23 % – лісів та лісовкритих земель; 16,5 % – пасовищ, сіножатей і багаторічних насаджень; 3,5 % – боліт і земель під водою.

Ключові слова: зелена зона міста, зелені насадження, земельні угіддя, оптимізація, озеленення, геоекологічні проблеми.

Вступ. Проблема ефективного функціонування комплексної зеленої зони міста є актуальною для більшості муніципалітетів України. Посилення темпів урбанізації, в першу чергу, супроводжується забудовою зелених територій, забрудненням атмосферного повітря, ґрунтів та водних екосистем. В багатьох країнах світу надають великого значення плануванню, збереженню та підтримці зелених територій, визнають необхідність вважати їх інтегральною частиною розвитку міста. Добре сплановані та організовані зелені зони підсилюють екологічну, соціальну та економічну цінність населених пунктів, і як наслідок, поліпшують якість життя мешканців. Зелені насадження виступають одним із основних факторів екологічної безпеки урбанізованого середовища. Зелені зони є природним каркасом населеного пункту і відіграють екологічну, естетичну, рекреаційну, соціальну, економічну та містобудівну роль. Оптимізація їхнього стану є умовою збалансованого розвитку урбанізованих територій та забезпечення здоров'я місцевих мешканців. Тому проблема упорядкування комплексної зеленої зони населених пунктів є першочерговою у вирішенні багатьох органів місцевого самоврядування.

Мета роботи. Аналіз функціонально-просторових особливостей, виокремлення ключових геоекологічних проблем та розробка оптимізаційних заходів для збалансованого функціонування зелених зон міст і селищ Тернопільської області.

Результати дослідження. Під зеленими насадженнями міста розуміють деревну, чагарникову, квіткову і трав'янисту рослинність природного і штучного походження на визначеній території населеного пункту. Комплексна зелена зона міста (КЗЗМ) – це єдина система озелених, обводнених, вкритих рослинним покривом територій міста і приміської зони, яка формує систему взаємопов'язаних елементів ландшафту міста (містечка, групи міських населених місць) і прилеглого району, що забезпечує комплекс

сне вирішення питань озеленення й обводнення території, охорони природи й рекреації і спрямована на поліпшення праці, побуту та відпочинку громадян. Інтенсивність використання населенням КЗЗМ дозволяє диференціювати їх територію на дві частини: лісопаркову (внутрішньоміську) та лісогосподарську (зовнішню) [5].

За функціональним призначенням зелені насадження КЗЗМ поділяються на три основні групи: 1) загального користування (міські парки культури й відпочинку, районні парки, міські сади, сквери, бульвари, алеї); 2) обмеженого користування (зелені насадження на територіях мікрорайонів і районів, на ділянках дитячих садів, шкіл, інших навчальних закладів); 3) спеціального призначення (насадження на міських вулицях і магістралях, території санітарно-захисних і водоохоронних зон, ботанічні й зоологічні сади, насадження на територіях розсадників, квіткових господарств, плодкових садів приміських господарств, на кладовищах) [6].

Щодо геоекологічного стану зелених зон міських поселень Тернопільської області, то проведений нами аналіз засвідчив, що в більшості районних центрів та міст нашого регіону існує суттєвий дефіцит зелених насаджень. Жодних законодавчих затверджень КЗЗМ не проводилося, проект розроблений лише для м. Чорткова [10]. Лісистість великих населених пунктів Тернопільської області коливається в межах 1-33 %, при чому, більшість районних центрів має частку лісовкритих земель менше 10 % (табл. 1). Враховуючи те, що Тернопільська область знаходиться у зоні широколистяних лісів, відповідно нормативний показник лісистості окремих адміністративних одиниць, та області загалом, повинен становити 23-40 % [2], а оптимальна частка природних угідь – 50-60 % [15].

Проведений аналіз лісистості міст та селищ Тернопільської області показав такі особливості:

– в межах області є п'ять адміністративних одиниць (м. Копичинці, м. Бережани, м. Монастириська, м. Почаїв та смт. Гусятин) із найбільш оптимальною часткою лісовкритих земель (23,1-40 %).

Таблиця 1

Співвідношення частки лісовкритих земель та земель із природною рослинністю населених пунктів Тернопільської області

№	Населений пункт	Лісистість, %	Частка природної рослинності, %
1	м. Копичинці	33	43,5
2	м. Бережани	32	41
3	м. Монастириська	30	46,5
4	сmt. Гусятин	30	38
5	м. Почаїв	28	37
6	м. Бучач	20	27
7	м. Кременець	17,5	41,6
8	м. Теремовля	16	23,5
9	м. Борщів	15,1	22
10	м. Заліщики	7	19
11	м. Чортків	5	14
12	сmt. Козова	3,3	14
13	м. Підгайці	3	19
14	м. Хоростків	2,8	11
15	сmt. Ланівці	2	25
16	м. Збараж	2	18,5
17	сmt. Підволочиськ	1,1	34
18	сmt. Шумська	1	21,5
19	м. Зборів	0,9	18
20	м. Скалат	0,7	13

– у чотирьох містах (Бучач, Кременець, Теремовля, Борщів) частка лісовкритих земель є відносно оптимальна (15,1-23 %);

– дев'ять населених пунктів (м. Заліщики, м. Чортків, сmt. Козова, м. Підгайці, м. Хоростків, сmt. Ланівці, м. Збараж, сmt. Підволочиськ і Шумська) характеризуються несприятливою часткою лісовкритих земель(1-15 %);

– дві адміністративні одиниці (м. Зборів і м. Скалат) мають вкрай несприятливу лісистість (частка лісовкритих

земель є меншою 1 %). Низька лісистість, а відповідно і площа зелених зон міст та містечок Тернопільської області, зумовлена в першу чергу високою розораністю території (табл. 2). Практично у всіх районних центрах частка орних земель є найвищою і переважає навіть забудовані землі, що не є притаманним для міських поселень. Найнижчою розораністю території характеризуються населені пункти: м. Кременець (10 %), смт. Гусятин (18 %), смт. Підволочиськ (23 %) та м. Чортків (23 %). В межах норми (30 %) розораність також у містах Бережани, Заліщики і Підгайці, тоді як найвища частка орних земель притаманна м. Хоростків (75,5 %) та м. Скалат (71 %), що і зумовлює специфіку їх виробничої діяльності (аграрна сфера).

Таблиця 2

Структура земельних угідь міських поселень Тернопільської області, % (Складено за матеріалами джерела [7])

№	Населений пункт	Орні землі	Забудовані землі	Землі під лісами	Пасовища, сіножаті, б/н	Землі під водою та болотами
1	2	3	4	5	6	7
1	м. Бережани	27	22	28	15	3
2	м. Борщів	47,5	30	15	6	1
3	м. Бучач	45	23,5	20	5	2
4	смт. Гусятин	18	43	30	1,5	6,5
5	м. Копичинці	45	9	33	9	1,5
6	м. Хоростків	75,5	11	2,8	5	3
7	м. Заліщики	28	50	7	4	8
8	м. Збараж	51	31	2	13	2,5
9	м. Зборів	65	10,5	0,9	12,5	4,5
10	смт. Козова	58	23,5	3,3	8	3
11	м. Кременець	20	30	17,5	24	0,1
12	м. Почаїв	48,5	13	28	9	0,1
13	смт. Ланівці	61,5	9	2	21	2
14	м. Монастирська	35	11,5	30	15,5	1

1	2	3	4	5	6	7
15	сmt. Підволочиськ	25	43,5	1	23	10
16	м. Скалат	71	13	0,7	9	3
17	м. Підгайці	30	50	3	12	4
18	м. Тереховля	60	14,5	16	6,5	1
19	м. Чортків	23	63	6	6	2
20	сmt. Шумськ	43	35	1	20	0,5

В контексті землекористування, найбільш гостро стоїть питання розбалансованої структури земельних угідь. Проведений аналіз структури земельних угідь міст і селищ Тернопільської області показав значну її диференціацію і відмінність від науково обґрунтованих норм.

На основі аналізу структури землекористування, де враховувалось співвідношення між сукупністю природних і господарських угідь, проведена типологія міських поселень Тернопільщини. За її результатами виділено п'ять типологічних груп адміністративних одиниць.

1. В межах Тернопільської області немає жодного міста чи села міського типу, який можна було б зарахувати до першої типологічної групи із найсприятливішою структурою землекористування, у якій частка природних угідь є вищою 60 %.

2. Також немає жодної адміністративної одиниці зі сприятливою структурою земельних угідь (часткою природних угідь в межах 50,1–60,0 %).

3. Третя типологічна група представлена чотирма містами (Монастириська, Копичинці, Кременець, Бережани) з відносно сприятливою структурою земельних угідь, часткою природних угідь 40,1–50,0 %.

4. До четвертої групи належать сmt. Гусятин, м. Почаїв та сmt. Підволочиськ з несприятливою структурою земельних угідь, частка природних угідь складає 30,1–40,0 %.

5. П'яту групу формують м. Бучач, сmt. Ланівці, м. Тереховля, м. Борщів, сmt. Шумська, м. Заліщики, м. Збараж, м. Зборів, м. Підгайці, м. Чортків, сmt. Козова, м. Скалат,

м. Хоростків з вкрай несприятливою структурою земельних угідь, частка природних угідь є меншою за 30 %.

Оптимальна площа комплексної зеленої зони районних центрів Тернопільської області повинна становити від 30 до 1200 га, в залежності від кількості населення та загальної лісистості території. Найбільшою, за площею, зелена зона необхідна містам Кременець, Теребовля, Борщів і Бучач. Найменша кількість зелених насаджень, згідно нормативів, потрібна жителям міст Підгайці, Скалат, Зборів та смт. Шумська. Дефіцит зелених насаджень в окремих населених пунктах Тернопільської області в середньому становить 200 га. Найбільше нарощувати площу зеленої зони необхідно у місті Кременець, а найменше – у селах міського типу Козова і Ланівці.

Комплексну зелену зону міста Тернопіль формує дві частини: лісопаркова (зелені насадження загального користування, обмеженого користування і спеціального призначення) та лісгосподарська (ліси навколо м. Тернопіль у радіусі 15 км).

Лісопаркова частина КЗЗМ Тернопіль включає в себе три парки культури та відпочинку загальною площею понад 100 га та десять об'єктів природно-заповідного фонду (ПЗФ) площею 724,91 га (12 % території міста). Найбільшим за площею об'єктом ПЗФ у Тернополі є регіональний ландшафтний парк (РЛП) «Загребелля» (630 га), який включає в себе зелений масив та водне плесо тернопільського водосховища [13]. Загалом площа зелених насаджень лісопаркової частини КЗЗМ Тернопіль становить близько 1000 га. З них 581,73 га припадає на зелені насадження загального користування та 418 га на зелені насадження обмеженого користування. На одного мешканця м. Тернополя припадає 25 м² зелених насаджень [12].

Відповідно до методики проф. Стольберга Ф.В. [11] загальна площа КЗЗМ Тернопіль, розраховується із нормативу 40 га/1000 осіб (табл. 3) і для Тернополя повинна становити: 40 га / 1000 осіб × 218 104 осіб = 8724,2 га. Включаючи лісопаркову частину (табл. 4) – 15 га / 1000 осіб × 218 104 осіб = 3271,6 га, та лісгосподарську 8724,2 – 3271,6 = 5452,6 га.

Таким чином, дефіцит зелених насаджень лісопаркової частини КЗЗМ Тернопіль становить: 3271,6 га – 1000 га = 2271,6 га, а дефіцит лісів лісогосподарської частини КЗЗМ Тернопіль становить 902,6 га. Отож, загальний дефіцит зелених і лісових насаджень КЗЗМ Тернопіль складає $2271,6 + 902,6 = 3174,2$ га.

Лісогосподарська частина КЗЗМ Тернопіль включає ліси на землях прилеглих до міста в радіусі 15 км (тоді як у м. Львів ця межа становить – 30 км, у м. Чернівці – 20 км). В цю умовну зону входить 28 сільських рад загальною площею земель – 50 017 га, в тому числі 4 550 га лісів. Слід також зазначити, що КЗЗМ складають не тільки добре заліснені сільські ради, а й ті, які мають показники лісистості менше 1 %. Загалом лісистість Тернопільського району становить – 8 %, при тому в межах територій більшості сільських рад цей показник менший 5 %, найбільш залісненими є території приурочені до схилів річкових долин Серету та Гнізної [3].

Таблиця 3

**Нормативи визначення площі зеленої зони міста,
га/1000 осіб [11, с. 273]**

Природна зона	Лісистість, %	Місто з населенням, тис. осіб					
		>500	250-500	100-250 (218)	50-100	10-50	>10
1	2	3	4	5	6	7	8
Мішані ліси	>25	200	165	125	105	70	55
	20-25	160	130	100	85	55	45
	15-20	135	110	85	70	50	40
	10-15	90	75	55	50	30	25
	5-10	60	45	35	30	20	15
	<5	30	25	20	17	10	10
Широколистяні ліси	>25	220	180	135	120	80	65
	20-25	175	140	110	95	65	50
	15-20	145	120	90	80	55	45
	10-15	100	80	60	55	35	30
	5-10 (8)	65	50	40	35	25	20
	<5	35	30	20	19	15	10

1	2	3	4	5	6	7	8
Лісостеп і степ	>15	160	130	100	85	60	45
	10-15	110	90	70	60	40	30
	5-10	70	55	45	35	25	20
	3-5	40	30	25	20	15	10
	<3	25	20	16	15	10	7

Таблиця 4

**Нормативи визначення площі лісопаркової частини лісів
зеленої зони [11, с. 274]**

Численність населення (тис. осіб)	Розмір лісопаркової частини (га/1000 осіб)
< 100	7
100–250	15
250,1–500	20
500,1–1000	25

Найменша площа лісовкритих земель спостерігається у таких адміністративних утвореннях – Гаї Шевченківська (2 га), Дамоморицька (5 га), Довжанська (14,8 га), Смиковецька (17,2 га), Почапинська (19 га), Білецька (35,5 га), Байковецька (41,5 га), Великолуцька (42 га), Чернелево-Руська (45 га), Плотичька (46,2), Чистилівська (76 га), Великоберезовицька (90,3 га), Великоглибочецька (90,3 га), Дичківська (98 га) сільських радах.

Середні показники площ земель лісового фонду представлені у межах: Товстолюзької (100 га), Ступківської (104 га), Великогаївської (124,6 га), Івачедолішнівської (144 га), Шляхтинецької (151 га), Великобірківської (173,5 га), Буцнівської (203,6 га) та Драганівської (311 га) сільських рад.

І найвищі показники залісненості спостерігаються у південних сільських радах – Миролобівській (1032,7 га), Острівській (357 га), Підгородянській (290 га), Мишковицькій (279 га), Петриківській (228,5 га) та на півночі – Лозівській (428 га) (табл. 5). Проведений аналіз структури земельних угідь сільських рад КЗЗМ Тернопіль показав значну їх ди-

ференціацію і відмінність від науково обґрунтованих норм.

Враховуючи основні засади концепції сталого розвитку нами розроблено оптимізаційну модель землекористування в межах КЗЗМ Тернопіль (табл. 6), яка знаходиться у зоні широколистяних лісів із нормативним показником лісистості – 23–40 %. Запропонована модель враховує загальносвітові тенденції щодо співвідношення площ угідь під природною рослинністю та антропогенних земельних ділянок (60:40).

Таблиця 5

Структура земельного фонду сільських рад в межах КЗЗМ Тернопіль (Складено за матеріалами джерела [7])

Сільська рада	Загальна територія	с/г угіддя, га	Ліси та інші лісовкриті площі, га / лісистість, %	Відстань до Тернополя, км.
1	2	3	4	5
Байковецька	1924	1569	41,5 / 2	8,6
Білецька	1110	654,8	35,5 / 3,2	4,3
Буцнівська	2663	2288	203,6 / 8	12
Великоберезовицька	2446	2070,7	90,3 / 3,7	7
Великобкрківська	2193	1724,7	173,5 / 8	12,5
Великогогаївська	1496	1159,2	124, 6 / 8,3	5,8
Великоглибочецька	2500	1918,2	90,3 / 3,6	11,8
Великолуцька	1922	1790,3	42 / 2,2	14,3
Гаї Шевченківська	1070	1033,6	2 / 0,2	10,7
Дичківська	1601	1400	98 / 6,1	14
Довжанська	2037	1925,8	14,8 / 0,7	10,8
Домаморницька	1836	1758,5	5 / 0,3	15,5
Драганівська	2222	1822,5	311 / 14	14,3
Івачедолішнівська	1856	1555	144 / 7,8	12,5
Лозівська	1915	1384,3	428 / 22,5	12
Миролюбівська	2749	1591,5	1030,5 / 37,6	15,6
Мишковицька	1772	1329	279 / 15,8	13,2
Острівська	2170	1432,3	357 / 16,5	9,7
Петриківська	1172	798,5	228,5 / 19,5	3,4
Підгороднянська	1284	871	290 / 22,6	6

1	2	3	4	5
Плотицька	1210	991,4	46,2 / 4	10
Почапинська	2657	2531,8	19 / 0,7	11,5
Смиковецька	1279	1110,7	17,2 / 1,5	8,8
Ступківська	724	523	104 / 14,5	15,7
Товстолузька	1875	1665	100 / 5,3	13,4
Чернелево-Руська	2626	2416,7	45 / 1,7	13,7
Чистилівська	1283	1080	76 / 6	8,4
Шляхтинецька	1455	1059	151 / 10,5	18,4

Така структура земельного фонду притаманна ряду розвинутих європейських країн, зокрема Франції та Німеччині [15].

Враховуючи надмірно високу і небезпечну розораність сільських рад КЗЗМ Тернопіль (65 %), її необхідно скоротити в середньому на 27 %. Скорочення орних земель відбуватиметься за рахунок вилучення із орного клину сильноеродованих та малопродуктивних земель, це близько 9 тис. га. Нами оцінена частка малопродуктивних та високоеродованих земель в межах кожної сільської ради, необхідно лише провести польові дослідження з приводу визначення конкретних меж ареалів цих земель. Водночас частина земель такого типу з крутизною схилу більше 7° рекомендується під заліснення, що сприятиме зростанню лісистості території в середньому на 16 %. Інша частина вилучених орних земель з крутизною схилів менше 7° підлягатиме залуженню, що дасть можливість довести частку пасовищ і сіножатей у КЗЗМ Тернополя до 25 %. Адже пасовища, сіножаті та вигони слугують природною кормовою базою розвитку тваринництва в регіоні та виконують земле- та водозахисні функції в межах річкових долин і силових місцевостей [15]. Проведення таких оптимізаційних заходів сприятиме зростанню частки земель під природними угіддями з 23 % до 50 %.

Таблиця 6

**Оптимізаційна модель структури землекористування
сільських рад в межах КЗЗМ Тернопіль, %**

Сільська рада	Частка орних земель (наявна/оптим.)	Частка забудованих земель	Частка земель під лісами (наявна/оптим.)	Частка земель під пас., сіно та б/н. (наявна/оптим.)	Частка природної рослин. (наявна/оптим.)
Байковецька	70/33	15	2/23,3	10/25,7	12/49
Білецька	66/26	22	3/23,8	5/24,2	8/48
Буцнівська	74/44	4	8/24,5	12/25,5	20/50
Великоберезовицька	73,5/37,5	9,5	4/24	9/25	13/49
Великобірківська	52/33	8,5	8/24,5	25/26,5	32/51
Великогаївська	61/33	13	8/24,5	14/ 25,5	22/50
Великоглибочецька	70/39,6	7	3,6/24	15/25	18,6/49
Великолуцька	82,5/44,5	3,5	2/23	9/26	11/49
Гаї Шевченківська	83,5/44,5	3	0,2/20	8,8/28	9/48
Дичківська	66/41	5	6/24	19/26	25/50
Довжанська	77/44,7	4	0,7/23,5	16/25,5	16,7/49
Домагорицька	80/43,3	2	0,3/22,8	12/26,2	12,3/49
Драганівська	72/44	3	14/26,5	8/23,5	22/50
Івачедолішнівська	64/40	3	8/25	18/25	26/50
Лозівська	41/40	5	22/23	30/30	52/53
Миролобівська	45/41,5	3,8	37,5/37,5	11/14,5	48,6/52
Мишковицька	60/38,5	7	15,5/25,3	14/25,7	29,5/51
Острівська	60/32,5	17	16,5/27	6/23	22,5/50
Петриківська	48/34	11,5	19,5/27,5	17,5/23,5	37/51
Підгороднянська	45/36	9	22/26,2	21/25,8	43/52
Плотицька	76/40,5	4,5	4/23,6	9,5/25,4	13,5/49
Почапинська	70/44,2	3	0,7/21,5	23,5/28,5	24,2/50
Смиковецька	64/35,5	10,5	1,5/23	20/27	21,5/50
Ступківська	55/35,5	10,5	14,5/24,8	17/26,2	31,5/51
Товстолюзька	71/41	4,5	5/24	15/26	20/50
Чернелево-Руська	77,5/43	4	1,5/23	13/26	14,5/49
Чистилівська	73/38,8	7,7	6/25,5	8,8/23,5	14,8/49
Шляхтинецька	63/31,5	17	10,5/26	7/23	17,5/49

Таким чином, оптимізаційна структура земельного фонду сільських рад в межах КЗЗМ Тернопіль включатиме: 38,5 % – орних земель, 25 % – лісів, 25 % – пасовищ, сіножатей і багаторічних насаджень та 7,5 % – забудованих земель. Найвища частка природних угідь, згідно оптимізаційної моделі, спостерігатиметься у Лозівській (52 %), Миролюбівській та Підгороднянській (51 %) сільських радах, а найменша – у Білецькій та Гаї Шевченківській (48 %).

У створеній оптимізаційній моделі запропоновано збільшення частки заліснених земель, особливо західної та північно-західної частини Тернопільського району (табл. 7). Зокрема, у Білецькій сільській раді запропоновано збільшити площу лісів на 225 га, у Великоглибочецькій – на 510 га, у Довжанській – на 463 га, у Домаморицькій – на 413 га, у Почапінській – на 552 га. Дана оптимізаційна модель передбачає ландшафтано-адаптоване використання земель із врахуванням зональних особливостей території.

Таблиця 7

Оптимізаційна модель землекористування міст та селищ Тернопільської області, %

Населений пункт	Частка орних земель (наявна/оптим.)	Забудовані землі	Частка земель під лісами (наявна/ оптим.)	Частка земель під пасовищами, сіножатями і б/н (наявна/оптим.)	Частка природної рослин. (наявна/оптим.)
1	2	3	4	5	6
м. Бережани	27 / 23	22	28 / 28	15 / 19	44 / 47
м. Борщів	47,5 / 30	30	15 / 23	6 / 15,5	22 / 40
м. Бучач	45 / 30	23,5	20 / 29	5 / 11	27 / 42
смт. Гусятин	18 / 18	43	30/ 30	1,5 / 1,5	38/ 38
м. Копичинці	45 / 35	9	33 / 33	9 / 19	43,5 / 53
м. Хоростків	75,5 / 35	11	2,5 / 25,5	5 / 22,5	11 / 51
м. Заліщики	28 / 22	50	7 / 12	4 / 5	19 / 25
м. Збараж	51 / 30	31	2 / 21	13 / 15	18 / 38

1	2	3	4	5	6
м. Зборів	65 / 33	10,5	1 / 23	12,5 / 22,5	18 / 50
смт. Козова	58 / 30	23,5	3 / 24	8 / 15	14 / 42
м. Кременець	20 / 20	30	18,5 / 21	24 / 21,5	42 / 42,5
м. Почаїв	48,5 / 38	13	28 / 28	9 / 19,5	37 / 47,5
смт. Ланівці	61,5 / 36	9	2 / 23	21 / 25,5	25 / 50,5
м. Монастириська	35 / 33	11,5	30 / 30	15,5 / 17,5	46,5 / 48
смт. Підволочиськ	25 / 22	43,5	1 / 15	23 / 13	34 / 38
м. Скалат	71 / 39	13	1 / 23	9 / 19	13 / 45
м. Підгайці	30 / 24	50	3 / 9	12 / 12	19 / 25
м. Терехова	60 / 35	14,5	16 / 27	6,5 / 20,5	23,5 / 49
смт. Шумська	43 / 30	35	1 / 15	20 / 19	21 / 35

На основі методики розробки оптимізаційної моделі землекористування сільських рад в межах КЗЗМ Тернопіль, нами розроблена та обґрунтована модель оптимізації структури земельних угідь для інших міст і селищ Тернопільської області (табл. 7). Відповідно до якої, пропонується скоротити розораність у населених пунктах в середньому на 15 %, за рахунок сильноеродованих і малопродуктивних земель та збільшити лісистість на 10 %. Проведення таких оптимізаційних заходів сприятиме зростанню частки земель під природними угіддями у містах і селищах Тернопільської області з 27 % до 43 %.

Таким чином в середньому оптимізаційні показники земельного фонду міських поселень Тернопільської області включатимуть: 30 % – орних земель; 25 % – забудованих земель; 23 % – лісів та лісовкритих земель; 16,5 % – пасовищ, сіножатей і багаторічних насаджень; 3,5 % – боліт і земель під водою.

Система оптимізаційних заходів щодо збалансованого використання зелених зон міст і селищ Тернопільської області, в першу чергу повинна включати:

- узаконення (розробка та прийняття органами місцевого самоврядування) проектів комплексної зеленої зони населених пунктів;

- введення мораторію на вирубку лісопаркових зелених насаджень та заборона ведення будівельних робіт із порушенням ДБН [1];
- відновлення зелених газонів на місці тимчасових торгівельних точок;
- проведення інвентаризації зелених насаджень;
- прийняття та реалізація генерального плану та плану зонування міст із максимальним збереженням існуючих зелених насаджень;
- закладка нових паркових зон;
- розширення площ зелених насаджень прибудинкових територій, особливо новобудов;
- озеленення підвір'їв дошкільних та шкільних навчальних закладів;
- висаджування лісів на малопродуктивних та високоеродованих землях, вздовж доріг, річок, меліоративних каналів, навколо діючих сміттєзвалищ, ставків, озер, на пустирях та неугіддях.

Висновки. Геоекологічний аналіз проблем функціонування зелених зон міст та селищ Тернопільщини показав, що в межах області є п'ять адміністративних одиниць із найбільш оптимальною часткою лісовкритих земель (23,1–40 %) та дві адміністративні одиниці (м. Зборів і м. Скалат) із вкрай несприятливою лісистістю менше 1 %. Низька частка лісовкритих земель спричинена високою розораністю населених пунктів та низькою часткою пасовищ і сіножатей. Загалом така структура земельних угідь у містах та селищах Тернопільщини формує низьку частку природних угідь 25–30 %. У Тернопільській області немає жодного міста із сприятливою часткою природних угідь (більше 50 %). І лише у чотирьох містах (Монастириська, Копичинці, Кременець, Бережани) частка природних угідь становить 40,1–50,0 %.

Жоден населений пункт Тернопільщини не має схеми комплексної зеленої зони міста. Проект розроблений лише для м. Чорткова, у Тернополі дія схема озеленення міста. Незважаючи на те, що для КЗЗМ Тернопіль дефіцит зелених насаджень становить понад 3000 га, у місті спостерігається тенденція до зменшення озелених площ та ущільнення

міської забудови. Тернопіль залишається незахищеним від забруднених атмосферних перенесень із західної та північно-західної сторін. Аналіз лісогосподарської частини КЗЗМ Тернопіль засвідчив, що більшість сільських рад (в радіусі 15 км від міста) характеризуються низькою лісистістю із часткою лісовкритих земель 1–5 % (Білецька та Байковецька об'єднані територіальні громади).

У зв'язку з цим нами розроблено та обґрунтовано оптимізаційну модель землекористування сільських рад в межах КЗЗМ Тернопіль та інших міст Тернопільської області. Реалізація цих моделей передбачає скорочення орних земель (на 15–20 %), за рахунок високоеродованих та малопродуктивних земель; збільшення площ лісовкритих земель, навколо м. Тернопіль на 16 %, в інших містах області – на 10 %. Такі заходи сприятимуть зростанню частки природних угідь до науково обґрунтованих норм (40–50 %). Впровадження моделей збалансованого землекористування у зелених зонах міст та селищ Тернопільщини передбачає зміну цільового призначення окремих земельних ділянок та організацію їх ландшафтно-адаптованого використання. Пріоритетними напрямками оптимізації комплексних зелених зон Тернопільської області залишається створення нових паркових зон, озеленення шкільних та дошкільних навчальних закладів, інвентаризація зелених насаджень, висаджування лісів та лісосмуг вздовж доріг, річок, меліоративних каналів, навколо діючих сміттєзвалищ, ставків, озер, на пустирях та неугіддях сільських рад та об'єднаних територіальних громад.

Література

1. ДБН Б.2.2-12:2018 «Планування забудови території / Державне підприємство «Український державний науково-дослідний інститут проектування міст «Діпромісто» імені Ю.М. Білоконя». – Київ: Мінрегіон, 2018. – 230 с.
2. Гродзинський М. Основи ландшафтної екології: підручник / М. Гродзинський – К.: Либідь, 1993. – 224 с.
3. Гулик С. Лісові ресурси Тернопільського району: сучасний стан та використання / С. Гулик, Б. Гавришок // Наукові записки Тернопіль-

- ського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Географія. – Тернопіль: СМП «Тайп». – 2013. – № 3 (випуск 35). – С. 239-245.
4. Концепція комплексного озеленення м. Тернополя // Тернопільська міська рада. – 31 жовтня 2013 року. – № 6/38/11 – 29 с.
  5. Кучерявий В. Урбоекологія / В. Кучерявий – Львів: Світ, 1999. – 360 с.
  6. Кучерявий В. Зелена зона міста / В. Кучерявий – К.: Наук. думка, 1981. – 247 с.
  7. Матеріали звіту Головного управління Держгеокадастру у Тернопільській області (форма 6-зем) станом на 01.01.2016 р.
  8. Назарук М. Зелені зони малих та середніх міст Львівської області: сучасний стан та проблеми функціонування / М. Назарук, Ю. Жук // Фізична географія та геоморфологія. – Львів: ЛНУ. – 2013. – № 1 (вип. 69). – С. 54-62.
  9. Позняк І. Фітомеліораційна роль комплексної зеленої зони урбоекосистеми м. Тернополя / І. Позняк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Географія. – Тернопіль: СМП «Тайп». – 2015. – № 2 (випуск 39). – С. 193-199.
  10. Проект комплексної зеленої зони міста Чорткова Тернопільської області / П.П. Онуфрик [та ін.] / Національний лісотехнічний університет України, 2011. – 65 с.
  11. Стольберг Ф. Екологія города: Учеб. / Ф. Стольберг – К.: Либра, 2000. – 464 с.
  12. Схема озеленення міста Тернополя. Пояснювальна записка / Державне підприємство «Український державний науково-дослідний інститут проектування міст «Діпромисто» імені Ю.М. Білокопя». – Київ, 2017. – 158 с.
  13. Царик Л. Локальна екомережа як природоохоронна система міста Тернополя / Л. Царик, П. Царик / Стратегія сучасного міста // Матер. Всеукраїнської наук. – практ. Конференції – Сімферополь, Крим Ін. – т. бізнесу УЕУ. – 2012. – С. 138-143.
  14. Царик Л. До проблем озеленення і паркових комплексів у функціонуванні урбоекосистеми Тернополя / Л. Царик, І. Позняк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Географія. – Тернопіль: СМП «Тайп». – 2016. – № 1 (випуск 40). – С. 263-270.

15. Царик Л.П. Географічні засади формування і розвитку природоохоронних систем Поділля: концептуальні підходи, практична реалізація / Л.П. Царик – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 320 с.

Ihor Kuzyk

GEOECOLOGICAL PROBLEMS OF GREEN ZONES OF THE CITIES AND TOWNSHIPS OF TERNOPIL REGION

In the article the complex analysis of geoecological problems of green zones of cities and townships of Ternopil region is carried out. It is established that the forestness of most cities of the region is less than 10 %. Only in five cities the share of forests corresponds to scientifically grounded norms. Also, in the region there is no cities or townships with a favorable share of natural lands (50-60 %). It is determined that the deficit of green plantations of complex green zone of the cities of Ternopil region is 6182 hectares. In particular, for Chortkiv 442 hectares and Ternopil – 3174 hectares. Despite this deficit, in Ternopil, there is a tendency to reduce the area of green plantings. In this regard, we have developed an optimization model of land use of village councils of the complex green zone of the city of Ternopil and other cities of the Ternopil region.

Key words: *comprehensive green zone of the city, green plantations, land, optimization, landscaping, geo-ecological problems.*

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОВОДЖЕННЯ З ТВЕРДИМИ ПОБУТОВИМИ ВІДХОДАМИ У ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ

*Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка*

Проаналізовано обсяги накопичення і структуру твердих побутових відходів у Тернопільській області. Охарактеризовано вплив Малашівського сміттєзвалища на довкілля. Оцінено екологічні переваги сортування та утилізації відходів споживання на сміттєпереробних підприємствах, зокрема, виконано розрахунки об'ємів біогазу, що може утворюватися з щорічних обсягів накопичення ТПВ в м. Тернопіль, та оцінку екологічної ефективності рециклінгу макулатури, пластику, скла.

Ключові слова: *тверді побутові відходи, сміттєзвалище, сортування, утилізація, рециклінг.*

Вступ. Проблема утилізації твердих побутових відходів (ТПВ) уже давно турбує жителів м. Тернополя та області. Предметом обговорення часто стають питання перероблення Малашівського полігону ТПВ та його вплив на довкілля; порушення правил експлуатації діючих та утворення стихійних сміттєзвалищ в області; доцільність спорудження сміттєпереробного заводу тощо. З 1 січня 2018 р. вступив у силу закон про обов'язковий роздільний збір сміття громадянами України, що зайвий раз спонукає до перегляду питань поводження з ТПВ в області, пошуку шляхів запобігання утворенню великої кількості відходів, підняття рівня екологічної свідомості громадян.

Метою даної публікації є проаналізувати обсяги накопичення і структуру ТПВ у м. Тернополі; охарактеризувати вплив Малашівського сміттєзвалища на довкілля; з використанням математичних методів оцінити екологічні пере-

ваги сортування та утилізації відходів споживання на сміттерепробних підприємствах.

Результати дослідження та їх обговорення. Ключовими характеристиками відходів, важливими при плануванні поводження з ними, є обсяги накопичення та структура. На жаль, в Україні не здійснюються систематичні дослідження ТПВ, тому багато показників не відображаються статистичними спостереженнями.

Як зазначено у обласній програмі «Поводження з твердими побутовими відходами у Тернопільській області на 2018-2020 рр.», на території області впродовж останніх років утворюється близько 800 тис. м³ в рік ТПВ, і їх обсяги з кожним роком зростають, зокрема, у 2000 р. – це майже 300 тис. м³, 2010 р. – 660 тис. м³, 2015 р. – 788,5 тис. м³, а вже у 2017 – 785 тис. м³. На сьогодні на сміттєзвалищах заховано 21430,9 тис. м³ сміття [1].

Структура відходів визначає особливості їх збору та утилізації. За останні 20 років якісний склад твердих побутових відходів почав зазнавати суттєвих змін, що пов'язано, у першу чергу, із збільшення кількості відходів упаковки. Так, за даними Національної доповіді про стан навколишнього природного середовища в Україні, на сьогодні лєвова частка відходів представлена харчовими рештками (35-50 %), папір і картон складають 10-15 %, проте вдвічі зросла частка вторинних полімерів (9-13 %) і майже без змін залишилися показники питомої ваги таких компонентів ТПВ, як скло – 8-10 %, метали – 2 %, текстильні матеріали – 4-6 %, дерево – 1 %, будівельне сміття – 5 %, інші відходи – 10 %. Кількість сміття залежить від пори року: влітку, через сезон фруктів та овочів, відходів набагато більше (частка харчових решток сягає 50 %); взимку – менше (зокрема, харчових відходів – 28-35 %).

Для захоронення твердих побутових відходів в Тернопільській області працює 740 сміттєзвалищ, паспортизовано з яких на даний час лише 91 і з них 31 є комунальним. Майже всі вони працюють в режимі перевантаження та з порушенням проектних показників, що стосується обсягів

накопичення відходів та правил експлуатації діючих сміттезвалищ. Документи на земельні ділянки під комунальними сміттезвалищами правовстановлюючого характеру мають Монастириська, Почаїв, Заліщики, Кременець, Тербовля та Копичинці. За даними Управління екології та природних ресурсів Тернопільської ОДА, до районних центрів, де належно утримуються сміттезвалища, слід віднести м. Кременець, м. Чортків та м. Тербовля [2].

Найбільшим об'єктом складування відходів споживання є Малашівський полігон, куди потрапляє майже все сміття з м. Тернопіль. На даний момент цей об'єкт вважається офіційно закритим, проте сюди й надалі звозять ТПВ з обласного центру та його околиць. Всюди панує неймовірний сморід та літають зграї чайок (рис. 1).

*Рис. 1. Чайки над Малашівським сміттезвалищем
(фото автора).*

Вітер розносить поліетиленові пакети далеко за межі сміттезвалища, забруднюючи прилеглі території (рис. 2).

У купах ТПВ копирсаються жителі з навколишніх сіл, які таки зрозуміли, що з сміття можна отримати непогані гроші. Вони шукають відходи, що приймають на переробку: скло, метал, пластик, папір та картон (рис. 3).

Рис. 2. Забруднення поліетиленовими пакетами прилеглих до сміттєзвалища територій (фото автора).

Рис. 3. Місцеві жителі сортують сміття (фото автора).

Трагедія на Грибовецькому сміттєзвалищі стала поштовхом для впорядкування Малашівського сміттєзвалища, де відходи почали утрамбовувати та пересипати з метою уникнення зсувів та пожеж, остання з яких була тут у 2014 році (рис. 4).

*Рис. 4. Устаткування для трамбування та пересипання
ТПВ (фото автора).*

Постійну тривогу викликає «сусідство» Малашівського сміттєзвалища із основним водозабором м. Тернополя, адже воно потрапляє в другий пояс режиму обмеження зони санітарної охорони водозабору. За даними управління КП «Тернопільводоканал», лабораторні дослідження та спостереження санепідемстанції жодного разу не реєстрували впливу Малашівського сміттєзвалища на якість питної води у м. Тернополі та навколишніх селах [2].

Влітку 2017 року на базі ТНПУ ім. В. Гнатюка в рамках реалізації українсько-німецького проекту «Громадська діяльність для ідеального навколишнього середовища в Західній Україні» було проведено дослідження впливу Малашівського сміттєзвалища на поверхневі води р. Серет. Адже річка із великим водосховищем протікає на відстані 3-5 км від сміттєзвалища та безпосередньо з'єднана із Тернопільським водосховищем, яке виконує важливу рекреаційну функцію в місті. Проби ґрунту відбирали у шести точках, а води – в п'яти. Із результатів проведеного дослідження було зроблено висновок, що Малашівське сміттєзвалище не здійснює безпосередній негативний вплив на екосистему р. Серет та її прибережну смугу. Та відповідно до проведеного лабораторного аналізу проб ґрунту – спостерігається перевищення ГДК свинцю та кадмію, а також зафіксовано в двох точках високий та дуже високий вміст нітратів, що пов'яза-

но, у першу чергу, з наявністю сільськогосподарських угідь вздовж річки, переважно на схилових місцевостях [3].

Отож, вплив Малашівського сміттєзвалища потребує детальнішого комплексного та поглибленого вивчення із застосуванням сучасних технологій.

Позитивним є прагнення України досягти чинних у Європейському Союзі стандартів переробки відходів, про що свідчить прийнята за останні роки низка поправок до законів, спрямованих на поведження із ТПВ. На сьогодні у нашій країні утилізується незначна частка ТПВ лише 3,7 %, тоді як в країнах ЄС рівень переробки в середньому становить 60 % [4]. Варто взяти до уваги досвід країн, які вже досягли бажаного результату у сфері утилізації сміття, і особливу увагу приділити розробці механізмів запобігання утворенню відходів, у тому числі, за рахунок економічних важелів (пільг та спеціального оподаткування), що стимулюватиме підприємців виробляти та просувати продукцію багаторазового використання, придатної для безпечної переробки після того, як вона перетвориться на відходи. Успіху у справі сортування та зменшення накопичення ТПВ неможливо буде досягти без просвітницької роботи серед місцевого населення з метою формування належного рівня екологічної свідомості та культури громадян.

На даний час в Тернопільській області є лише одна офіційна сміттесортувальна лінія, яка знаходиться в селі Плебанівка Тербовлянського району (рис. 5).

На майданчику площею 0,17 га встановлено сміттесортувальний комплекс КВВС-50 потужністю 50 тис. тонн в рік, що дає можливість збирати та сортувати тверді побутові відходи з Тербовлянського та інших районів області [2].

Завдяки роботі даної сміттесортувальної лінії лише у 2017 р. було відібрано близько 160 тис. м³ сировинно цінних компонентів, що значно зменшило обсяги захоронення відходів [1]. Сам процес сортування ТПВ відбувається таким чином: сміття із сміттєвозів засипають в бункер (рис. 6), далі конвеєр подає його в циліндричний механізм, який називається сито-барабан, в якому відсортовується дрібна фракція та органіка (рис. 7).

Рис. 5. Оглядовий майданчик (фото автора).

Рис. 6. Приймальний бункер для сміття (фото автора).

Рис. 7. Сито-барaban (фото автора).

Після цього відходи потрапляють в приміщення, де їх сортують вручну (рис. 8).

Рис. 8. Сортувальне приміщення (фото автора).

Відсортоване сміття спрямовується на прес з метою зменшення його об'єму і утрамбовують в тюки (рис. 9).

Рис. 9. Прес для сміття (фото автора).

Сортування сміття відбувається на такі фракції: метал, скло (біле і мікс), пластмасу, поліетилен, папір. Пет-пляшки в свою чергу діляться ще на кілька фракцій: білі, коричневі, сині (рис. 10).

Рис. 10. Сортування сміття на різні фракції (фото автора).

Всі ці відходи здають на переробку, а те, що не підлягає утилізації, потрапляє на полігон, який знаходиться відразу біля будівлі підприємства (рис. 11).

*Рис. 11. Полігон біля сміттесортувальної лінії
(фото автора).*

Отож, наявність сміттесортувальної лінії на Тернопіллі є дуже вагомим кроком до розв'язання проблеми поводження з ТПВ, проте уже зараз варто не лише задуматися, а й розпочати будівництво у межах області сміттепереробного заводу, який матиме міжрегіональне значення.

З використанням відомих методик [5, 6] ми вирішили оцінити, на скільки вагоме екологічне значення матиме сортування і переробка відходів, що накопичуються у обласному центрі. За оцінками експертів, у м. Тернопіль утворюється понад 500 тис. м³ ТПВ в рік [7].

Щільність ТПВ становить в середньому 0,19-0,23 т/м³ і коливається залежно від благоустрою житлового фонду та сезонів року [5]. Чим більше паперу та різноманітних пластмасових упаковок, тим меншою є щільність ТПВ. Зі збільшенням вологості густина ТПВ підвищується. Щіль-

ність відсортованого паперу може сягати $0,5 \text{ т/м}^3$, склобою – $0,2 \text{ т/м}^3$, пластикових пляшок – $0,025 \text{ т/м}^3$).

Наші обчислення показали, що жителями м. Тернополя щорічного викидаються близько $75\ 000 \text{ м}^3$ макулатури, з яких близько $26\ 250 \text{ т}$ може бути придатною для переробки. Відомо, що використання макулатури дозволяє економити $3,0\text{-}4,5 \text{ м}^3$ деревини або близько 15 дорослих дерев на одну тонну паперу [8]. Отож, використання у якості вторинної сировини відсортованого паперу обласного центру дозволить зекономити $78\ 750 \text{ м}^3$ деревини, що дорівнюватиме $393\ 750$ деревам. До того ж, підприємства з переробки макулатури в $2\text{-}3$ рази менше забруднюють довкілля, ніж підприємства виробництва напівфабрикатів з рослинної сировини [8].

Дослідження доводять, що переробка однієї тонни пластику може зберегти 5774 кВт/год , або 103292000 кілоджоулів енергії, $3785\text{-}7570 \text{ л}$ бензину, 685 літрів мастила, 30 кубічних метрів місця на звалищах, та 48000 літрів вод [9]. [37].

У м. Тернопіль накопичується близько 55000 м^3 пластику в рік, що дорівнює приблизно 1650 т . Переробка такої кількості відходів допоможе зекономити $9,5 \text{ млн. кВт/год}$. або 170 млрд. кілоджоулів енергії, $6,2\text{-}12,5 \text{ млн. літрів}$ бензину, $1,13 \text{ млн. літрів}$ мастила та $79,2 \text{ млн. літрів}$ води, що матиме значний екологічний ефект.

Виготовлення нового скла із вторинного зменшує споживання енергії на 40% . При виробництві 1 тонни скла зі склобою зменшується використання піску на 600 кг , вапняку на 170 кг , кальцинованої соди на 190 кг та польового шпату на 70 кг [10].

Згідно з наших розрахунків, у м. Тернопіль щорічно можна переробляти 45000 м^3 (9000 т) склобою, що дозволить забезпечити зменшення використання піску на 5400 т , вапняку – на 1530 т , кальцинованої соди – на 1710 т , польового шпату – на 630 т , а отже, зменшить навантаження видобувної галузі на довкілля з усіма її негативними наслідками.

Навіть найскромніші розрахунки показують, що з органічних відходів обласного центру можна отримувати що-

річно мінімум 11-16,5 млн.м³ біогазу, який, на відміну від вуглеводневих видів палива, не містить сірки, а тому його використання зменшить ймовірність випадання кислотних опадів.

При роздільному зборі та утилізації відходів споживання з усієї Тернопільської області вище обчисленні показники будуть у 2,6–3 рази вищими, що свідчить про значний екологічний ефект, у тому числі, можливість зробити наші вулиці чистими, запобігти утворенню сміттєзвалищ, що спотворюють ландшафти, значною мірою знизити антропогенне навантаження на природне середовище.

Висновок. Отже, екологічні переваги сортування і переробки сміття беззаперечні. У області є всі умови та перспективи для будівництва сміттєпереробного заводу. Це надасть можливість отримувати додаткові кошти в місцевому бюджеті, частково забезпечити область власною електроенергією або теплом за рахунок видобутку біогазу, а переробка вторсировини вирішить ряд екологічних проблем, пов'язаних з чистотою довкілля та економією природних ресурсів.

Література

1. Обласна програма «Поводження з твердими побутовими відходами у Тернопільській області на 2018-2020 рр.». – Тернопіль, 2018. – 10 с.
2. Фондові дані управління екології та природних ресурсів Тернопільської облдержадміністрації.
3. Німецько-український проект «Громадська ініціатива заради здорового довкілля в Західній Україні» – Тернопіль: ТНПУ, 2017. – 43 с.
4. Сміттєпереробні заводи: шлях до мільйона [Електронний ресурс] // Поступ – Режим доступу до ресурсу: <http://postup.brama.com/usual.php?what=12387>.
5. Управління та поводження з відходами. Частина 2. Тверді побутові відходи: навчальний посібник / [В. Г. Петрук, І. В. Васильківський, С. М. Кватернюк та ін.]. – Вінниця: ВНТУ, 2013. – 243 с.
6. Янковська Л. В. Утилізація та рекуперація твердих побутових відходів: Навчальний посібник (для студентів спеціальності 101

- «Екологія» денної та заочної форми навчання). / Л.В. Янковська – Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ ТНПУ, 2018. – 134 с.
7. Програма поводження з твердими побутовими відходами на 2011–2016 роки в м. Тернополі. – Тернопіль, 2011. – 13 с.
  8. Складові компоненти у виробництві паперу мільйона [Електронний ресурс] // Навчальні матеріали он-лайн – Режим доступу до ресурсу: https://pidruchniki.com/70533/ekologiya/skladovi_komponenti_virobnitstvi_paperu
  9. Переробка пластику [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу до ресурсу: <https://uk.wikipedia.org/wiki>.
  10. Цікавинки про скло [Електронний ресурс] // Українська макулатурна компанія – Режим доступу до ресурсу: <http://umktrade.com.ua/tsikavynky-pro-sklo/>.

Liubov Yankovs'ka

PROBLEMS AND PROSPECTS OF HANDLING OF THE HARD DOMESTIC WASTES IN TERNOPIIL REGION

The volume and structure of hard domestic wastes in Ternopol region is analyzed. The influence of Malashevtsy's ground of wastes on environment is characterized. The evaluation of environmental efficiency of sorting and recycling of waste, in particular the calculations of the volume of biogas that can be generated from annual volumes of accumulation of hard domestic wastes in Ternopil is carried out; the evaluation of environmental efficiency of sorting and recycling of waste paper, plastics, glass is proposed.

Key words: *hard domestic wastes, ground of wastes, sorting, utilization, recycling, recycling*

ЕКОЛОГІЧНІ НАСЛІДКИ ВПРОВАДЖЕННЯ «ЕНЕРГОЗБЕРЕЖНИХ» ТЕХНОЛОГІЙ З ВИКОРИСТАННЯ ТОРФОВИХ БРИКЕТІВ

*Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка*

У статті викладені теоретичні основи дослідження проблем енергозбереження. Подано аналіз державних програм в галузі енергозбереження на прикладі країн Європейського Союзу. Встановлено пріоритетні заходи з енергозбереження у відповідності до паливно-енергетичного балансу регіону. Здійснено аналіз ефективності заміщення природного газу торфовими брикетами.

Ключові слова: енергозбереження, торфові брикети, забруднюючі речовини.

Актуальність дослідження. Загальновідомо, що зростання виробництва і споживання енергії стали невід'ємною складовою прогресивного поступу людського соціуму. Проте потреби людства з середини ХХ століття настільки різко зросли, що не корелюють із природно-ресурсним потенціалом. На додачу, розподіл паливно-енергетичних ресурсів по земній поверхні є вкрай нерівномірним, що в підсумку визначило поділ всіх країн на дві групи: країни-донори та країни-реципієнти. Зважаючи на чисельно більшу кількість «гравців» в таборі країн-реципієнтів, очікуваним стало домінування багатих на паливно-енергетичні ресурси країн (донорів) у питаннях цінової політики, а відтак, зумовило потенційну залежність у питаннях енергетичної і національної безпеки. Таким чином, зростання обсягів споживання енергії вимагало збільшення попиту на паливно-енергетичні ресурси, спалювання яких уможливило генерування необхідних електричної чи теплової енергії, що породжувало не тільки соціально-економічні, а й екологічні проблеми різного рівня.

Збитковість такого підходу стала очевидною, на основі чого людство почало переглядати свої енергетичні потреби. В підсумку, сьогодні приділяється велика увага питанням економного використання енергоресурсів через різке збільшення витрат на їх видобування і виробництво, а також високу вартість нафти та газу на світовому ринку. Дослідження вчених багатьох країн світу доводять, що в сучасних умовах економія 1 т умовного палива вимагає, як правило, менших витрат, ніж приріст видобування еквівалентної його кількості, а відтак, дає економічні та екологічні переваги.

Енергозберігаючий шлях розвитку економіки передбачає ряд заходів, які включають екологічну складову, а саме: значне зниження в розрахунку на одиницю продукції витрат палива, електроенергії і теплоти на кінцевій стадії їх споживання; докорінне вдосконалення видобутку, виробництва, перетворення, транспортування і зберігання енергоресурсів, що зумовлює підвищення коефіцієнту їх використання; вдосконалення структури енергобалансу у напрямку заміщення в ньому дефіцитних і дорогих енергоресурсів дешевшими і доступнішими, а також нетрадиційними, чи альтернативними джерелами енергії.

Мета роботи. З метою подолання негативних наслідків спалювання паливно-енергетичних ресурсів у виробництві, а також для забезпечення екологічної безпеки останнім часом прийнято ряд урядових постанов про економію паливно-енергетичних ресурсів та розвиток нетрадиційних джерел енергії. Однак, через їх недостатні економічну обґрунтованість, законодавчо-правовий супровід і недосконалу політику цін бажаних результатів не досягнуто. Такий стан речей обумовив пропоноване дослідження, яке має на меті об'єктивне з'ясування потенційного екологічного аспекту при генеруванні теплової енергії внаслідок спалювання торфових брикетів на теплогенеруючих об'єктах м. Тернополя у відповідності до пріоритетних напрямків реалізації Обласної комплексної програми енергоефективності та енергозбереження на 2016-2019 рр.

Результати досліджень та їх обговорення. На відміну від інших країн періоду 70-х років минулого століття, наша має

можливість використати їх досвід, наприклад, Єврокомісії («Повідомлення про план дій з підвищення енергоефективності»). Особливо зважаючи на висновки Міжнародного енергетичного агентства (МЕА), згідно яких, серед країн світового співтовариства, найбільш значних досягнень у галузі енергетичної ефективності досягли країни Європейського співтовариства. У 2000 році був розроблений План дій (Action Plan), спрямований на зниження енергоспоживання. Європейська програма з кліматичних змін (European Climate Change Program), датована 2000 р., визначила найбільш ефективні напрямки розв'язання енергетичних питань. У 2003 р. була схвалена Програма енергетично інтелектуальної Європи (Energy Intelligent Europe), до якої як підпрограма увійшла програма «Save».

У нашій країні ЗУ «Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку мінерально-сировинної бази України на період до 2030 року» декларує, що «одним із вагомих чинників подолання кризового становища в економіці України є належне забезпечення потреб економіки в мінерально-сировинних ресурсах та ефективне їх використання».

З іншого боку, на користь енергозбереження свідчать відомості «Енергетичної стратегії України на період до 2030 року» про забруднення навколишнього середовища з боку нафто- і газовидобувної галузей. За даними державної статистичної звітності (2ТП-повітря) основну частку викидів (≈ 95 %) стаціонарними джерелами (газоперекачувальні агрегати, резервуарні парки, котельні тощо) в докілья складають газоподібні та рідкі речовини, а саме: неметанові леткі органічні сполуки, метан, сполуки азоту, вуглецю, сірки.

Початком трансформації ідеології господарювання стало прийняття концепції збалансованого розвитку. У відповідності до неї в країнах світу розпочали генерувати нову стратегію економічного розвитку. До прикладу, в зоні Європейського Союзу запроваджена та діє програма «20-20-20», названа у відповідності до поставлених завдань, зокрема, 20-ти відсоткове підвищення енергоефективності економі-

ки, 20-ти відсоткове підвищення обсягів виробництва «зеленої» енергії, 20-ти відсоткове скорочення викидів вуглекислого газу [1].

З упевненістю можна стверджувати, що немає жодної країни в Євросоюзі, яка б не була залучена до екологічних перетворень в сфері енергетики. Швеція, наприклад, планує до 2020 р. стати першою країною, що не буде використовувати нафту як енергоносіїв (oil-free nation) [2]. У Швеції та Німеччині започаткована ідея «пасивного» будинку, а також розроблені нові стандарти будівництва, які мають підвищені показники енергоефективності.

В Україні функціонує Державне агентство з енергоефективності та енергозбереження України у відповідності до затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 1 березня 2010 р. № 243 «Державної цільової економічної програми енергоефективності і розвитку сфери виробництва енергоносіїв з відновлюваних джерел енергії та альтернативних видів палива на 2010-2020 роки» (далі «Програма»). Метою «Програми» є створення умов для наближення енергоемності валового внутрішнього продукту України до рівня розвинутих країн та стандартів Європейського Союзу, зниження рівня енергоемності валового внутрішнього продукту протягом строку дії Програми на 20 % порівняно з 2008 роком (щороку на 3,3 %), підвищення ефективності використання паливно-енергетичних ресурсів і посилення конкурентоспроможності національної економіки. Для досягнення мети Програми необхідно здійснити оптимізацію структури енергетичного балансу держави, у якому частка енергоносіїв, отриманих з відновлюваних джерел енергії та альтернативних видів палива, повинна становити не менш, як 10 % шляхом зменшення частки імпортованих викопних органічних видів енергоресурсів, зокрема, природного газу, та заміщення їх альтернативними видами енергоресурсів, у т. ч., вторинними [3].

По суті, в сучасних умовах необхідно як мінімум розглядати «еколого-економічні» системи у зв'язку з антропогенним впливом людини. Це пояснюється наступними причи-

нами. По-перше, переорієнтація способів господарювання з антропоцентричної моделі до екоцентричної на практиці відбулась шляхом реалізації концепції «Хто забруднює – той платить». Остання стала економічним важелем, який спрямував суб'єктів господарювання на пошук методів і способів зменшення кількості відходів, що є сутністю екологізації виробництва і екологічною складовою господарської діяльності. Намагаючись вистояти на ринку у боротьбі за конкурентоздатність, власники підприємств почали реалізовувати концепцію сталого розвитку, зменшуючи антропогенне навантаження на довкілля внаслідок забруднення його складових.

Висока енерго- та матеріалоемність виготовленої продукції і, як наслідок, низькі темпи підвищення конкурентоспроможності промисловості та ефективності виробництва у Тернопільській області є однією із операційних цілей чи напрямів «Стратегії розвитку Тернопільської області на період до 2020 року», що затверджена рішенням сесії обласної ради від 4 січня 2016 року за № 28. Вона визначає пріоритети соціально-економічного розвитку області на довгостроковий період та забезпечує системний і комплексний підхід з метою ефективного використання наявного ресурсного потенціалу для подолання проблем, які перешкоджають розвитку області. Даний стратегічний документ ґрунтується на новій парадигмі про регіональний розвиток і регіональну політику, яка полягає у відході від традиційного розподілу засобів і коштів в окремі галузі, чи території, і спрямуванні й концентрації зусиль на зміцненні та повному використанні територіального потенціалу. З огляду на вище вказане, серед операційних цілей вагоме місце займає питання підвищення енергоефективності господарства регіону.

Функціонування більшості підприємств вимагає використання енергії, шляхи отримання якої на сьогодні здебільшого визначаються такими технологіями, які передбачають спалювання паливно-енергетичних ресурсів. Загалом ключовим питанням дотримання концепції сталого розвитку регіонів чи країн стало питання збереження енергії, про-

дукування якої супроводжується значним антропогенним навантаженням на природні екосистеми, довкілля.

Як результат, з'явилися і продовжують з'являтися цільові програми, зокрема, «Програми охорони навколишнього природного середовища в Тернопільській області на 2014-2020 роки» зі змінами, прийнятими рішенням Тернопільської обласної ради від 10 травня 2017 року за № 518 [4].

При визначенні основних програмних напрямів природоохоронної діяльності враховувалися положення глави 6 «Навколишнє природне середовище» проекту Угоди про асоціацію між Україною, з одного боку, та Європейським Союзом і його державами-членами, з іншого, які після набрання чинності цієї Угоди стануть основою для пріоритетів національної політики в усіх сферах суспільного життя, в тому числі, в галузі охорони довкілля та природокористування. Програмування основних заходів здійснено на підставі глибокого аналізу екологічної ситуації в області та основних чинників, що впливають на тенденції і динаміку процесів у природоохоронній сфері.

Обласна комплексна програма енергоефективності та енергозбереження на 2016-2019 роки розроблена департаментом розвитку інфраструктури, транспорту та туризму Тернопільської обласної державної адміністрації, яка має на меті реалізацію політики енергоефективності та політики енергозбереження [4], пропонує одним із обґрунтованих шляхів досягнення мети модернізацію виробництва теплової енергії, зокрема, проведення модернізації об'єктів комунального господарства, у тому числі, переведення котелень, що обслуговують об'єкти соціальної сфери, на використання відновлюваних джерел енергії та альтернативних видів палива.

Аналізуючи згаданий документ нами було встановлено перспективні напрями й заходи з енергозбереження в Тернопільській області, виходячи з її паливно-енергетичного балансу. Зокрема, лівову частку енергоносіїв, які використовує область, становить природний газ на рівні 54 %. Його ціна є тим фактором, який спонукає до пошуку варіантів заміщення. Зважаючи на особливості економіко-гео-

графічного положення, влада регіону обрала ресурсом для заміщення природного газу торфові брикети. Відтак, доцільним є оцінити ефективність такого заміщення.

Як зазначено у обласній комплексній програмі енерго-ефективності та енергозбереження на 2016-2019 роки, за попередній період 2010-2014 роки 270 котелень бюджетних установ та організацій і 14 котелень підприємств комунальної теплоенергетики області переведено на альтернативні види палива (відходи деревини, торф). Підприємствами з виготовлення альтернативних видів палива у 2015 році вироблено 280 тис. тонн паливних брикетів та гранул із відходів деревини та 423 тонни паливних брикетів з пресованої соломи, використання яких дозволить замінити понад 1,1 млн м³ природного газу [4].

Нескладні математичні розрахунки з використанням відомостей про кількість спожитого газу на рівні Тернопільської області у 2015 році вказують, що заміщені 1,1 млн м³ природного газу становлять лише 0,001 %. Тобто ефект енергозбереження є вкрай малим. Збільшити його можна й бажано згідно даних обласної комплексної програми енерго-ефективності та енергозбереження на 2016-2019 роки шляхом заміни застарілого котельного обладнання на об'єктах бюджетної сфери та комунальної теплоенергетики на високоефективне енергозберігаюче обладнання з використанням місцевих видів палива (торф, відходи деревини).

Зважаючи на доволі невисокий рівень (14,5 %) лісистості регіону, що є нижчим середнього по країні (16,9 %) та оптимального науково обґрунтованого (20 %), ймовірно пріоритетним стає переведення котелень на торф. Такий крок, на нашу думку, є вкрай не енергоощадним й екологічно збитковим з наступних причин:

1. забезпечити потребу регіону на рівні 10,7 % палива, що використовується для отримання теплової енергії вимагає 144,665 млн м³ природного газу. Якщо 870 м³ природного газу = 1 т у. п., то 144,665 млн м³ природного газу / 870 = 166281,61 т у. п.

2. 1 кг у. п. дає 30 МДж енергії (тепла), тому 166281610 кг природного газу • 30 МДж = 4980 000 000 МДж тепла.

Якщо останню цифру поділити на 14 МДж, що є теплою згорання торфу, ми отримаємо 355 тис. т торфу, як необхідну кількість палива, для отримання «теплого» ефекту при заміщенні природного газу.

Згідно даних офіційної сторінки ТОВ «Житомирторф» з родовища в 200 га отримують біля 50 тис. тонн торфу. Тому 355 тис. т торфу, необхідні для потреб підприємств теплоенергетики Тернопільської області можна видобути з площі $355/50=7,1 \cdot 200 \text{ га} = 1420 \text{ га}$. Сама по собі цифра не є захмарною, вражаючою, але це 4,73 Тернопільських стави по 300 га кожен.

За такого порівняння 1420 га набуває виняткової важливості. Для того, аби забезпечити 10 частину теплової енергії області необхідно зруйнувати екосистему на площі 1420 га.

Доволі сумнівним є енергозберігаючий ефект від заміщення природного газу торфом, зважаючи на різницю в питомій теплоті згорання палива на рівні 3,143, оскільки в природного газу це показник 44 МДж, а в торфу лише – 14 МДж.

Попри все, процес видобутку торфу є тривалим і екологічно збитковим, оскільки зумовлює прямі негативні впливи і потенційні ризики для довкілля з наступних причин:

- осушування боліт зумовлює зниження рівнів ґрунтових вод на прилеглих територіях, що, в свою чергу, позначається на родючості піщаних ґрунтів, які за умови її зниження стають менш продуктивними угіддями під рілля;
- отримати доступ до торфовищ можна знявши верхній шар ґрунту, тому великі площі ґрунтів вилучаються з обробітку;
- тривале в часі використання великогабаритної техніки зумовлює забруднення ґрунтів, поверхневих вод паливно-мастильними матеріалами, нафтопродуктами й газопиловими викидами внаслідок роботи двигунів внутрішнього згорання;
- знищення, викорчовування чагарників і дерев. Як зауважують дослідники, результатом видобутку торфу є зміна вологообігу ґрунтів в бік зменшення вологості. У відповідь на згадані зміни у рослинному покриві відбуваються про-

цеси заміни вологолюбної рослинності степовими видами. Подібні факти мають місце у Білорусі, де в результаті осушувальної меліорації зникають трав'яні фітоценози боліт і заболочених заплав, різко змінюється співвідношення заплавних лучних угруповань, значних змін зазнає лісова рослинність: відбувається збільшення площі соснових лісів, різко скорочуються площі дубових, ясеневих, ялинових і чорновільхових лісів. У Поліссі вже з'явилося близько 400 видів рослин, характерних для лісостепової та степової зон [5];

- при видобутку торфу зміни на рівні продуцентів у екосистемах заболочених територій чи боліт зумовлюють зміни на рівні консументів, насамперед, трав'янистих та водоплавних птахів, ареал яких змінюється;

- зміни вологообігу внаслідок осушення впливають на мікроклімат територій, більш відчутними стають коливання температури і вологості повітря. Стабілізуюча роль боліт настільки послаблюється, що метеорологи фіксують атмосферні посухи, пізньовесняні і ранньовесняні заморозки.

На цьому потенційні екологічні ризики використання паливних брикетів з торфу не обмежуються.

Проте попередньо згадаємо процес горіння природного газу і наслідки цієї екзотермічної реакції. Основну частину природного газу складає метан (CH_4) – до 98 %. До складу природного газу можуть також входити більш важкі вуглеводні: етан (C_2H_6), пропан (C_3H_8), бутан (C_4H_{10}), а також гомологи метану, а також інші неуглеводні речовини: водень (H_2), сірководень (H_2S), діоксид вуглецю (CO_2), азот (N_2), гелій (He). Процес горіння для всіх речовин (окрім гелію) йде за схемою: $\text{CH}_4 + 2 \text{O}_2 \rightarrow \text{CO}_2 \uparrow + 2 \text{H}_2\text{O}$

Тобто спалювання палива, представленого природним газом, призводить до появи токсичного лише вуглекислого газу. Хоча, при спалюванні 1 м^3 газу виділяється $1,9 \text{ кг CO}_2$. При спалюванні торфу екзотермічний ефект є не єдиним результатом хімічної реакції з наступних причин. Згідно даних офіційної сторінки ТОВ «Житомирторф» результати аналізу торф'яних брикетів (маса партії 1000 т) є наступними (табл. 1).

**Компонентний склад торфових брикетів
(за даними ТОВ «Житомирторф»)**

Радіонукліди:	Кальцій – 0,48 %
Цезій – 137 – 176 Бк/кг	Органічна речовина – 44,8 %
Стронцій – 90 – <10 Бк/кг	Мідь – 0,46 мг/кг
В сухій речовині міститься:	Свинець – 19,6 мг/кг
Азот загальний – 2,12 %	Кадмій – 0,26 мг/кг
P ₂ O ₅ загальний – 0,09 %	Марганець – 15,6 мг/кг
K ₂ O загальний – 0,036	Бор – 8,23 мг/кг
Азот легкогідролізуєчий по Корнфільду	Кобальт – 1,17 мг/кг
– 694 мг/кг	Молібден – 0,23 мг/кг
P ₂ O ₅ рухомий по Кирсанову – 350 мг/кг	Цинк – 3,6 мг/кг
K ₂ O обмінний по Кирсанову – 150 мг/кг	

Навіть не вдаючись у глибокі роздуми про процес горіння такого комплексу речовин, які є в паливних брикетах з торфу, легко бачити, що в атмосферне повітря потраплять речовини, яких в нормі в складі повітря немає, отож їх присутність нашими органами дихання сприйматиметься як чужорідна, до якої ні будовою, ні функціями органи дихання не пристосовані. Тобто спалювання паливних брикетів з торфу призведуть до емісії речовин, які за своєю суттю є забруднюючими. Не кажучи вже про те, що 1 Гкал природного газу дає 234 кг CO₂, тоді як 1 Гкал торфу – 443 кг, що майже у 2 (1,894) рази більше.

На доказ приведемо інформацію, вміщену на сторінці навчально-методичного центру цивільного захисту та безпеки життєдіяльності Волинської області про те, що «Продукти згорання, які утворюються внаслідок горіння торфу дуже небезпечні для здоров'я людей, оскільки вони є радіоактивними та негативно впливають на екологічну ситуацію».

Висновки. На сучасному етапі такими ресурсами, які формують паливно-енергетичний комплекс держави є нафта, природний газ, кам'яне та буре вугілля, торф. Усі вони без виключення сформувались у виняткових умовах впродовж тривалого часу, що в сукупності визначило їх унікальність та вичерпність. За таких умов першочерговими завданнями урядів держав є зменшення їх імпорту, що забезпечить економічну та національну незалежність, а також модернізація економіки, що визначається низькими питомими витрата-

ми енергоресурсів на виробництво національного продукту, чи регіонального продукту. Результати дослідження засвідчують, що заходи з енергозбереження та енергоефективності, а також використання місцевих альтернативних видів палива, як-от, торфові брикети є неефективними з точки зору не лише економічної, але й екологічної доцільності.

Література:

1. Енергетичний менеджмент: навч. посіб. / А.В.Праховник, В.П.Розен, О.В. Разумовський та ін. – К.: Київ. нот. ф-ка, 1999. – 184 с.
2. Находов В.Ф. Экономико-организационные основы энергосбережения. – Киев: Энергетический центр ЕС в Киеве, 1995. – 150 с.
3. Про стимулювання заміщення природного газу у сфері теплопостачання: [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/293-2014-p>.
4. Обласна комплексна програма енергоефективності та енергозбереження на 2016-2019 роки. Режим доступу: <http://te-rada.org/?id=300>
5. Лопушняк В. І. Відновлення родючості порушених ґрунтів // Вчені ЛНАУ виробництву: каталог інноваційних розробок ЛНАУ. – Львів, 2011. – Вип. 11. – С. 43-44.

Iryna Barna

THE ENVIRONMENTAL CONSEQUENCES OF THE IMPLEMENTATION OF «ENERGY SAVING» TECHNOLOGIES THAT USE PEAT BRICKS

The article sets out the theoretical bases for studying energy conservation problems. The analysis of state programs in the field of energy conservation is presented in the example of the countries of the European Union. Priority measures for energy conservation have been established in accordance with the fuel and energy balance of the region. An analysis of the efficiency of substituting natural gas by peat briquettes was carried out.

Key words: *energy conservation, peat bricks, pollutants.*

СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Богдан Гавришок¹, Наталія Лісова²

РЕТРОСПЕКТИВНО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ЗАСЕЛЕННЯ РИФОВОЇ ЗОНИ ПОДІЛЛЯ

*Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка*

Проведено ретроспективно-географічний аналіз заселення рифової зони Поділля. Запропоновано періодизацію виникнення сучасних поселень в регіоні дослідження. Простежено геопросторові закономірності виникнення населених пунктів у різні історичні періоди.

Ключові слова: *природокористування, Товтри, поселення, письмова згадка, сільське господарство, рифова зона.*

Вступ. При ретроспективно-географічному дослідженні природокористування доцільно розглядати Товтри як рифову зону. Говорити про розвиток тих чи інших видів природокористування лише в межах головного рифового пасма чи окремих бокових товтр не коректно, адже поселення формуються у найбільш вигідних місцях і мають «ресурсну зону» – термін запропонований С. Романчуком (1998) для означення території навколо населеного пункту, що освоюється й перетворюється його жителями.

Мета роботи. Мета роботи полягає у з'ясуванні просторових та часових особливостей заселення Товтр і прилеглих територій, як передумови антропогенного перетворення природи, а також характеристики сформованих культурних ландшафтів для планування заходів зі збереження та раціонального використання пам'яток природи і культури.

Географічному вивченню процесів заселення території Поділля присвячені дослідження Л. Воропай та М. Куниці (1982), Г. Денисика (1998), В. Круля (2004), проте в жодному з них рифова зона Товтр не є окремим об'єктом вивчення, а виступає як частина більшої території.

На час виникнення сучасних поселень орієнтовно вказують перші письмові згадки про них. Головними джерелами такої інформації виступають: Історія міст і сіл УРСР [1, 2], офіційний сайт Верховної Ради України та ін. За цим показником І. Ковальчук та М. Петровська [3] пропонують всі поселення поділити на чотири групи: 1) найдавніші (XIII – XIV ст.); 2) давні (XV – XVI ст.); 3) середнього віку (XVII – XVIII ст.); 4) відносно молоді (XIX – XX ст.).

До першої групи належать м. Збараж, сс. Старий Збараж, Полупанівка, Чернихів, хутір Стінка біля с. Раштівці, Зелене, Городниця, Іванківці, Супранківці. Це близько 6 % існуючих на сьогодні поселень. Зокрема, в межах рифової зони Товтр на території Тернопільської області у цей період виникло 9 % сучасних поселень (рис. 1).

Про старий руський замок Збараж в літописі згадується у 1211 р. Звичайно, першу писемну згадку не слід вважати датою заснування – місто з'явилося раніше. Місцевість на якій був закладений Збараж, повністю відповідала тогочасним умовам для оселення людини й захисту від нападів ворогів.

Основну складову частину оборонної системи давньоруського Збаража становили вали і рови. Розміщувався він на Веселій горі. До XIX століття це було відображено і у назві даної гори – Горай, тобто «град». Кам'яних укріплень місто у XIII ст. ще не мало. Літописний Збараж проіснував до 40-х років XIII ст. У 1241р. він був зруйнований під час татаро-монгольської навали. В наступні півтора століття про нього немає жодних згадок [4].

Перша згадка про Збараж з кінця XIV ст. (1393 р.) розповідає про литовського князя Корибутовича, який вибрав його для поселення. Замок феодала стояв на місці давньоруської фортеці. З 1434 р. місто стає столицею удільного князівства Василя Несвіцького, нащадки якого іменували себе князями Збараськими [5].

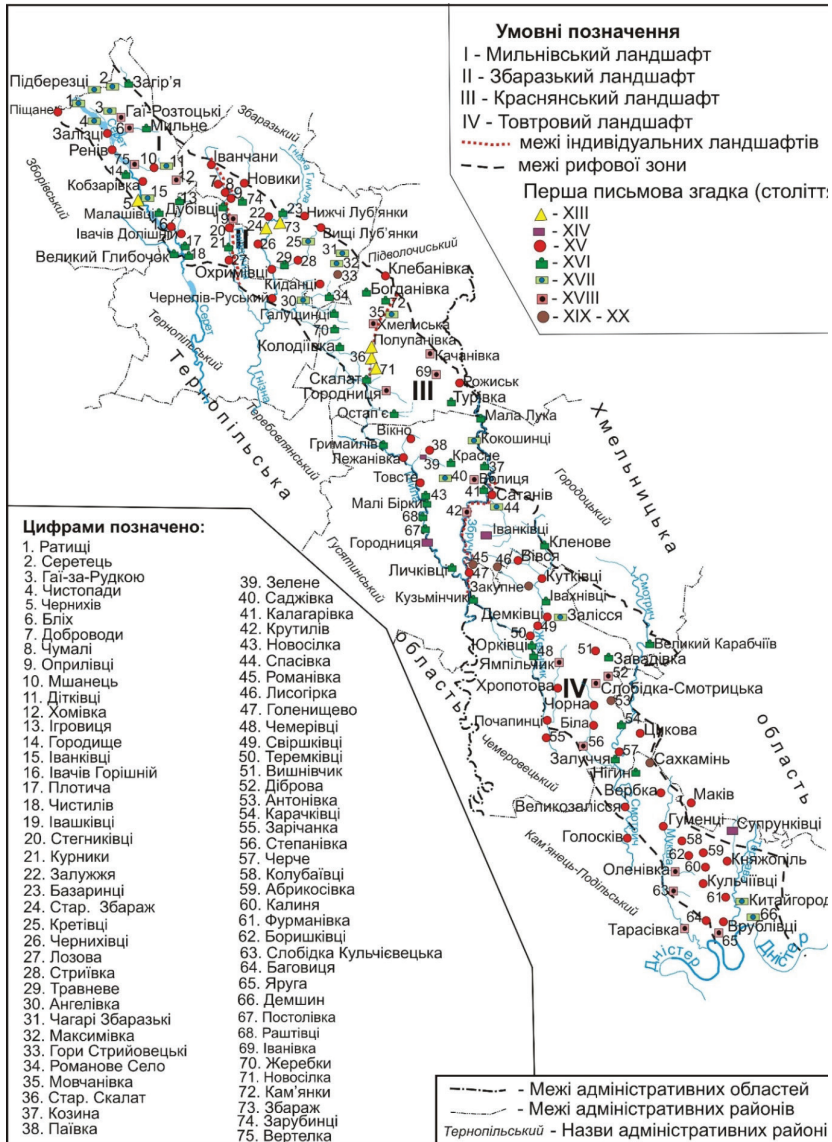

Рис. 1. Розподіл поселень рифової зони Поділля за першою письмовою згадкою про них.

На ділянці Товтр східніше Збруча, багатій археологічними пам'ятками давньоруського часу, у XIII–XIV ст. жодне поселення не згадується. О. Баженов (2009) пояснює це тотальним руйнуванням місцевих городищ спочатку галицькими князями в процесі міжусобиць, а згодом монголо-татарами. Лише в кінці XIV ст. ці землі потрапили під владу Великого князівства Литовського і брати Коріатовичі розпочали відбудову фортець.

Природні умови Товтр сприяли будівництву фортифікаційних споруд. У Середні віки горбисте пасмо перетинав торговий шлях між Європою і Сходом, який називався Чорним через те, що ним татари нападали на Поділля, забираючи ясир. Згідно історичних даних проходив він північніше Тернополя, орієнтовно в районі с. Максимівка. Для контролю над місцевими шляхами у XV–XVI століттях продовжувалась розбудова кам'яних фортець у Збаражі, Залізцях, Чернихові, Скалаті тощо. Після спалення татарами міста Збараж і фортеці у 1598 році князі вирішили не відбудувати його, а перебралися до нового міста.

Нова збаразька фортеця була збудована протягом 1620–1632 рр. Розташована на пагорбах Товтр-Медоборів неподалік від Замкової (Веселої) гори і гори Монастирок з Онуфріївською церквою, яка теж мала оборонне значення. Останню у 1600 році збудував брацлавський воєвода Іван Збаразький на місці монастиря, відомого з 1480 р., який було зруйновано разом з замком татарами у 1598 році.

У XV ст. частина регіону входила до складу Великого князівства Литовського, а частина підпорядковувалась Королівству Польському. Регіон був прикордонним і потрібні були фортеці для його оборони. Прикладами останніх є вже згаданий Збараж, сс. Чернихів, Чернелів тощо.

Протягом XV ст. виникло 34 % нині існуючих поселень в межах досліджуваної території, зокрема на ділянці рифової зони в межах Тернопільської області – 29 %. В поширенні поселень можна простежити певні географічні особливості. Найбільша їх концентрація спостерігається в Збаразьких Товтрах та в Подністров'ї, що обумовлено як природними умовами, так і наявністю феодальних замків у Збаражі та Кам'янці-Подільському.

Перша письмова згадка про більшість сіл в околицях Збаража датується 1463 р. Це такі села: Мшанець, Іванчани, Новики, Чумалі, Оприлівці, Стегниківці, Івачів Горішній та Долішній, Киданці, Стриївка, Залужжя, Луб'янки, Клебанівка тощо [1]. Всі вони згадані у юридичному акті як власність князів Збараських, тобто виникнути мали дещо раніше. Практично всі вони приурочені до місць перетину товтрового пасма річковими долинами Гніздичної, Гнізни-Гнилої тощо і розміщені на схилі чи у підніжжі товтрових горбів. Села в долині Серету розміщені західніше від головного пасма, але часто пов'язані з боковими товтрами. Даний регіон був привабливим для заселення ще й завдяки наявності значних лісових масивів, що виступали джерелом палива, будівельних матеріалів і сховищем під час ворожих нападів. Наявність річок і лісу при заснуванні поселень залишалась актуальною умовою аж до XVIII ст. Такі природні умови дозволяли розширити коло занять населення (риболовля, полювання, бортництво та ін.) і захиститись при частих нападах ворогів. Останню функцію частково виконував замок феодала.

Протягом XV ст. було закладено основу сучасної поселенської мережі регіону рифової зони. Це період активного освоєння місцевостей річкових долин і товтрових горбів, що пов'язано з потребами сільського господарства та будівництва. Зокрема розвивається гірництво, як галузь, що забезпечувала камінь для фортифікації. Сліди таких розробок помітні на г. Весела та г. Лань біля Збаража. Негативний вплив на природу посилювали татарські набіги. Орда витопувала природну рослинність, знищувала поселення. Вціліле населення для відбудови жител використовувало нові об'єми природних ресурсів (зокрема деревини), а також селилось у лісах для захисту в майбутньому.

Протягом XVI століття активно продовжується заселення Збараських Товтр, а також території вздовж Збруча та західніше рифового пасма. Виникають села Мала Лука, Козина, Калагарівка, Красне (на вершинній поверхні головного пасма), Турівка та ін. На південно-західній околиці Товтр виникли Скалат (з феодальним замком), Галущинці,

Остап'є, Колодіївка, Романове Село, Постолівка, Новосілка [1]. В межах досліджуваної території в цей період сформувалось 26 % сучасних поселень. Більшість з них припадає на відрізок рифової зони Товтр в межах Тернопільської області, де виникло 34 % сучасних поселень.

П. Штойко (1986) зазначає, що з XVI ст. поселення з'являються на хвилястих межиріччях і плато з дубово-грабовими лісами на опідзолених чорноземах та сірих лісових ґрунтах. Це твердження актуальне для Товтр лише частково. На вододільних і схилових місцевостях виникли у XVI ст. Красне, Остап'є, Кам'янки, Богданівка тощо. Проте освоєння товтр у багатьох випадках починалося з вершин, а не з річкових долин. Докази цього – споруди на г. Весела (Старозбараський замок), г. Монастирок (Онуфріївська церква), давньоруські городища тощо.

Для Поділля в цілому і товтрової зони зокрема XVI ст. пов'язане зі збільшенням кількості спустошливих набігів кримських татар, укладанням Люблінської унії (1569 р.) і формуванням Речі Посполитої. Обидва фактори вели до занепаду давніх містечок-фортець. Якщо татарські набіги зумовлювали фізичного руйнування населених пунктів, то об'єднання Великого князівства Литовського і Польщі мало наслідком переміщення кордонів і втрату стратегічного положення низкою фортець та торгових містечок. Водночас формувались нові поселення, зокрема в лісах на території Товтр. Серед містечок, що занепали в XVI ст. варто згадати Кам'янки, Клебанівку (спалена татарами у 1569 р.), Чернелів, Чернихів тощо. Про розміри тогочасних населених пунктів можемо судити з того, що у 1583 р. в Збаражі (за даними Горака, 1980) було 284 будинки з населенням 1420 осіб.

Поселення XVII–XX ст. Третій період заселення (XVII – XVIII) пов'язаний з виникненням ще близько 22 % сучасних населених пунктів. Зокрема в межах рифової зони в Тернопільській області виникло 14 % сучасних поселень у XVII ст. і 9 % у XVIII ст., а в Хмельницькій – відповідно 7 і 13. Більшість нових поселень у XVII столітті виникли у Мильнівському ландшафті та в межах пониженої ділянки

Луб'янецьких Товтр, що пов'язано із збільшенням кількості населення і освоєнням нових територій. До цієї групи належать Раштівці, Чистопади, Гаї-за-Рудкою, Кретівці, Максимівка, Чагарі Збаразькі. Заснування двох останніх оповите легендами і пов'язане з походом Хмельницького й облогою Збаража. XVII ст. – час великомасштабної трансформації природних ландшафтів. Перш за все вона проявилась у вирубуванні лісів для потреб будівництва і опалення жител та фортифікаційних споруд. Звільнені території розорювались і перетворювались на агроландшафти. Відсутність великомасштабних карт того часу і детальних описів природи не дає змоги провести детальний аналіз. Певні висновки можна робити за тогочасними топонімами. В околицях Збаража є місцевість під назвою Дубина. В XVII ст. тут був ліс, а зараз – орне поле і ліщиновий гай – Ліски.

У XVIII ст. нові поселення розподілені рівномірно по всій території дослідження. Виникнення їх часто приурочене до вододілів. Серед них поселення із назвами Волиця, Слобідка тощо, які відображають освоєння малопродуктивних територій завдяки звільненню від податків.

До четвертої групи відносяться досить різні за походженням населені пункти. Сюди потрапили і села, що виникли на початку XIX ст., і хутори, і промислові містечка спеціалізовані на видобуванні вапняку для цукрової промисловості (Сахкамін) – породження соціалістичної епохи; і дачні містечка – сучасне соціально-економічного явище. Про людність поселень на досліджуваній території дають уявлення австрійські, польські та російські переписи населення (рис. 1).

Висновки. У розміщенні сучасних поселень за часом першої письмової згадки про них простежуються такі закономірності: 1) більшість поселень XIII ст. розташовані у Товтрах, де був матеріал для будівництва (камінь і ліс) та сприятливі умови для захисту від ворогів, адже фортифікаційні властивості товтрових горбів були відомі ще з давньоруського періоду; 2) поселення XV ст. концентруються в Збаразьких Товтрах та Подністров'ї. Глибоко розчленована, вкрита лісом територія була сприятливою для проживання

в умовах постійної загрози з боку орди; 3) у XVI ст. зростає інтенсивність татарських набігів. У зв'язку з цим занепадає частина поселень, зокрема руйнуються оборонні фортеці (Збараж, Чернихів тощо). Заселяється долина Збруча, виникають нові поселення у Товтрах (Красне). 4) у XVII ст. масштабна трансформація ландшафтів пов'язана з військовими діями та потребами оборони. Будівництво потребує каменю і лісу; 5) поселення XIX–XX ст. – це переважно населені пункти спеціалізовані в аграрній (низка хуторів) чи видобувній галузі, а також більш пізні дачні містечка; 6) найменш заселеною частиною досліджуваної території протягом всього історичного часу була і залишається ділянка Товтр між селами Максимівка та Остап'є, у зв'язку з характерними особливостями рельєфу та ландшафтів даної частини пасма (монолітність головного пасма, відслонення корінних порід, незначна лісистість).

Література

1. Історія міст і сіл Української РСР [Текст]: в 26 т.: Тернопільська область / Ред. кол.: С. П. Нечай, В. П. Андреев, М. П. Глинський та ін. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. – 640 с.
2. Історія міст і сіл Української РСР [Текст]: в 26 т.: Хмельницька область / Ред. кол. М. Мехеда та ін. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. – 707 с.
3. Ковальчук І. Геоекологія Розточчя / І. Ковальчук, М. Петровська. – Львів: видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 192 с.
4. Ягодинська М. О. Тернопілля в часи Галицько-Волинського князівства / [М. М. Алексієвець, М. В. Бармак, М. В. Гришук та ін.] // Тернопілля: сторінки історії. – Тернопіль, 1995. – С. 69 – 82.
5. Клименко О. Міська геральдика Тернопільщини / О. Клименко, Б. Хаварівський. – Тернопіль: Воля, 2003. – 500 с.

Bohdan Havryshok, Nataliia Lisova

**RETROSPECTIVE-GEOGRAPHICAL ASPECTS OF
SETTLEMENT IN THE REEF ZONE
OF THE PODILLYA**

A retrospective-geographical analysis of the settlement of the Podillya reef zone was carried out. A periodization of the emergence of modern settlements in the region of research is proposed. The geospatial patterns of the emergence of human settlements in different historical periods are traced.

Key words: *management of natural resources, Tovtry, settlements, record, agriculture, reef zone.*

РЕГІОНАЛЬНА ТУРИСТСЬКО-РЕКРЕАЦІЙНА СИСТЕМА ТЕРНОПІЛЬЩИНИ

Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

Розглянуто концептуальні і прикладні засади обґрунтування функціонально просторової мережі туристсько-рекреаційних елементів адміністративної області з використанням поєднаного підходу ландшафтного планування та екомережевої концепції. Обмотивовано складові функціонально-планувальних елементів обласної туристсько-рекреаційної системи: райони зосередження туристсько-рекреаційних ресурсів, туристсько-рекреаційні місцевості, центрами (ядрами), які спеціалізуються на реалізації певного рекреаційного модуля. Усі ці елементи об'єднані у цілісну систему мережею функціонуючих туристичних маршрутів.

Ключові слова: *туристсько-рекреаційна система, функціонально-просторова структура, планувальні елементи.*

Вступ. Ідеї мережевого підходу до організації просторових структур рекреаційно-природоохоронного характеру набули широкого наукового трактування і вжитку в методологічних рамках сучасної географічної науки. Традиційні географічні підходи за умов їх мережевої інтерпретації по новому розкривають свій потенціал. Ідея про те, що природна структура території переважно є складовою усіх видів природокористування і регіональних планів, отримала відображення у різних концепціях, і тому числі і ландшафтного планування [1]. Так використання підходів ландшафтного планування в сучасних умовах реалізації екомережевої концепції дозволяє успішному обґрунтуванню функціонально-планувальної мережі елементів регіональної туристської-рекреаційної системи. Провідним завданням ландшафтного планування є формування екологічного каркасу території як середовищестабілізуючого природно-ан-

тропогенного утворення, сформованого на різних ієрархічних рівнях (національному, регіональному, локальному) з метою:

- локалізації і буферизації небезпечних ареалів впливу на природу і людину;
- збереження типових і унікальних природних екосистем;
- підтримання природних основ функціонування ландшафтотворчих процесів і компонентів ландшафтів;
- доречного розподілу у просторі фрагментів культурного ландшафту;
- створення і підтримання сприятливого середовища проживання населення (міського, сільського) [2, 3].

Виклад основного матеріалу. Обґрунтування і виокремлення планувальних елементів регіональної туристсько-рекреаційної системи базується на врахуванні полігамних функціональних особливостей геосистем, важливою серед яких є оздоровчо-рекреаційна.

До складових **функціонально-планувальних елементів РТРС** відносять (табл. 1):

1. Ареали – райони зосередження туристсько-рекреаційних (природних, культурно-історичних і санаторно-курортних) ресурсів. В межах туристсько-рекреаційної обласної системи виділено три туристсько-рекреаційні райони – сукупність рекреаційних зон і туристських комплексів, що сформувались навколо спільного центру:

Волинський (з центрами Кременець, Почаїв),

Подільський (з центрами Тернопіль, Зарваниця) і

Придністровський (з центрами Заліщики, Борщів, Бучач, Монастирська).

Національні природні парки (Кременецькі гори і Дністровський каньйон) виступають і якості рекреаційних зон і туристських комплексів, що сформувались навколо спільних центрів.

До складу туристсько-рекреаційних районів входять *туристсько-рекреаційні місцевості* – невеликі за площею території з традиційними видами відпочинку і туризму з *центрами (ядрами) – малими містами, містечками і сели-*

щами, які спеціалізуються на реалізації певного рекреаційного модуля (Збараж, Вишнівець, Залізці, Почаїв, Шумськ, Ланівці в межах Волинського ТРР; Микулинці, Тербовля, Копиченці, Скалат, Підволочиськ, Гусятин, Козова, Козлів, Підгайці, Березани – в межах Подільського ТРР; Монастириська, Бучач, Золотий Потік, Нирків, Заліщики, Чортків, Ягільниця, Борщів, Більче Золоте, Скала-Подільська тощо в межах Придністровського ТРР).

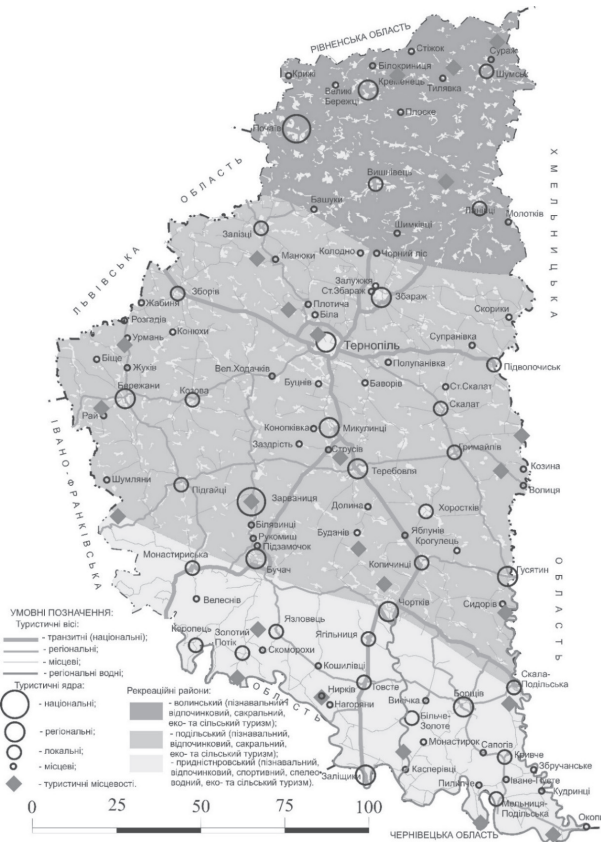

Рис. 1. Елементи функціонально-планувальної структури РТРС Тернопільської області (за П.Л. Цариком, Л.П. Цариком, 2014) [5].

2. Ядра – центри ТРС різних рангів. Великі центри ТРС (зокрема Тернопіль, Кременець, Чортків) концентрують в своїх межах не тільки більшу частину об'єктів туристської індустрії: готелі, мотелі, кафе, ресторани, автостоянки тощо. До них направлені основні туристські потоки, які «гальмуються» в їх межах на певний час. Ядра можуть займати транзитне положення на осі ТРС національного рівня (Київ-Буковель) чи осі ТРС регіонального рівня (Тернопіль-Заліщики, Тернопіль-Бережани) У такому випадку ядра можуть слугувати центрами районоутворення для ареалів регіонального рангу.

Потоки туристів і рекреантів, доставлені в регіональне ядро (Тернопіль, Кременець, Чортків, Бережани, Заліщики) по осях національного чи регіонального рангів, можуть у подальшому радіально розосередитись регіональними трасами-вісями для відвідування місцевих туристських визначних місць (печер, відслонень, водоспадів, карстових озер, вікових дерев, а також історико-культурних пам'яток). Ядра поділяють на: національного, регіонального, місцевого і локального значення.

3. Вісі туристсько-рекреаційної системи. Вісі виявляються як мережа функціонуючих туристських маршрутів, які мають бути класифіковані і нанесені на картографічну основу у відповідності зі своєю значимістю. Серед них транзитні національного рангу (Луцьк-Рівне-Дубно-Кременець-Почаїв-Львів), обласні (Тернопіль-Збараж-Вишнівець-Кременець-Почаїв); і типом автомобільні (Тернопіль-Кременець-Стіжок-екостежка «Данилова гора»), велосипедні (Кременець-Білокриниця-Стіжок), водні (сплави по Дністру), піші (екостежками НПП «Кременецькі гори»), кінні (по Товтровому кряжу), тощо).

4. Локуси туристсько-рекреаційної системи поділяються на дві групи; місця, пов'язані з закладами організованого відпочинку і місця, приурочені до найатрактивніших ареалів ландшафтів (місць традиційних стоянок рекреантів, місць масового відпочинку місцевого населення).

Важливу функціональну роль у мережевій структурі РТРС виконують заповідно-рекреаційні території (НПП і

РЛП) і штучно створені об'єкти (ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва), оскільки в їх межах зосереджені об'єкти природно-культурної спадщини і запроваджено диференційовані режими природокористування з урахуванням потенційних рекреаційних навантажень. Ці об'єкти виконують функції середовищеформуєвальних елементів туристських районів (НПП), рекреаційних зон (РЛП), туристсько-рекреаційних комплексів (парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва), сюжетних центрів маршрутного сценарію (ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки) [4].

Таблиця 1

Композиційні (функціонально-планувальні) елементи регіональної туристсько-рекреаційної системи [5]

Складові частини композиції РТРС	Ієрархічні форми функціонально-планувальних елементів	Блоки туристсько-рекреаційних систем (міста і фрагменти міського середовища, рекреаційні зони, блоки екологічного каркасу і фрагменти сільського середовища)
1	2	3
<p>Ареали – райони зосередження Туристсько-рекреаційних (природних, культурно-історичних і санаторно-курортних) ресурсів</p>	<p><i>Туристська область</i> – велика територіально-планувальна система відпочинку і туризму, яка включає значні за площею зони і центри тривалого відпочинку і санаторно-курортного лікування об'єднані в єдину систему туристськими трасами в межах однієї або кількох адміністративних областей</p> <p><i>Туристський район</i> – сукупність рекреаційних зон и туристських комплексів, які сформувалися навколо спільного центру в межах одного або кількох адміністративних районів</p>	<p>Міста з рекреаційними зонами найближчої, середньої і дальньої доступності</p> <p>Зони збереження історично цінного культурного ландшафту, насиченого пам'ятками історико-культурної спадщини</p>

1	2	3
	<i>Туристська місцевість</i> – невелика за площею територія з традиційними видами відпочинку і туризму, яка включає до свого складу одну або кілька невеликих близько розташованих рекреаційних зон і закладів відпочинку, які спеціалізуються на реалізації певного туристсько-рекреаційного модуля	Певні ареали самодіяльного рекреаційного освоєння в буферних частинах регіонального екологічного каркасу; місця пов'язані з відпочинком на водоймах, збором грибів і ягід, мисливством і рибальством у найбільш відвідуваних лісах і водоймах
Ядра – функціональні центри ареалів різної ієрархії	<i>Центр області</i> – опорний центр регіональної туристської системи	Центральні частини урбанізованих територій з міськобудівним середовищем високої архітектурно-історичної і естетичної цінності (Тернопіль)
	<i>Центр району</i> – монопрофільні малі і середні міста, насичені пам'ятками історії і архітектури	Історичні центри малих міст (Бережан, Кременця, Бучача, Чорткова, Теревовлі, Збаража, Гусятина, Лановець, Шумська тощо)
	<i>Центр місцевостей</i> – малі міста і великі села, сюжетні центри маршрутних сценаріїв, адміністративні і господарські центри рекреаційних зон	Історичні центри старовинних містечок і сіл (Язлівця, Копичинців, Микулинців, Струсова, Гримайлова, Білокриниці, Ягільниці, Вишнівця, Скалата, Скали-Подільської, Коропця, Золотого Поточу, Кривче)
Вісі – ландшафтно-маршрутні коридори, які пов'язують між собою ареали і ядра у єдиний територіальний каркас – ТРС	<i>Транзитні вісі</i> – туристичні траси національного значення: автомобільні, річкові.	Річкові сплави на плавзасобах (Дністром, Серетом Збручем, Стрипою), автомобільні маршрути (Бережани-Тернопіль, Тернопіль-Кременець-Почаїв, Чортків-Бучач-Монастирська), туристичні поїзди (Тернопіль-Заліщики, Тернопіль-Потутори)
	<i>Основні регіональні вісі</i> – туристські маршрути обласного значення	Маршрути водного туризму (байдарочні, яхтенні, протяжністю більше 150-200 км, траси велотуризму (протяжністю більше 200 км), багатоденні маршрути кінного туризму.

1	2	3
	<i>Місцеві вісі</i> – маршрути місцевого значення	Водні маршрути незначної протяжності, маршрути пішого туризму
Локуси – об'єкти туристсько-рекреаційної сфери	<i>Заклади відпочинку</i> і туризму – організовані об'єкти туристсько-рекреаційної сфери	Туристсько-рекреаційні комплекси («Лісовий»), будинки відпочинку («Над Стрипою»), санаторії («Медобори», «Збруч», «Більче Золоте», «Барвінок»), профілакторії, будинки мисливця і риболова («Росинка»), туристські притулки
	<i>Зони самодіяльного туризму</i>	Наметові містечка, стоянки на маршрутах, сюжетні вузли маршрутного сценарію (місця зупинок на маршрутах і екскурсіях

Висновки. Поступальний розвиток туристсько-рекреаційної сфери потребує розробки спеціальної стратегії територіального розвитку, механізмом здійснення якого має бути процедура ландшафтного планування. Виокремлення просторових меж композиційних елементів туристсько-рекреаційної системи Тернопільської області продиктовано необхідністю їх співставлення з ландшафтною структурою території і аналізом адекватності правового режиму землі і природокористування. Це дасть можливість цілеспрямовано розвивати елементи туристсько-рекреаційної мережі, керуючись місцем і функціями даного об'єкту (елементу) у цілісній системі.

Література

1. Колбовский Е.Ю. Ландшафтное планирование : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Е.Ю. Колбовский. – М. : Издательский центр «Академия», 2008. – 336 с.
2. Розбудова екомережі України /За ред. Ю.Р. Шеляг-Сосонка. – К.: Програма розвитку ООН. Проект «Екомережі», 1999. – 127 с.
3. Царик Л.П. Географічні засади формування і розвитку регіональних природоохоронних систем: концептуальні підходи, практич-

- на реалізація. Монографія / Л.П. Царик – Тернопіль: «Підручники і посібники», 2009. – 320 с.
4. Царик Л.П Природні національні та регіональні ландшафтні парки як складові елементи природоохоронного та рекреаційного комплексів Тернопілля / Л.П. Царик // Наукові записки ТНПУ. Серія: географія. – Тернопіль: Видавн. відділ ТНПУ, 2004. – № 3. – С.176-181.
  5. Царик П.Л., Царик П.Л. Щодо функціонально-планувальної мережі елементів регіональної туристсько-рекреаційної системи // Наукові записки ТНПУ. Серія: географія. – Тернопіль: СМП «Тайп», 2014. №1. – С.139-145.

Petro Tsaryk

REGIONAL TOURISM-RECREATIONAL SYSTEM OF TERNOPIL REGION

The conceptual and applied principles of the justification of the functional spatial network of tourist-recreational elements of the administrative area with the use of a combined landscape planning approach and eco-network concept are considered. The components of functional and planning elements of the regional tourist-recreational system are motivated: areas of concentration of tourist and recreational resources, tourist and recreational areas, centers (nuclei), which specialize in the implementation of a particular recreational module. All these elements are integrated into a holistic system by a network of functioning tourist routes.

Key words: *tourist-recreational system, functional-spatial structure, planning elements.*

КУРОРТ ЯНА КОНОПКИ

м. Тернопіль

Проведено ретроспективний аналіз і виділено періоди бальнеології і водолікування на Тернопільщині. Детально описано становлення, розвиток, занепад та відродження курорту в Конопківці, роль видатних особистостей у дослідженні якості мінеральної води, проектуванні і будівництві курортного комплексу. Розкрито сучасні методи лікування і оздоровлення рекреантів.

Ключові слова: бальнеологічний курорт, Ян Конопка, Конопківка, лікування і оздоровлення.

Мінеральні води – одне з найбільших природних багатств Тернопільщини. Використання їх з лікувальною метою розпочалося досить давно, та на сьогодні освоєна лише невелика частина запасів мінеральних джерел Надзбруччя, і ця галузь лікувально-профілактичної медицини обіцяє широкі перспективи на майбутнє.

В історії бальнеології і водолікування на Тернопільщині можна виділити три чітко окреслені періоди [8].

Перший період завершився кінцем XVIII ст. Він характеризувався спорадичним, неорганізованим застосуванням мінеральних вод місцевим населенням для лікування ран і деяких недугів. Це робилося на основі усних традицій і емпіричного досвіду.

Другий період вкладається в хронологічні рамки XIX ст. Головні події цього періоду – це відкриття першого у Надзбруччі бальнеологічного курорту в Конопківці і перше наукове обстеження конопківського джерела.

Третій період бере початок з 60-х років минулого століття. Протягом останніх десятиліть у Тернопільській області розвідано нові джерела мінеральних вод, здійснено ґрунтовний фізико-хімічний аналіз їх, створено мережу лікувально-профілактичних закладів у Микулинцях, Конопківці, Гусятині.

Сірководневе мінеральне джерело «Конопківка» поблизу Микулинець відоме зараз далеко за межами Тернопільщини. До широкомасштабного використання його в медичній практиці приступили півстоліття тому, коли була відкрита Микулинецька обласна водогрязелікарня (тепер – обласна фізіотерапевтична лікарня реабілітації). Згодом до неї долучилися профілакторій комбайнового заводу і санаторій «Медобори». Тут поправили здоров'я десятки тисяч пацієнтів з патологією системи кровообігу, хворобами центральної і периферичної нервової системи, ураженнями опорно-рухового апарату, порушеннями обміну речовин, обширними опіками. Проте курортна біографія конопківського джерела розпочалася значно раніше – 200 років тому.

Наприкінці XVIII ст., після поділу Польщі Галичина відійшла до Австро-Угорщини, і в 1792 році Микулинці з передмістями і навколишніми землями дісталися новому власникові – Янові фон Конопці, барону герба Новіна. Молодий господар, людина прогресивної вдачі, проявив себе реформатором і зважився на цілу низку економічних та соціальних нововведень, які сприяли розквіту Микулинеччини. Він відремонтував маєток, заснував у Микулинецькому замку суконну фабрику, придбав англійську молотарку.

У володіннях Яна Конопки опинилося й мінеральне джерело за 2 км від Микулинець, яке відкривалося з високої скелі двома витоками: один – на південь, другий – на захід. Воду з цього джерела давно використовувало місцеве населення з лікувальною метою. Особливо прислужилася вона захисникам Теребовлянського замку у 1675 році. Під час двотижневої облоги замку турецько-татарськими військами Ібрагіма Шишмана там скупчилося багато поранених і хворих. Давні міські акти Теребовлі зберегли прізвище жінки Хржановської, яка разом із своїми соратниками по обороні зуміла організувати доставку мінеральної води з конопківського сірчаного джерела і лікувала нею захисників замку.

З того часу швидко почала ширитися його слава. Сюди потяглися хворі. Частина приїжджих обслуговувала себе сама, а для важких, старих і немічних воду возили до Ми-

кулинець або Ладичина. Її використовували для ванн, промивали нею рани, а також вживали всередину.

Все це, звичайно, стало відомо Янові Конопці, і він зрозумів перспективність освоєння мінеральних вод для потреб оздоровлення. 1821 року північніше джерела він заклав на власні кошти колонію німецьких переселенців, якій присвоїв родове ім'я – Конопківка (невеличке поселення, яке існувало тут раніше, називалося Сірчане). Цим заходом було започатковано перший на Тернопільщині бальнеологічний курорт. З того часу використання конопківської води набуло організованого характеру.

Зважитись на цей крок барона Конопку спонукала не тільки власна ініціатива. На початку минулого століття Галичину облетіли настирні звернення вчених і державних діячів до заможних людей, підприємців, багатих власників проявити патріотизм і виділити кошти на освоєння місцевих природних багатств, як це вже було зроблено в передових країнах Європи. Особливо активну діяльність у цьому напрямку розвинув молодий польський вчений Закшевський, який писав у 1827 році, що «таке прагнення облагороджує стан країни і сприяє загальному добробуту». Хоч зробити йому вдалося небагато (Закшевський помер на 27-му році життя), його громадянський голос дійшов до сердець і розуму співвітчизників. Поставити дари природи на службу людям стало тоді своєрідним мірилом громадянськості і гуманізму. Серед тих, хто відгукнувся на ці заклики конкретними справами, був барон Конопка. З відкриттям конопківського курорту східногалицька знать дістала можливість оздоровлення і відпочинку на місцевій базі, не вдаючись до далеких, обтяжливих і недешевих мандрівок.

Курортний комплекс, побудований Яном Конопкою, складався з трьох частин – лікувального (купального) корпусу, джерела і житлового будинку. Спроектував і звів його архітектор А. Енгліш. У спорудженні насосів, що подавали воду в купальний корпус, йому допомагав місцевий столяр Петро Тронікер.

Купальний корпус займав центральну територію курорту. Він мав 43 ізольовані процедурні кімнати з окремими

входами. У кожній кімнаті стояли дві дерев'яні лаковані ванни. Вода у ванни подавалася не безпосередньо від джерела, а спочатку через труби надходила у великі, старанно закриті збірники, звідти – у герметизовані дерев'яні ємкості, всередині яких знаходилися мідні котли. В них вода підігрівалася перед подачею у ванни.

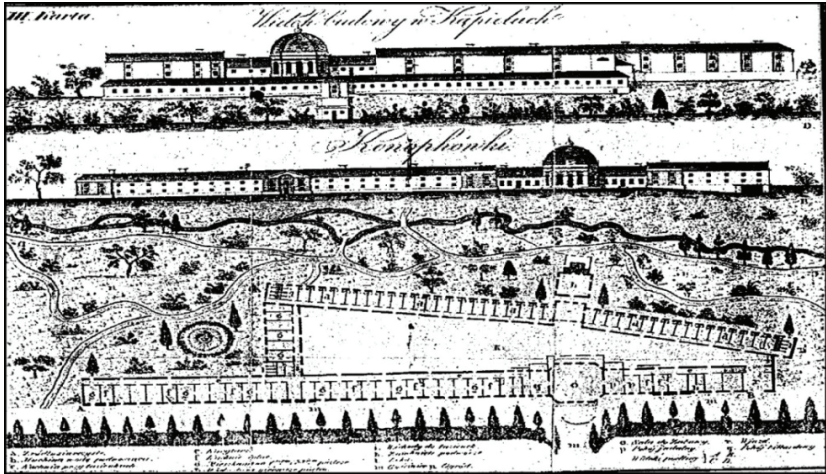

Рис. 1. Схема Конопківського курорту першої половини XIX ст. [13].

Від купального корпусу камінними сходами можна було спуститися до джерела. Територію навколо нього акуратно впорядкували. Над джерелом розбили терасоподібний газон з рядами квітів і дерев. Нижче збудували басейн, оточений парапетом, куди стікала джерельна вода. З басейну її помпували догори – у водозбірники купального корпусу. Від сонця і дощу джерельну воду захищав мурований будинок з гротоподібним приміщенням всередині. Його стіни були зі смаком оббиті березовою корою, мохом і черепашником. Довкола стін стояли лавки. Сюди приходили хворі з легеневою патологією і дихали повітряно-сірчаною сумішшю. Безпосередньо біля джерела воду приймали всередину.

Перед купальним корпусом стояв житловий будинок двокрилої форми з аркою, куполом, красивими стоячими

фігурами. Довкола купола під карнизом йшов напис, який був девізом курорту: *Vobis et posteritati* – Вам і потомкам. Будівля мала понад 100 кімнат для прийому гостей, розкішний салон, кухні, їдальні, більярдну, помешкання для тренера тощо. Замовлення на кімнати приймалися щорічно, починаючи з першого травня, і оплачувалися через микулинецьку пошту. Купальний сезон тривав з середини травня до кінця вересня.

З лікувальним корпусом житловий будинок зв'язували два довгі й широкі коридори, які служили водночас для прогулянок під час непогоди. Завдяки коридорній системі вдалося уникнути запаху сірководню в житлових приміщеннях, чого не можна було б досягти, якби вони були під одним дахом з процедурними кімнатами.

Хворі та особи, що їх супроводжували, могли також знімати помешкання в сільських будинках і готелях. Конопківка налічувала коло 60 дворів, розташованих обабіч двох вулиць, які перехрещувалися. На перетині їх був ринок, а по кутах – чотири готелі. В них були передбачені не лише житлові кімнати, але й каретні сараї і стайні на 150 коней. Кожен сільський будинок був спланований з таким розрахунком, щоб у двох кімнатах жили господарі, а дві кімнати можна було здавати приїжджим.

Перебування на курорті протягом доби обходилося десь у 80 крейцерів. Сюди входила вартість помешкання (20 крейцерів), харчування (15 крейцерів), купелі (15 крейцерів) та різних побутових послуг.

Невід'ємною частиною курорту був молодий парк, розбитий талановитим майстром садово-паркового мистецтва Шпіцом. Конопківська Софіївка тішила око відпочиваючих і також слугувала оздоровленню. Ян Конопка не шкодував коштів на опорядження курортного комплексу, постійно дбав про лікування хворих, про їх побут і відпочинок. Пацієнти мали можливість милуватися чудовими околицями Конопківки. Їм влаштовували екскурсії у знаменитий, багатий на рідкісну флору струсівський парк Лянцкоронських, у Хоростків на відомий кінний завод графа Левицького, у Кровінку, звідки відкривався красивид на Теробовлянський замок.

Новий курорт швидко набув популярності. Тут лікувалися хворі з усієї Східної Європи. У 1829 році на курорті поправили здоров'я 650 осіб, у 1830 – 1300, у 1832 – уже 4228. Наскільки відомо, до кінця 20-х років у штаті курортної обслуги не числилося жодного лікаря. Лише з початку 30-х років у Конопківку на весь курортний сезон почав приїжджати лікар із Тернополя. Ліки відпускала найближча за розташуванням аптека Гельба у Теробовлі.

Незважаючи на безперечні цілющі властивості конопківської мінеральної води, застосування її не мало наукового обґрунтування. З відкриттям курорту постала проблема всебічного обстеження джерела, щоб покласти лікувальну справу на солідний фундамент. Проте серед місцевих медиків не знайшлося спеціаліста, який зумів би здійснити таке обстеження. Тому Ян Конопка змушений був звернутися до львівського вченого-хіміка Теодора фон Торосевича [9, 10], який уже мав досвід дослідження подібного за складом сірчаного джерела у Любені Великому і опублікував свої результати у Відні (1828 р.). Протягом серпня-вересня 1829 року за сприяння аптекаря Кубе із Бжезова і користуючись консультаціями тернопільського міського лікаря доктора медицини Готфрида Генріха Мосінга він здійснив детальний фізико-хімічний аналіз конопківської води.

Програма обстеження була досить обширною. Вона включала насамперед фізичні дослідження – ландшафтний опис джерела, його потужність, визначення температури, густини, кольору, прозорості, запаху і смаку води. Хімічний аналіз охоплював якісну і кількісну оцінку газового і хімічного складу води. Торосевич скористався методиками таких авторитетних дослідників, як Кастнер, Берцеліус, Бюхнер, Бішоф, Кайзер.

Співставивши власні дані з результатами дослідження подібних джерел на території Швейцарії, Німеччини і Франції, Торосевич дійшов висновку про достатньо високу якість конопківської води і цілковиту придатність її для застосування з лікувальною метою. За фізичними характеристиками і хімічним складом вона не уступала відомим тоді мінеральним джерелам. Температура її завжди зали-

шалася сталою (9,5-9,7 °C), незалежно від погоди, часу дня і температури повітря. Потужність джерела виявилася досить значною – 1152 ванни на добу. Медичні рекомендації давав доктор Мосінг, який на той час мав уже 10-річний досвід лікування хворих конопківською водою.

До 10-річчя курорту результати обстеження конопківського джерела було видано окремою монографією на німецькій мові [12]. Її присвячено доктору медицини, професору хімії Віденського політехнічного інституту Веньяміну Шольцу. Це була перша наукова праця про мінеральні води Тернопільщини. У 1833 р. вийшло друге, доповнене видання цієї книги польською мовою [13].

Торосевич став визнаним авторитетом у галузі вивчення мінеральних джерел Галичини і Буковини. Згодом він видав фундаментальну працю, яка стала вінцем його дослідницької діяльності [11]. У ній є окремий розділ «Коноркувка» (с. 119-123).

Виходячи з результатів власного обстеження конопківської води і рівня тогочасної медицини, Торосевич і Мосінг рекомендували конопківську воду при таких недугах, як екзема, короста, червоний вовчак, ревматизм, рахіт, подагра, розлади нервової системи та інші.

Тривалість лікування залежала від діагнозу і терапевтичного ефекту, максимально вона сягала 6-8 тижнів. Найдовший курс лікування проходили хронічні хворі, їм призначали понад 50 ванн, спочатку через день, а потім 1-2 ванни щоденно. При необхідності бальнеотерапія поєднувалася з прийомом води всередину.

1854 року Ян Конопка помер. Ще за життя барона курорт опинився в руках якоїсь Пташинської. Без належного господарського контролю і певних фінансових затрат він почав поступово занепадати і під кінець XIX ст. остаточно втратив колишню репутацію. Заради справедливості слід зазначити, що не тільки обмежене фінансування з боку нової власниці привело до занепаду курорту. Дали себе знати й інші вагомні обставини, насамперед те, що в Любені Великому, Трускавці та Моршині з'явилися нові, більш комфортабельні і краще укомплектовані сучасним облад-

нанням курортні комплекси, які приваблювали багатшою природою і надавали більше послуг. Конопківка не могла з ними конкурувати.

Рис. 2. Теодор Горосевич – перший дослідник конопківського джерела [9].

Кінець конопківського курорту нагадує детективний роман. За розповідями місцевих жителів, Пташинська, не маючи змоги виділити кошти, щоб підтримати колишню славу курортного закладу, вдалася до неприглядної афери. У 1890 р. вона нібито сама спалила свій пансіонат, попередньо застрахувавши його на велику суму. Було навіть заведено судову справу, але за допомогою спритних адвокатів їй вдалося виграти процес, зіпхнувши все на стихійне лихо. Як би там не було, курорт перестав функціонувати. Буремні події наступних десятиліть довершили його розорення.

Друге життя курорту розпочалося в 60-х роках минулого століття. Передувала цьому велика організаторська і дослідницька робота ентузіастів-науковців по вивченню мінеральної води, добутої з артезіанської свердловини на колгоспній фермі с. Конопківка. Згадали тоді і про існуюче джерело неподалік села, і про давній курорт, завдяки яко-

му з'явилося саме село, і про його засновника барона Яна фон Конопку.

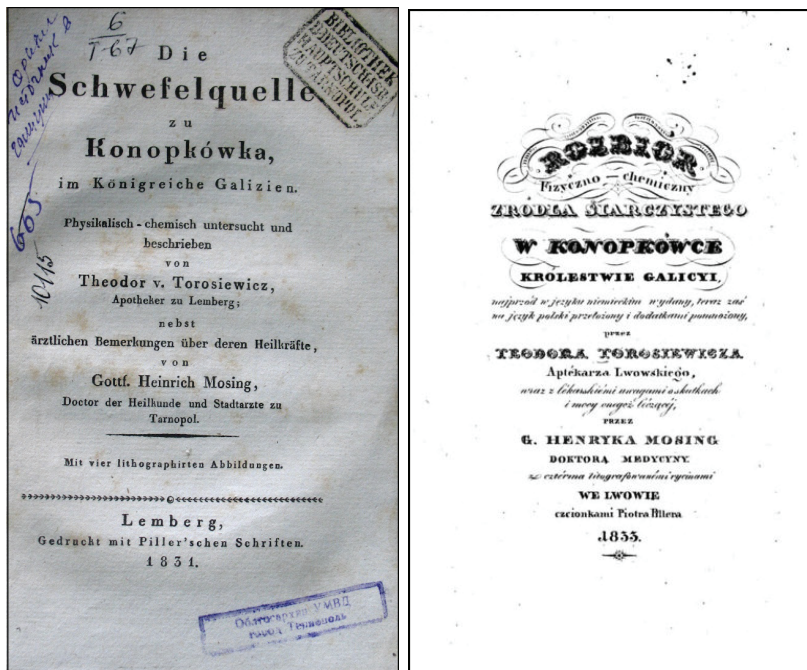

Рис. 3. Перші монографії про мінеральні води Тернопільщини.

Палким ентузіастом цієї справи виявився досвідчений і енергійний лікар В.В. Апостолук. Він провів ґрунтовне дослідження бальнеологічних факторів Тернопільської області (мінеральної води і торфогрязей), залучивши в 1962 році фахівців Одеського науково-дослідного інституту курортології і фізіотерапії. Результати досліджень він широко оприлюднив в обласній пресі [2] і в науковій літературі [3, 4]. Під науковим керівництвом проф. О.А. Яроша (першого завідувача кафедри нервових хвороб Тернопільського медичного інституту) він у 1964 році захистив кандидатську дисертацію, де обґрунтував можливості практичного застосування бальнеологічних факторів Тернопільщини, а наступного року видав методичний лист на цю тему [1].

Завдяки зусиллям В.В. Апостолюка при підтримці тодішнього завідувача облздороввідділу В.Є. Титаря та сприянні першого секретаря обкому партії Г.І. Шевчука в 1967 році було відкрито Микулинецьку обласну водогрязелікарню на 50 ліжок. Розмістили її в колишньому графському палаці Людвиги Потоцької, де до того функціонувала середня школа, і в старому парку, що зберігся з давніх часів. Княгиня Потоцька була енергійною жінкою з неординарним організаторським хистом. Вона придбала сплюндровані Микулинці після турецької навали 1675 року і швидко підняла їх з руїн, добившись повторного підтвердження магдебурзького права королем Августом III (документи згоріли під час облоги замку). Потоцька спорудила палац і костел, заклала парк на 7 га, побудувала спиртзаводи, пивзавод, водяний млин, ткацькі майстерні. Під час останньої війни палац дуже постраждав, від нього залишилася тільки центральна частина. На початку 1970-х років його реставрували і довели кількість ліжок у водогрязелікарні до 120. Невдовзі поруч з фізіотерапевтичною лікарнею постав корпус профілакторію комбайнового заводу.

Першим головним лікарем Тернопільської обласної водогрязелікарні призначили одного з авторів цієї статті П.Г. Мартинюка (1967-1973). Він провів клінічні спостереження за лікуванням хворих з ураженнями периферичної нервової системи і довів доцільність застосування при цих недугах бальнеотерапії з використанням Конопківської сірководневої води і торфогрязей давно існуючих родовищ [6, 7]. У подальшому водолікувальну справу в Микулинецькій лікарні продовжили головні лікарі М.М. Гаврилишин (з 1973 р.) і З.А. Ясеник (з 1993 р.). Істотний внесок у практичну розробку конопківського джерела зробили Л.В. Шминдюк і В.М. Корнацький.

Але прямим спадкоємцем старого Конопківського курорту став відкритий у 1988 році міжколгоспний санаторій «Медобори». Зараз це потужна здравниця нашої країни на 350 місць, яка під керівництвом головного лікаря В.І. Мартинюка увібрала сучасні технології водолікувальної справи та нові методи лікування і профілактики найвідоміших санаторно-курортних комплексів України й зарубіжжя.

Тут щороку поправляють здоров'я кілька тисяч осіб із захворюваннями опорно-рухового апарату (артрит, остеохондроз, міозит, тендовагініт), нервової системи (неврит, радикуліт), шлунково-кишкового тракту (гастрит, коліт, гепатит, холецистит), шкіри (екзема), органів статевої сфери. Оздоровчі комплекси включають, насамперед, лікування природними факторами, на які так багаті Подільські Товтри. Мінеральні води (сірководнева типу «Мацеста», натрій-хлоридна типу моршинської, натрій-хлоридна йодобромна) застосовують шляхом вживання всередину, а також у вигляді ванн, душів, підводного масажу і скелетного витягання. Сульфатно-бікарбонатні торфогрязі використовують для аплікацій.

Рис. 4. Сучасний вигляд санаторію «Медобори».

Крім традиційних фізіотерапевтичних і фітотерапевтичних методів лікування, в санаторії впроваджено оригінальні способи оздоровлення: пивотерапію – лікування «живим», не фільтрованим пивом; апітерапію – лікування бджолопродуктами (санаторій має власну пасіку); іпотерапію – своєрідний масаж і стимуляція м'язової діяльності у

формі верхової їзди на конях; болусотерапію – лікування запальних процесів у суглобах та хребті голубою глиною.

Санаторій «Медобори» – навчальна і наукова база кафедри фізіотерапії, медичної реабілітації і курортології Тернопільського медичного університету імені І.Я. Горбачевського (завідувач – проф. І.Р. Мисула).

Фундатор курорту Ян Конопка знайшов своє останнє пристановище біля Микулинецького костелу. Зараз його могила прибрана. Автори цієї статті ще пам'ятають металевий знак з пам'ятним написом при вході до костелу справа. Його не полагодили, і в 1980-х роках він зруйнувався від часу.

Ян Конопка достойний доброї пам'яті потомків, яким був адресований давній курортний девіз. Його ім'я занесено до «Тернопільського енциклопедичного словника» [5]. На жаль, біографічні дані про нього вкрай обмежені.

Один із розділів уже згадуваної книги Торосевича і Мо-сінга завершується цитатою із Шіллера. Вважаємо за доречне подати її в кінці даної статті у власному перекладі з німецької:

Und noch Niemand hat's erkundet,	Ще ніхто не дізнався,
Wie die grosse Mutter schafft;	Як творить мати-природа;
Unergründlich ist das Wirken,	Незбагненні її діяння
Unerforschlich ist die Kraft.	І незвідані її сили.

Література

1. Апостолюк В.В. Бальнеологические факторы Тернопольской области и возможности их практического применения (методическое письмо). – Тернополь, 1965. – 10 с.
2. Апостолюк В., Апостолюк К. Лікувальні ресурси нашого краю // Вільне життя. – 1964. – № 201. – 10 жовтня.
3. Апостолюк В.В., Апостолюк К.А. О распространении минеральных вод и лечебных грязей на территории Тернопольской области и возможности их применения в лечебной практике // Региональная научно-практическая конференция по проблемам медицинской географии: Тезисы докладов. – Львов, 1964. – С. 42-43.

4. Апостолук В.В., Апостолук К.О. Лікувальні води і грязі Тернопільської області // Матеріали до вивчення природних ресурсів Поділля. – Тернопіль-Кременець: Кременецький державний педагогічний інститут, 1963. – С. 9-11.
5. Дуда І. Конопка Ян (Йоганн) фон // Тернопільський енциклопедичний словник. – Тернопіль: Збруч, 2005. – С. 159.
6. Мартынюк П.Г., Мартынюк Е.С. Лечение торфогрязевыми аппликациями и сероводородными ваннами в Микулинецкой водогрязелечебнице больных с заболеваниями периферической нервной системы // Врачебное дело. – 1972. – № 1. – С. 126-127.
7. Мартынюк П.Г., Мартынюк Е.С. Эффективность применения сероводородных ванн источника «Конопкивка» в комплексном лечении заболеваний нервной системы // II съезд физиотерапевтов и курортологов Украины: Тезисы докладов. – Ялта, 1974. – С. 294-295.
8. Сульфідні води Конопківки // П.Г. Мартинюк, В.В. Файфура, М.М. Гаврилишин та ін. – Тернопіль: Збруч, 1997. – 31 с.
9. Торосевич Теодор // Інтернет-ресурс. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Торосевич_Теодор.
10. Файфура В.В., Мартинюк П.Г. Перший дослідник мінеральних джерел Тернопільщини // Оздоровчі ресурси Карпат і прилеглих регіонів: Матеріали конференції з міжнародною участю (Чернівці, 5-6 жовтня 1999 р.). Чернівці, 1999. – С. 98.
11. Torosiewicz T. Źródła mineralne w Królestwie Galicyi i na Bukowinie, pod względem fizyczno-chemicznych własności opisane. – Lwów, 1849. – 202 s.
12. Torosiewicz T., Mosing G.H. Die Schwefelquelle zu Konopkówka im Königsreiche Galizien. – Lemberg, 1831. – 117 s.
13. Torosiewicz T., Mosing G.H. – Rozbiór fizykalno-chemiczny źródeł siarczanego w Konopkówce Królestwie Galicyi. – Lwów, 1833. – 125 s.

Vasyl Faifyra, Petro Martynuk

RESORT YANA KNOPKY

A retrospective analysis was conducted and periods of balneology and hydrotherapy in Ternopil region were identified. The formation, development, decline and revival of the resort in Konopkivka, the role of prominent personalities in the study of mineral water quality, design and construction of the resort complex are described in detail. Modern methods of treatment and rehabilitation of vacationers are revealed.

Key words: *balneological resort, Jan Konopka, Konopkivka, treatment and rehabilitation.*

Богдан Андрушків¹, Наталія Кирич²,
Ольга Погайдак², Роман Шерстюк¹

**МОРАЛЬ, ДУХОВНІСТЬ ТА ГРОМАДСЬКИЙ
ОСВІТНІЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ СПРИЯЮТЬ
ПІДВИЩЕННЮ ЕФЕКТИВНОСТІ
ГЕРМІНАТИВНОГО РОЗВИТКУ
СУСПІЛЬСТВА УКРАЇНИ**

(Контексти адміністративно-територіальної реформи)

*Тернопільський національний технічний університет
імені Івана Пулюя*

У статті, на загальному фоні суспільного розвитку України, у контексті адміністративно-територіальної реформи визначено місце духовності, моралі та громадських освітніх формувань у реалізації природоохоронної політики держави. З'ясовано їх роль в організації використання Європейських підходів до забезпечення сталого (гермінативного) розвитку економіки як суб'єктів господарювання, так і національної економіки загалом. Виявлено взаємозв'язки й взаємовідносини у розвитку освіти, науки, виробництва, громадськості та екології у державному, гермінативному контексті. На цьому ґрунті встановлено тенденції розвитку цього процесу. Визначено і сформульовано загальні теоретико-прикладні засади формування в Україні передумов використання інноваційних підходів для реалізації державної концепції сталого (гермінативного) розвитку, відповідно до потреб об'єднаних територіальних громад згідно Європейських стандартів. Запропоновано шляхи вирішення згаданих проблем у контексті програмної реалізації економічних, екологічних та територіально-адміністративних реформ в Україні у постконфліктний період.

Ключові слова: мораль, духовність, сталий розвиток, адміністративно-територіальна реформа, гермінативний розвиток, освіта, наука, підприємницька діяльність, інноваційні підходи, Європейські стандарти, програма, виробництво, економіка, держава, постконфліктний період.

Постановка проблеми. Практична реалізація природоохоронних заходів в нестабільній Україні обумовлює необхідність глибокого вивчення цього питання не лише з прикладних, а й з теоретичних позицій. Наприклад, неоднозначне трактування поняття «сталій розвиток» породжує потребу уточнення та конкретизації цього поняття. Вперше термін «гермінативний розвиток» у суспільній практиці використано у наукових дослідженнях доктора економічних наук Мельник Л.М. та колективних статтях з її авторством. Як показали соціологічні дослідження цей термін має безпосереднє відношення не лише до виробництва, а і до суспільства загалом.

Довідково: За висновками Л. Мельник, гермінативний [germinatивnyy] (лат.) зародок, що здатний розвиватися, рости; зародок життєздатний, такий, що, проростаючи, дає красиві пагони і квіти, дозріваючи – корисні та багаті плоди).

У цьому зв'язку стає доцільним вивчення місця і ролі в реалізації природоохоронних процесів та становлення і розвитку цивілізованих Європейських засад, духовності та моралі, створенні організаційно-економічних механізмів реалізації природоохоронної політики держави. Реалізація такої мети, значною мірою, належить як державним управлінським структурам, так і безпосередньо підприємствам, установам та організаціям і звичайно громадськості, духовенству та багато чисельним громадським освітнім закладам.

Насправді, в час активних суспільних трансформацій викликаних політичною нестабільністю, багатолітними кризами, конфліктною ситуацією на Сході, логічно було б чути зважену думку не лише практиків й офіційних авторитетних учених України, а також широкої громадськості про ефективність реформ власне в сфері сталого (гермінативного) розвитку та місце у ній духовності та моралі, роль громадськості в реалізації природоохоронної політики держави, науки, вищих навчальних закладів, ін., які, не дивлячись на галузеве перепідпорядкування, функціонують і успішно розвиваються. До речі авторським колективом за

цією темою були у свій час підготовлені та опубліковані матеріали: «Реалізація Європейських підходів до забезпечення сталого розвитку економіки та роль освіти у цих процесах» [9, 10].

Тим часом через відсутність не лише доброї волі політичних лідерів держави, а і державної природоохоронної ідеології, належного фінансування екологічних програм, як з боку держави та ініціативи з боку окремих галузей і підприємств, громадськості, призвело до зменшення чисельності наукових співробітників власне в природоохоронній царині, погіршення матеріально-технічної бази досліджень. Знову ж через недостатність фінансування, низьку оплату праці, учені не мають можливості працювати над удосконаленням організаційно-економічних механізмів вирішення цих проблем, дослідницького інструментарію їх розв'язання для національної економіки і суспільства. Загалом знизився престиж наукової праці, відбувається нехтування природоохоронними проблемами сталого розвитку, ін.

Одне слово – офіційній науці, в силу вище згаданих обставин теж стало складно вирішувати таку актуальну проблематику. Власне з цих причин особливим змістом наповнюється визначення місця духовності та моралі в реалізації природоохоронної політики держави, що, значною мірою, належить як громадськості загалом, так і громадським освітнім закладам зокрема. Через це виникає ряд запитань: Чи повною мірою, в таких складних суспільних обставинах, вони є провідниками і рупором усього нового в природоохоронній сфері? Для формування організаційно-економічних механізмів забезпечення гермінативного розвитку необхідно встановити, якими засобами можливо здійснювати підготовку новітніх бакалаврів, спеціалістів, магістрів у цій важливій сфері суспільного життя? Як вони співвідносяться з обміном прогресивним Європейським досвідом? Хто і як, з вищих навчальних закладів України готує кадри для природоохоронних закладів та хто з громадських академічних формувань працює у цій сфері? Як і в яких умовах працює професорсько-викладацький склад такого закладу, чи такого громадського об'єднання? Чи повною мірою реа-

лізована їх роль в організації використання Європейських підходів до забезпечення гермінативного розвитку економіки держави?

В усі часи, в усіх державах, особливо тих, що визволились з під імперської опіки, наука була і залишається візиром, помічником і радником владі у пошуку ефективних шляхів сталого (гермінативного) розвитку національної господарки. Що стосується громадських академічних формувань, та інших громадських закладів в освітній сфері, то вони, крім усього, ще є експертами, пропагандистами, контролерами «від народу» в екологічній сфері. Особливо актуальною є діяльність тих формувань в умовах адміністративно-територіальної реформи, (в умовах формування добровільних об'єднань територіальних громад). Такі громадські соціогуманітарні заклади, кожен у своїй сфері, справді, повинні бути не лише реалізатором, а і проектозаконодавцем, імпульсатором нових ідей, їх провідником від теоретичних розробок до практичного впровадження? Науковець чи громадський активіст на виробництві повинен бути бажаним гостем, а не прохачем довідки про впровадження результатів дослідження, як це інколи має місце у науковій практиці [9]. Представник громадськості у сфері природокористування має мати незалежні функції. Його повинні поважати як носія правдивих знань про процеси, явища і події у нашому суспільному житті. Власне ці та інші обставини обумовлюють актуальність та своєчасність статті.

Аналіз публікацій за темою дослідження. Основні питання теорії і практики у сфері природокористування, екології, гермінативного розвитку суспільства, залучення до цієї роботи крім спеціалізованих формувань, громадських об'єднань, освітніх структур, застосування інноваційних підходів у висвітленні ролі духовності та науки у суспільних процесах такого характеру, визначенні їх ролі в організації використання Європейських підходів до забезпечення сталого (гермінативного) розвитку економіки опосередковано висвітлено у працях зарубіжних науковців: Д. Бауерсокса, Д. Вордлоу, Г. Зоммерера, М. Крістофера, О. Моргенштерна, Р. Патори, Д. Уотерса, П. Друкера, М. Калецькі, Г. Менша,

Б. Санто, Р. Солоу, Б. Твісса, Р. Фатхудінова, Р. Харрода, В. Хартмана, Й. Шумпетера та ін. [5].

Проблеми формування і використання інноваційних систем в управлінні науково-освітньою сферою в умовах трансформаційної економічної системи досліджені у працях російських дослідників М. Залманової, С. Карнаухова, Л. Міротіна, В. Сергеева, А. Смехова, І. Тишбаєва. За останній період у цій сфері з'явилися також роботи вітчизняних науковців, у яких досліджуються сучасні проблеми в ланцюзі наука-освіта-виробництво: О. Амоші, Ю. Бажа-ла, С. Ілляшенка, О. Лапко, Л. Нейкової, Д. Черваньова, М. Григорак, К. Ковтуна, В. Куценко, Є. Крикавського, Р. Ларіної, Л. Мельник, В. Ніколайчука, О. Новікова, М. Окландера, Б. Плоткіна, М. Постан, Н. Чухрай та ін. дослідників [5].

Необхідно зауважити, що дослідженню проблематики системності вивчень присвячено чимало наукових праць таких науковців та практиків, як В. Андрущенко, Є. Бистрицький, О. Веретенникова, В. Войтов, В. Гельман, В. Куценко, Г. Касьянов, О. Кійко, О. Локшина, А. Ніценко, О. Овчарук, Т. Фінніков, Н. Яркова. Тим часом роль галузевої ВУЗівської науки в згаданому контексті практично залишилась за полем зору згаданих науковців [1-12].

Загальновідомо, що економічні, адміністративно-територіальні та інші реформи є методом та шляхом виходу нашої країни з чисельних криз. У цивілізованих державах їх провідником є наука, яка торує дорогу, ставить екологічні та природоохоронні віхи на шляху розвитку національної економіки, галузей господарського комплексу та регіонів. У цьому процесі особливе місце займають галузеві ВНЗ, окремі з яких, не дивлячись на конфліктну ситуацію в державі, успішно розвиваються, відкривають нові спеціальності та реалізують науково-дослідну тематику. Держава повинна забезпечити використання у цій сфері діяльності усестороннього інструментарію, визначення місця і ролі духовності та моралі в реалізації природоохоронної політики держави. Кожен громадянин України повинен розуміти, що від його активності, значною мірою, залежить ефективність вико-

ристання як громадської думки загалом, так і громадських освітніх закладів зокрема.

Активний поступ у Європейський освітньо-гермінативний простір зобов'язує укладення та реалізацію угод про наукову, освітню, культурну співпрацю у цій сфері з зарубіжними вищими школами.

У найскладніші роки становлення української державності вдалось частково забезпечити збереження професійних кадрів та одночасно наростити науково-педагогічний потенціал, наповнити відповідною екологічною тематикою навчальні плани, удосконалити матеріально-технічну базу та забезпечити якість практичної складової їх підготовки, в т.ч. і у природоохоронній сфері.

У контексті повноцінної співпраці з релігійними утвореннями України, які мають вплив на реалізацію природоохоронної діяльності, теж доцільно налагодити співпрацю з визначенням конкретного місця застосування інструментарію духовності та моралі, освоєння організаційно-економічних механізмів реалізації гермінативного розвитку держави. Їх актуальність засвідчена не лише численними публікаціями у цій сфері. Носіями інформації про екологічну проблематику є тисячі випускників ВУЗів, які стали членами цих організацій, та успішно працюють у галузях економіки України. Забезпечення наскрізної неперервної ступеневої підготовки фахівців у системі «молодший спеціаліст – бакалавр – магістр», інноваційна форма надання освітніх послуг, що інтегрує фундаментальну науку, навчальний процес, виробництво та забезпечення сталого розвитку.

Як відомо, наприклад, серед інших, підприємницька діяльність є одним із двигунів економічного зростання держави і теж має екологічну складову. В Україні підприємництво завжди пробивало собі дорогу всупереч різним обставинам і режимам. Визначу освітню роль в екологічних процесах розвитку підприємництва, що функціонує в умовах об'єднань територіальних громад необхідно віддати освітнім закладам.

Всі ці та інші обставини обумовили актуальність і своєчасність дослідження теми сталого (гермінативного) роз-

витку економіки, визначення місця духовності та моралі в реалізації природоохоронної політики держави як громадської думки загалом, так і громадським освітнім закладам зокрема, а також обумовили необхідність глибше вивчати процеси не лише розвитку, наприклад, підприємницької діяльності, в умовах територіального об'єднання громад, а й її екологічної складової та передати досвід у цих, неординарних, постконфліктних обставинах громадянам, студентам, прививати найкращі взірці відношення до природокористування в організації власного бізнесу.

Виклад основного матеріалу. Справді, в сучасних умовах адміністративно-територіальної реформи, сталий (гермінативний) розвиток національної економіки є одним із найважливіших чинників вирішення не лише екологічних, а і соціально-економічних проблем загалом. Як показало опитування та соціологічне вивчення цієї проблематики ученими Національної Академії вищої освіти (НАВОУ), Академії економічних наук України (АЕНУ), Академії соціального управління (АСУ), поряд з різними соціальними проблемами, проявляються об'єктивні тенденційні природоохоронні проблеми. Їх вирішення знаходиться у прямій залежності від ефективності функціонування суб'єктів господарювання, участі у них соціогуманітарних структур та організації освітніх процесів у цій сфері.

Довідково: На початку 2018 року, наприклад, в Тернопільській області здійснювали діяльність понад 4,5 тис. суб'єктів малого підприємництва. Кількість підприємницьких структур на 10 тис. чол. наявного населення складає 42 одиниці і зростає за останній рік на 3 одиниці, що створює відповідне екологічне навантаження на зовнішнє природне середовище.

У цілому суб'єкти малого підприємництва забезпечують більше четвертої частини бюджетних надходжень. Від їх діяльності щорічно до зведеного бюджету надходить більше 200,0 млн. грн., що дозволяє в регіональному плані вирішувати не лише загальноекономічні, а й екологічні проблеми місцевого господарства [5].

Попереднє дослідження (НАВОУ, АЕНУ та АСУ) моралі, ролі освіти, науки та громадськості в організації вико-

ристання Європейських підходів до забезпечення сталого (гермінативного) розвитку економіки, використанні взаємозв'язків й взаємовідносини у ланцюзі: «держава – освіта – наука – виробництво – громадськість та екологія» у природоохоронному контексті показало, що в силу вище згаданих обставин, вона не завжди є ефективною, особливо в умовах об'єднаних територіальних громад.

Насправді повноцінне визначення місця духовності та моралі в реалізації природоохоронної політики держави, значною мірою, належить як громадськості загалом, так і громадським освітнім закладам. Надзвичайно актуальною ця проблематика є для об'єднаних територіальних громад, які налаштовують свою роботу в умовах зруйнованого зворотного зв'язку, відсутності контакту в інноваційному ланцюзі: «держава – освіта – наука – виробництво – громадськість – екологія», не передбачають умов для висхідного сталого розвитку як територій, так і національної економіки загалом.

Наприклад, учені Тернопільських ВНЗ, як кажуть, тримають руку на пульсі всіх підприємницьких процесів, виявляють їх вплив на екологію і багато роблять для пропаганди природоохоронної діяльності. В засобах масової інформації викладачі ВУЗів та учені громадських академічних формувань систематично друкують свої наукові статті та роздуми, пропозиції щодо організації сталого (гермінативного) розвитку регіональної економіки тощо.

Результати опитування показали, що у підприємницькій діяльності об'єднаних територіальних громад є необхідність законодавчого і нормативного регламентування не лише економічної та фінансово-господарської, а й екологічної діяльності. В свою чергу ці обставини обумовлюють необхідність відповідних адаптаційно-трансформаційних розробок, над чим ефективно нині працюють провідні учені України, в т.ч. і Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя (ТНТУ).

В свою чергу, повноцінне використання духовності та моралі в реалізації природоохоронної політики держави значно належить як громадськості загалом, так і громад-

ським освітнім закладам, серед яких громадські академічні формування.

Як будо відмічено раніше, в освітній сфері для цього використовується відповідна матеріально-технічна база, навчально-методичне підґрунтя з організації навчального процесу. Заклади йдуть у фарватері успішного використання новітніх методів навчання, інформаційних технологій, інтерактивного спілкування тощо. В Україні поки що ринок інновацій у екологічній царині не сформовано, проте тут вже працюють над цією проблемою, ввівши довільний навчальний курс та підготовивши навчальний посібник: «Прикладні аспекти ринку інновацій в Україні». Ця робота потрібна для професійного, грамотного і цивілізованого входження у Європейське ринкове середовище, у якому надзвичайно важливою є природоохоронна компонента, яка суттєво піднімає в таких обставинах конкурентоспроможність господарюючих суб'єктів. Під керівництвом Н.Б. Кирич підготовлено «Екологічний менеджмент: еколого-економічні засади раціонального природокористування» / Н.Б. Кирич, І.А. Кінаш, О.Б. Погайдак; за загальною редакцією Андрушківа Б.М. – Тернопіль: ТзОВ «Тернограф», 2011. – 268 с. [8].

Як відомо, закордоном дослідницькі університети у вирішенні природоохоронних проблем ефективно використовують зв'язки з промисловістю. Так, наприклад, Массачусетський технологічний інститут має зв'язки майже з 300 корпораціями. Суттєвою особливістю формування професорсько-викладацького складу кращих американських університетів є ротація кадрів, що охоплює сфери освіти, науки та бізнесу. Дослідницькі університети стали рівноправними партнерами бізнесу в інтеграції науки, освіти, виробництва, екології. Інколи вони самі виконують в регіонах роль провідного інтегратора.

Очевидним є те, що в Україні основними проблемами розвитку науки у сфері екології є: відсутність цілісної природоохоронної інфраструктури, мізерне фінансування науково-дослідної діяльності, практично відсутня винагорода за цікаві, вдалі і конструктивні рішення, пропозиції та винаходи у цій сфері.

Сьогодні для України досить важливою є проблема створення зацікавленості в активізації природоохоронної діяльності, у виході вже наявних наукових розробок у цій сфері на ринок у реальний сектор економіки, повноцінна реалізація широких можливостей, у т.ч. духовності та природоохоронної політики держави, що суттєво залежить від активності громадськості загалом, так і громадських освітніх закладів.

Тому головне, що доцільно зробити сьогодні, це активувати потужний потенціал розвитку вищезгаданої компоненти, у якій сконцентрована освіта, наука, духовність, ін., створити економічну систему, запрограмовану на впровадження природоохоронних заходів та впровадження новітніх екологічних технологій у виробництво на найближчих 5-10 років.

Безумовно, в цих обставинах, важливим є застосування системи стимулів наукової природоохоронної діяльності, яка створюватиме умови для різкого підвищення активності й ефективності діяльності учених та інноваторів, адже обсяги таких непрямих методів підтримки гермінативного розвитку прямо залежать від результативності їх наукових та інноваційних досліджень у цій сфері, що є надзвичайно актуальним не лише для територіальних громад, а і нашої держави в цілому.

Справді, за даними міжнародних інституцій з вивчення рейтингів у сфері інноваційно-підприємницької діяльності, Україна займає 176 місце за можливостями організації власної справи та бізнесу [8]. Тому покликання навчальних закладів полягає в активному сприянні не лише підготовки високоякісних кадрів, а й удосконаленню господарських механізмів, розробці законодавчої і нормативної бази у сфері природоохоронної діяльності з тим, щоб в найкоротші терміни цей розрив довести до рівня цивілізованих Європейських держав. В свою чергу духовенство формує моральні засади в реалізації природоохоронної політики держави, визначає роль, яка повинна належати громадськості загалом, так і громадським освітнім закладам.

Доцільність такого кроку виправдовують, у свій час, швидкі темпи розвитку підприємництва і нестача власне

сучасних проєвропейських спеціалістів у природоохоронній сфері, які могли б ефективно керувати підприємствами, організовувати якісне виробництво в ринкових умовах, розвивати бізнес, ринкову інфраструктуру не наносячи шкоди зовнішньому екологічному середовищу.

Основне завдання освітян на даному етапі – підготовка фахівців для управління підприємствами й організаціями різних форм власності в ринковій економіці, надання допомоги в організації підприємницької діяльності тощо. Звичайно ж, що програми спецкурсів для студентів необхідно формувати з найактуальніших дисциплін відповідно до обставин, традицій та вимог часу.

Як відомо, повноцінне визначення місця духовності та моралі в реалізації природоохоронної політики держави, значною мірою належить як релігійним організаціям, громадськості загалом, так і громадським освітнім закладам.

Наприклад, в Тернопільському національному технічному університеті імені Івана Пулюя, студентський контингент формується з абітурієнтів з населених пунктів багатьох регіонів України. Заняття проводять високопрофесійні фахівці з науковими ступенями доктора і кандидата наук та досвідом роботи в бізнесових структурах. Базою практики служать провідні підприємства області, інших регіонів України. У цих процесах ефективно беруть участь духовенство, використовується потенціал громадського Фонду реєстрації неординарних ідей і проєктів, Академії соціального управління.

Станом на кінець 2018 року суб'єктам господарювання за участі вчених Тернопільських вищих навчальних закладів, дано тисячі консультацій з природоохоронної тематики, надано допомогу в оформленні документів дозвільного характеру, ін. Обґрунтовано пріоритети розвитку виробничої та ресурсної бази Тернопільщини, серед яких сільське господарство та переробна промисловість, виробництво будівельних матеріалів, ін.

Довідково: Враховуючи виключні підприємницько-рекреаційні можливості Тернопільського регіону (найбільше число пам'яток культури та мистецтва в Україні, наявність мінеральної води типу «Нафтуся» та «Моршинська», лі-

кувальних грязей, синьої глини, ін.) у співпраці з зацікавленими управліннями і службами облдержадміністрацій, органів місцевого самоврядування, туристичними формуваннями всеукраїнського значення визначено туристично-рекреаційний напрям.

З метою популяризації та пропаганди цих можливостей, в Тернопільщині проводяться Міжнародні, Всеукраїнські, регіональні та університетські науково-практичні конференції та семінари, круглі столи з цієї проблематики, видано фундаментальну книгу: «Туризм України: організаційно-економічні механізми становлення» ін.

Не другорядну роль у пропагандистських процесах природоохоронної діяльності відіграє використання у навчанні сучасних мультимедійних засобів, наглядності, ін. Проте, пропаганда знань, можливостей та засвоєння матеріалу відбувається ефективніше коли є ієрархічність в освоєнні знань. Власне з цих міркувань у ТНТУ створено самодіяльний музей засобів управління та економічної літератури тоталітарного періоду, який демонструє позитивні та негативні взірці організації цієї роботи на живих прикладах господарської діяльності. Потрібно сказати, що на минулому досвіді можна багато чого навчитись. Як відомо, музей – це не лише заклад, у якому повинна зберігатися пам'ять про минуле. Це засіб наочного його відтворення, це можливість побачити його позитивні і негативні прояви, моменти і сторони, в т.ч. й у природоохоронній сфері.

Отже, в нинішніх умовах науково-технічного прогресу національна економіка не може розвиватися без комплексного використання належних еколого-економічних знань, адже, підприємництво і бізнес, у т.ч. в умовах об'єднаних територіальних громад, ефективне використання механізмів їх функціонування, створюють сприятливий ґрунт для його не лише ефективного, безпечного, а і природоохоронного розвитку.

Висновок. Узагальнення результатів дослідження проблеми сталого (гермінативного) розвитку з теоретичних та практичних позицій, визначенні ролі і місця духовності та моралі в реалізації природоохоронної політики держави,

значною мірою, належить як громадськості загалом, так і громадським освітнім закладам. Особливо це важливо в організації використання Європейських підходів до реалізації природоохоронної компоненти. Загалом дослідження дало можливість виробити наступні висновки і рекомендації:

- теоретико-методологічні основи організації природоохоронної діяльності в умовах адміністративно-територіальної реформи та Європейської трансформації національної економіки свідчить про необхідність системного удосконалення підходів до організації ієрархічно сталого (гермінативного) розвитку як загалом у державі, так і в галузях та регіонах, зокрема з широким використанням громадської компоненти;

- реформування вітчизняної сфери природоохоронної діяльності підтверджує правомірність та доцільність застосування в Україні Європейського досвіду у цій сфері діяльності, що може бути досягнуто із найвищим економічним ефектом при умові використання в освітніх процесах інноваційного ланцюга: «державна – освіта – наука – виробництво – громадськість – екологія»;

- рекомендувати регіональним органам державного управління, об'єднанням територіальних громад повсякчас сприяти пріоритетному розвитку економіки, впровадженню досягнень науки і техніки, НТП у рамках реалізації Програми сталого розвитку на період 2019-2025 рр.;

- впровадження організаційно-економічних механізмів зацікавленості розвитку природоохоронної діяльності повинні вирішуватися комплексно, виходячи зі специфічних особливостей екологічного розвитку як галузі, регіону, так і громадських академічних та освітніх формувань зокрема;

- орієнтувати державну політику на сприяння розвитку природоохоронної діяльності у контексті вступу України до Європейського Союзу, що не лише збільшить інвестиційну привабливість інноваційних проектів, а й неминуче мультиплікативно збільшить ВВП та допоможе економіці країни у стислі терміни вийти із кризового стану та стати на дорогу сталого розвитку;

- розвиток ринкових відносин в Україні на сучасному етапі створює реальні передумови для набуття міжнародно-

го досвіду природоохоронної діяльності формування оптимальної функціонально-організаційної структури, яка враховувала б Європейські екологічні вимоги;

– установам, підприємствам та організаціям в умовах об'єднань територіальних громад, що безпосередньо здійснюють управління природоохоронною діяльністю, перейти від прямого адміністрування до економічного впливу на цей процес;

– подальша трансформація природоохоронних процесів у руках держави дозволить перевести їх управління на якісно нову основу – «електронну систему» – та здійснить на світових ринках ефективну промоцію регіональному екологічно чистому продукту завдяки мережі Інтернет.

Втілення в життя усіх означених рекомендацій, стратегій та програм багато в чому залежить не лише від повноцінного визначення місця духовності та моралі в реалізації природоохоронної політики держави, а й від громадськості загалом, та громадських освітніх закладів і від ініціативи, професіоналізму працівників державної служби та органів місцевого самоврядування, науковців та практиків.

Запропоновані у дослідженні економічні ідеї, інструментарій та механізми становлення природоохоронної діяльності в умовах суб'єктів господарювання територіальної громади та шляхи удосконалення методології та організації освітнього процесу, створять необхідні передумови для ефективного господарювання як на загальнодержавному рівні, так і на рівні регіонів, і галузевих суб'єктів господарювання.

Вважаємо, що така ініціатива підніме статус не лише природоохоронної діяльності, загалом, але й дозволить визначити її як пріоритет у суспільстві та посилить роль духовності та моралі у розвитку нашого молодого суспільства.

Література

1. Андрушків Б.М., Кузьмін О.Є. Основи менеджменту: методологічні положення та прикладні механізми: Підручник для студентів та викладачів економічних спеціальностей вищих і середніх спе-

- ціальних навчальних закладів, системи підвищення кваліфікації. – Тернопіль: Лілея, 1997. – 292 с.
2. Буркинський Б.В. Экономико-экологические основы регионально-го природопользова-ния и развития // ИПРЭЭИ НАН Украины. / Буркинський Б.В., Степанов В. Н., Харичков С. К. – Одеса: Фенікс, 2005. – 575 с.
  3. Бутко М.П. Інвестиційна домінанта сталого розвитку регіону в умовах інтеграції : монографія / М.П. Бутко, О.Ю. Акименко. – Ніжин : ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2009. – 232 с.
  4. Герасимчук З.В. Стимулювання сталого розвитку регіону: теорія, методологія, практика: монографія / Герасимчук З.В., Поліщук В.Г. – Луцьк: РВВ ЛНТУ, 2011. – 516 с.
  5. Голубець М.А. Розвиток «сталий» чи «збалансований»? / М.А. Голубець // Український географічний журнал. – 2006. – № 2. – С. 66-69.
  6. Гринів Л.С. Екологічно збалансована економіка: проблеми теорії: монографія / Л.С. Гринів. – Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2001. – 240 с.
  7. Гельман В. М. Фінансове забезпечення вищої освіти в Україні / В. М. Гельман // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/345365.html>
  8. Кирич Н.Б. Екологічний менеджмент: еколого-економічні засади раціонального природокористування / Н.Б. Кирич, І.А. Кінаш, О.Б. Погайдак; за загальною редакцією Андрушківа Б.М. – Тернопіль: ТзОВ «Тернограф», 2011. –268 с.
  9. Мельник Л.М. Інтеграція екологічної складової у практичне виробниче середовище з метою забезпечення сталого розвитку підприємства / Б.М. Андрушків, Л.М. Мельник // Вісник Житомирського національного агроекологічного університету. – 2015. – №1(47), т. 1. – С. 69-75.
  10. Мельник Л.М. Забезпечення сталого розвитку промислових підприємств засобами управління бізнес-процесами: теорія, методологія, практика. ФОП Паляниця В.А. , 2018. 367 с.
  11. Поліщук В.Г. Понятійно-категоріальний апарат політики стимулювання сталого розвитку регіону / В.Г. Поліщук // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – № 11. – С. 168-173.
  12. Програма дій «Порядок денний на XXI століття»: Ухвалена конференцією ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро (Саміт «Планета Земля», 1992 р.): Пер. з англ. – 2-ге вид. – К.: Інтелсфера, 2000. – 360 с.

13. Ярко́ва Н. І. Проблеми державного фінансування вищої освіти в Україні / Н. І. Ярко́ва, О. В. Веретенникова, А. В. Бондаренко // [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/4_SWMN_2010/Economics /57511.doc.htm

**Bohdan Andrushkiv, Nataliia Kyrych,
Olha Pohaidak, Roman Sherstiuk**

**MORALITY, SPIRITUALITY AND PUBLIC
EDUCATIONAL INSTRUMENT INCREASE THE
EFFICIENCY OF GERMINATIVE DEVELOPMENT
OF SOCIETY OF UKRAINE
(Contexts of administrative-territorial reform)**

In the article, on the general background of social development of Ukraine, in the context of administrative-territorial reform, have been determined the place of spirituality, morals and public educational formations in the implementation of nature protection policy of the state. There has been: clarified their role in the use of European approaches to ensuring sustainable (germinative) development of the economy as economic entities and the national economy as a whole; revealed the relationships and mutual relations in the development of education, science, production, public and ecology in the state, in a hermeneutical context. On this basis, there have been established trends in the development of this process. The paper disclosed the general theoretical and applied principles of the preconditions formation for the use of innovative approaches for realization of the state concept of sustainable (herminative) development in Ukraine, in accordance with the needs of the united territorial communities according to European standards. Also there were offered the ways of solving these problems in the context of program realization of economic, ecological and territorial-administrative reforms in Ukraine in the post-conflict period.

Key words: *morality, spirituality, sustainable development, administrative-territorial reform, herminative development, education, science, entrepreneurial activity, innovative approaches, European standards, program, production, economy, state, post-conflict period.*

**ФОРМУВАННЯ ПАРТІЙНОЇ ТА
ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ НАСЕЛЕННЯ
ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ
(ДРУГ. ПОЛ. ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.)**

*Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка*

Стаття присвячена аналізу історичних передумов та особливості формування електоральної культури населення Західної України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., коли ця територія входила до складу різних європейських державних утворень, що сприяли проникненню на дану територію європейського світобачення та ментальних рис. Розкрито особливості формування виборчої культури того часу.

Ключові слова: *електоральна культура, Західна Україна, виборче право, електоральна прихильність, результати голосування*

Вступ. Політизація українського суспільства, що часто представляється через політичну та електоральну культуру, має певні регіональні риси та відмінності. Для окремих територій України (в нашому випадку – Західноукраїнський регіон) історично сформувалися власні умови та чинник, що вплинули на цей процес. Проводячи паралель із сучасністю, слід відзначити, що багато нинішніх трендів електоральної поведінки, особливості ідеологічних та партійних уподобань населення були закладені на зламі ХІХ–ХХ століття. В даному дослідженні ставиться завдання оцінити, яким чином європейські традиції демократії та політичної культури вплинули на територію Західної України, яка територіально найбільш близька до згаданих держав та в силу політ'єко-кон'юнктурних особливостей була складовою різних державних утворень.

Виклад основного матеріалу. Електоральна культура і суспільно-географічна оцінка особливого соціально-по-

---

літичного статусу претендують на ґрунтовну оцінку в соціально-політичній системі України. Тому для розуміння сутності українського виборчого процесу необхідно вивчати історичні та географічні особливості даного питання. На кожному етапі розвитку суспільства електоральний процес і географія проведення виборів мають свої характерні риси, які згодом позначаються на розвитку виборчого процесу та державного права в цілому.

Для території України від кінця XIX ст. типовим є сприйняття виборів як «доленосного процесу», який покликаний формувати або корегувати розвиток суспільства на певний часовий період. Саме вибори найбільш масового представляють погляди населення і це спричинює зростання ваги електоральної культури в структурі політичної культури нації. Електоральній культурі притаманні такі параметри: типове ставлення населення до влади, виборів як процедури народного волевиявлення, рівень довіри владним інституціям, специфіка національного виборчого законодавства, ідеологічні орієнтації, мотивація та голосування, ставлення до опонентів, електоральна активність, характер домінуючих виборчих технологій, типові засоби політичної боротьби в ході проведення виборчих кампаній тощо. Усе це визначається не тільки поточною ситуацією, а й політичними традиціями конкретного народу. Електоральна культура виявляється у сприйнятті та ставленні до виборчого законодавства, партій, кандидатів, виборчих комісій, у самоідентифікації себе як прихильника тієї чи іншої партії, політичної сили, у реалізації свого права на голос. Тобто, електоральна культура виступає активною частиною політичної культури.

Початки формування електоральної культури на теренах сучасних земель Західної України слід відраховувати від княжих часів, коли на віче (народні збори) розглядалися питання місцевого або загальнодержавного значення. В таких зборах брали участь дорослі вільні мешканці населеного пункту.

Ідея виборності знайшла свій подальший розвиток у засадах магдебурзького права, яке стало одним із важливих

чинників культурного і правового зближення України із Західною Європою, створило основу становлення і розвитку місцевого самоврядування [4, с. 84].

Демократизація громадсько-політичної сфери, яка властива для країн з виборчими можливостями, відзначається новим явищем для XIX ст. – поступове наділення кожної людини повнотою громадянських прав і обов'язків, зокрема правом голосу на виборах влади. Відповідальність виборця за відданий голос, зв'язок цієї відповідальності з умінням мислити ширшими суспільними категоріями, врешті, людською гідністю усвідомлювалися не відразу. Важливо, що парламентська діяльність лежить в основі фундаментальних перетворень в організації суспільства й державної влади.

Від однієї виборчої кампанії до іншої відбувалася структуризація політичних сил, визначення програм, народжувалися нові надії та можливості, а претенденти на роль політичної еліти мусили розуміти і враховувати потреби свого виборця, комунікувати з ним, вивчати його внутрішній світ і спосіб мислення. Політична агітація, а з нею – обговорення широкого комплексу суспільних питань входили в кожную оселю, привчаючи людину жити в конституційній державі та мислити категоріями, звичними для західноєвропейських країн.

Навіть обмежена демократія, яка була властива для західноукраїнських земель, що входили до складу Австро-Угорської імперії («демократія в нерівних умовах») була певною підготовкою для поширення демократичних цінностей та умовою формування початків електоральної культури. На її основі в українців був сформований власний досвід парламентської діяльності. Був пройдений певний шлях спроб і невдач та знайдено перші алгоритми успіхів. Цей шлях став важливою складовою частиною новітньої електоральної політичної культури Галичини.

Слід зауважити, що політика Габсбургів від 1860-х рр. відбувалася шляхом компромісу між владою монарха й модерними засобами побудови держави. В основу перетворень було покладено обмеження влади монарха – парламентом на рівні держави (Reichsrat) і сеймами у провінціях (Landtag).

Представництво від Галичини в парламенті становило від 16 % (1873 р.) до 20,5 % (1907 р.). Виборче право тричі змінювалося, розширюючи кількість виборців. У 1861-1873 рр. депутатів парламенту обирали сейми, а з 1873 р. запроваджено прямі вибори по округах. В основу виборчого законодавства покладено середньовічний принцип «представництва інтересів», який розмежовував «привілейовані верстви» і «маси громадян». Виборче право залежало від майнового цензу. У 1896 р. було створено п'яту курію загального голосування. Голосування проводилося відкрито, а в сільській курії – у два етапи. У 1907 р. куріальну систему було скасовано [3].

Крайові сейми мали обмежену компетенцію (формували провінційні бюджети і займалися організацією місцевого життя – економікою, освітою, культурою, міжнаціональними відносинами), однак їх політична роль була значною і з часом посилювалася. Це пояснювалося тенденціями децентралізації – перенесення регіональних проблем з Відня у провінції. За висловом польського дослідника Станіслава Гродзиського, Галицький сейм був «віссю історії Галичини та ключем до розуміння її становища в межах Габсбурзької монархії». Складався сейм зі 150 депутатів (з початку ХХ ст. – зі 161): 9 отримували мандати на підставі своїх становищ (єпископи, ректори), а інших обирали по чотирьох куріях: великих землевласників (44), міст (20), торгово-промислових палат (3) і «решти громад», тобто сіл і малих містечок (74). Право голосу поширювалося приблизно на 10 % населення. Українські представники могли претендувати в сеймі приблизно на третину місць.

Якщо оцінювати дещо з поверхневої позиції, принцип «представництва інтересів» не акцентував увагу на національному чиннику. Національне питання чітко регулював параграф 19 Основного закону про права громадян 1867 р., в якому всі народи монархії були проголошені рівними та отримували конституційно гарантоване право розвивати освіту й культуру рідною мовою. Такий крок творців виборчого законодавства формував прогнозовані наслідки для міжнаціональних відносин. У позиції Відня простежується

прагнення балансувати на суперечностях і створити таку систему противаг, у якій би залишалося місце для «ручного керування» уряду. Забезпечення в законі преференцій для вищих верств означало переваги для політично сильніших («історичних») народів та слабші стартові позиції для тих, хто починав розбудовувати національну інфраструктуру. Соціальний склад українського суспільства з вузьким вищим прошарком обмежував депутатські перспективи курією «сільських громад».

Для формування електоральної культури мешканцям Західної України був необхідний час. У 1861 р. роль виборчого комітету виконувала редакція газети «Слово»; у 1867 р. вибори координував канонік Михайло Куземський. У 1870-х рр. виборчими кампаніями опікувалося русофільське політичне товариство «Руська рада». Лише в 1876 р. були створені перші місцеві виборчі комітети. У 1885 р. у боротьбу втрутилася вища ієрархія Греко-католицької церкви, висунувши «митрополичих» кандидатів як альтернативу «радикалам». Щоправда, на той час церковні лідери переважно закликали до «моральної боротьби», що невігідно відрізняло їх на тлі польських депутатів, які організували Центральний передвиборчий комітет (його формувало об'єднання польських депутатів Галицького сейму). Якщо в Західній Галичині між польськими силами розгорталася боротьба, то в східній частині провінції вони дотримувалися національної солідарності.

Нові мотиви в організації виборів з'явилися в 1880-х рр., після виходу на політичну арену народовців. Кілька виборчих кампаній організував народовсько-русофільський Головний руський виборчий комітет, якому вдалося переламати тенденцію до витіснення українських представників. Однак у 1890-х рр. в українському русі вибухнула міжпартійна (сучасною мовою кажучи – міжідеологічна) конфронтація. Уже на виборах 1895 р. в українському таборі боролися між собою одразу чотири передвиборчі комітети, що було досить багато та було на руку політичним силам інших народів, що презентували Галичину (ця розосередженість політичних сил передалась сучасним учасникам

виборчих кампаній і в новітній історії України була приводом поразок на президентських та парламентських виборах, в яких могли перемогти кандидати від демократичних, націонал-патріотичних сил). Так, польські політики того часу підтримували або лояльнішу, або просто слабшу силу. Таким чином на зламі ХІХ-ХХ ст., попри зміцнення українського руху, кількість українських депутатів зростала повільно (у парламенті – близько 10, в сеймі – близько 15), що спричиняло в українських політичних осередках чимале роздратування й заклики до радикальної зміни тактики політичної боротьби. Стримувати зростання українських парламентських представництв польським політикам вдавалося за рахунок системних правопорушень на виборах, які нерідко були ефективними через низьку правову й політичну свідомість українських виборців [8].

Куріальна система виборів у Західній Україні значно обмежувала українську репрезентацію в австрійському парламенті. Отже, українські послы не могли розраховувати на якийсь вплив на політичну ситуацію в імперії загалом і місцеве законодавство та організаційну діяльність зокрема, тим більше, що постійно відчували спротив численнішої репрезентації польських послів. Наслідком цього було зростання настроїв українських політиків до боротьби за зміну виборчого законодавства в Австро-Угорщині, яке б надало населенню Західної України право на вільні та загальні вибори. А тому, делегати з Галичини прагнули отримати деяку перевагу представництва в парламенті і свої зулилля спрямовували на досягнення цієї мети [2, с. 156].

Тому особливої інтенсивності у Галичині початку ХХ ст. набуло питання проведення виборчої реформи, згідно з якою люди мали змогу отримати право на рівне, загальне, безпосереднє та таємне голосування. Ці настрої були притаманні не лише українцям, але й іншим народам, що входили до складу імперії. З метою досягти бажаних змін у законі про вибори, 22 січня 1906 р. до цісаря Франца Йосифа прибула українська делегація, від імені якої говорив митрополит Андрей Шептицький. У підтримку домагань цієї делегації Народна Рада скликала 2 лютого народне віче у Львові, у

якому взяло участь близько 50 тисяч учасників, більшістю з яких були селяни. Це свідчить про високу політичну свідомість населення [3, с. 53, 59].

Національне питання стало принциповим в ході виборчих реформ, які відбувалися в Галичині на зламі XIX-XX ст. Польсько-українські протистояння все ж знайшли умовний компроміс.

Ці зміни ще не забезпечували засад національної рівноправності, не задовольняли зростаючих амбіцій українського національного руху, не відповідали вкладеним зусиллям. Однак після їх введення в дію, українське представництво отримувало шанс перетворитися з безпорадної нечисленної опозиції у помітну парламентську силу, подальше зміцнення якої значною мірою залежало б від зусиль самого українського руху.

Після парламентської виборчої реформи 1907 р. українці отримали доступ до 25,5 % мандатів від Галичини (за приблизно рівної з поляками чисельності населення); для забезпечення національного представництва були створені двомандатні польсько-українські округи. У результаті виборів 1907 р. до парламенту увійшли 32 українці (на наступних виборах 1911 р. – 31) з Галичини та Буковини (загальна кількість депутатів зросла до 516). Кількість і якісний склад українського представництва стали достатніми для ведення самостійної парламентської політики, прямих контактів з урядом, для чого раніше бракувало сил. У 1910 р. старійшина української політики Юліан Романчук був обраний віце-президентом Палати Депутатів. Ще в 1890-х рр. українські депутати увійшли до Спільних Делегацій, а в 1905 р. у Палаті Панів, члени якого обиралися пожиттєво (згідно з австрійським законодавством, кожен митрополит був членом Палати Панів у Відні, а також, як і інші єпископи, був членом Галицького сейму у Львові), з'явився перший пожиттєво призначений українець – перемишльський єпископ Костянтин Чехович.

Слід відзначити, що на початку XX ст. серед українців Західної України утверджувалась звичка прихильності до харизматичного лідера, що завоював свій авторитет власною діяльністю (такі традиції прийшли з Європи, де рево-

люційні зміни середини та другої половини XIX ст. вивели на лідируючі позиції людей авторитетного характеру, а не просто родових вельмож та представників правлячих еліт). Яскравим прикладом були Іван Франко [1], Степан Рудницький [5] і насамперед Андрей Шептицький [7]. Від 1901 р. він брав участь у крайовому сеймі у Львові, а від 1903 по 1913 рр. був віцемаршалом вищої палати центрального сейму у Відні, щоправда остання посада була лише почесною. Митрополит не міг стояти осторонь соціальних та громадсько-політичних подій у країні, тому у своїх пастирських посланнях до народу та духовенства митрополит торкався суспільно-політичних питань [7, с. 199].

У 1913 р. митрополит відіграв визначальну роль у консолідації галицьких українських партій для вироблення позиції порозуміння з польськими партіями щодо отримання підтримки від місцевого електорату та відповідного «завоювання» місць у Сеймі.

Після кількарічного польсько-українського протистояння навколо виборчої реформи до Галицького сейму, яке власне було спровоковане українськими депутатами, 8 липня 1914 р. цар санкціонував новий виборчий закон. Куріальна система була збережена, що відповідало не лише бажанню польських землевласників, а й волі австрійського уряду, який побоювався зміцнення провінційних парламентів. Українцям був гарантований 61 мандат (з 225 депутатів), що становило 27,2 % від складу сейму і дещо перевищувало частку українців у галицькій парламентській репрезентації. Наріжним каменем сеймової виборчої реформи стало запровадження національного кадастру, який розмежовував українців і поляків та усував на виборах мотив міжнародної боротьби, яка виснажувала Галичину від початку конституційного періоду. Однак нові можливості, що відкрилися перед українцями в Габсбурзькій монархії після виборчих реформ початку XX ст., не встигли розвинутися через початок світової війни.

В результаті боротьби українців Галичини за рівне виборче право стало не лише прийняття австрійського виборчого законодавства, а й виборчого закону 1919 р. часів Західноукраїнської Народної Республіки. Він проголошував

рівне виборче право та забезпечував права національних меншин – вибори до однопалатного сейму мали проходити за національно-пропорційною системою – за кожною національністю в залежності від кількості населення було визначено певне число депутатів, що гарантувало усім національним меншинам можливість мати своїх депутатів у представницькому органі.

Висновки. Однозначно, найбільшим досягненням населення Західної України на зламі XIX–XX ст. є отримання права голосу для її мешканців. Слід відзначити, що це право високо цінилося в той час і до сьогодення дня населення саме цих областей є найбільш активними учасниками виборчого процесу (за даними Центральної виборчої комісії).

Відмінною рисою українського населення Галичини та Буковини початку XX ст. є його висока національна і політична свідомість, яка знаходила свій прояв у виборчих процесах, що відбувалися на цих землях. Виборча активність українців засвідчила їх прагнення до автономістських ідей, що згодом стало запорукою побудови власної незалежної держави, яку відстоювали українські парламентарі. Наприкінці XX ст. населення Західної України не зрадило традиціям, закладеним на початку того століття та стало найактивнішою частиною вітчизняного електорату щодо формування сучасної національної держави, побудованої на принципах європейської демократії та європейського парламентаризму.

Література

1. Бандрук О. Як Іван Франко вибори програв // Режим електронного доступу: <http://photo-lviv.in.ua/yak-ivan-franko-vybory-prohrav/>
2. Грушевський М. Українці в Австро-Угорщині // Хроніки 2000. Український парламентаризм: історія і сучасність. – № 23-24. – 1998. – С.147-164.
3. Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
4. Кіселичник В. Про надання українським містам у XIV-XVII ст. Магдебурзького права / В. Кіселичник // Право України. – 1996. – № 3. – С. 82-84.

5. Кузишин А. Екстраполяція поглядів Степана Рудницького на сучасний світоустрій Східної Європи: погляд крізь століття // Європейські інтеграційні процеси у XXI столітті: ключові тенденції, основні виклики та нові можливості. Український Щорічник з Європейських Інтеграційних Студій. – Луцьк: Терен, 2018. – С. 164-174
6. Кузишин А.В. Вплив європейських традицій на формування партійної та електоральної культури населення Західної України (друг. пол. XIX – поч. XX ст.) // Україна – Європейський Союз: від партнерства до асоціації: Український Щорічник з Європейських Інтеграційних Студій. – Вип. III. – Луцьк, Терен, 2019. – С. 197-206.
7. Яцишин У. Роль митрополита Андрея Шептицького у розвитку парламентаризму в Західній Україні / У. Яцишин // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: Зб. наук. пр. – Львів, 2007. – Вип. 19 – С. 198-204.
8. https://zaxid.net/viborcha_sistema_v_galichini_u_drugiy_polovini_hih_na_pochatku_hh_stolittya_n1264478

Andriy Kuzyshyn

FORMATION OF PARTY'S AND ELECTORAL CULTURE OF THE POPULATION OF WESTERN OF UKRAINE (SECOND HALF OF THE XIX – BEGINNING XX CENTURE).

The article is devoted to the analysis of historical transformations and peculiarities of the electoral culture formation of Western Ukraine in the late nineteenth and early twentieth centuries, when this territory was part of various European state formations that contributed to the penetration of this territory of the European outlook and mental traits. The peculiarities of the electoral culture formation of that time are revealed.

Key words: *electoral culture, Western Ukraine, electoral law, electoral affection, voting results.*

ОХОРОННІ РОЗКОПКИ НА ТРИПІЛЬСЬКОМУ ПОСЕЛЕННІ ПІДЗАМОЧОК II

Борщівський краєзнавчий музей

У статті висвітлено результати досліджень поселення трипільської культури етапу В II поблизу с. Підзамочок (Бу-чацький район, Тернопільська область). Охарактеризовано комплекс виявлених артефактів. Особливу увагу звернено на крем'яні знаряддя праці, виготовлені з місцевої сировини. Опубліковані матеріали доповняють фактологічну базу розвинутого Трипілля.

Ключові слова: *трипільська культура, поселення, на-земне житло, керамічний посуд, стратиграфія, вогнище.*

Археологічною експедицією Борщівського краєзнавчо-го музею в 2004 р. проводилися рятівні розкопки поселення трипільської культури на місці будівництва автодороги в обхід м. Бучача за дорученням РНДЦ «РАС» ІА НАН України. Поселення розміщене за 1 км на північний захід від с. Підзамочок і займає пологий південний схил долини невеликого струмка навпроти с. Звенигород.

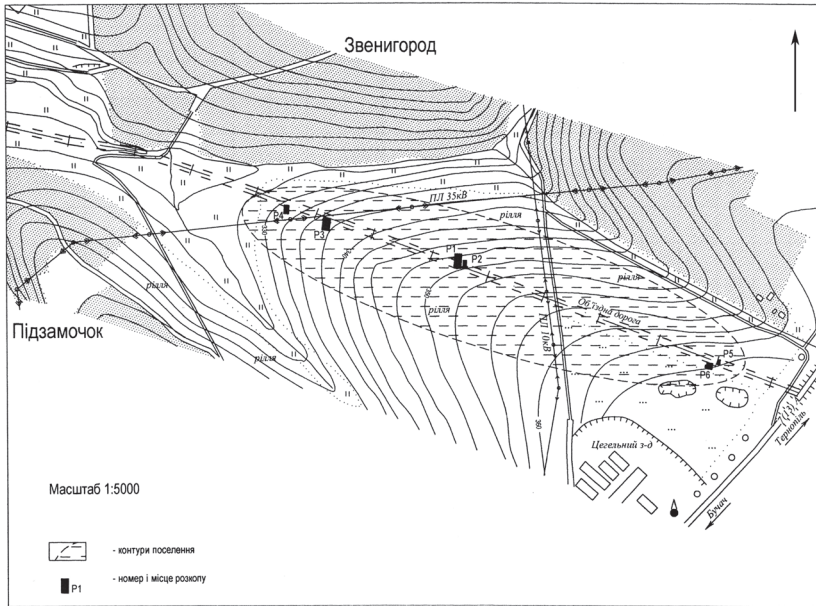
Ще до початку наших досліджень, на поверхні поселення вже були проведені земляні роботи з метою вирівнювання похилої поверхні для будівництва тут першого кілометра нової об'їзної дороги, починаючи від автотраси Тернопіль – Івано-Франківськ.

Попередні поверхневі розвідки та шурфування засвідчили наявність культурного шару з матеріалами трипільської культури. В окремих місцях, особливо там, де були розміщені житла, культурний шар зазнав руйнування. Методом археологічних розкопок вирішено було здійснити вивчення даного поселення на всій площі, де будівництво дороги привело б до повного знищення культурного шару. З цієї метою у різних місцях поселення було закладено 6 розкопів (рис. 1). Загальна досліджена площа становить 904 кв. м.

В процесі досліджень виявлено залишки наземних жител, які розміщувалися на схилі поля однією лінією, паралельно до долини струмка.

Після прокопування першого пласту у розкопі № 1 встановлено контури площадки із суцільним заляганням глиняної обмазки. Під час розчистки виявилось, що південно-східна частина площадки є дещо вищою і має надзвичайно горбкувату поверхню. Глиняна обмазка в цьому місці має червоно-цегляний колір. В цілому тут зафіксовано одностарове плитчасте покриття з нерівномірним заляганням. На нижній поверхні окремих глиняних плиток збереглися відбитки колотого дерева. В місцях свіжих розломів кусків обмазки простежено сліди соломи та полови. Звільнивши всю поверхню площадки від ґрунту, сфотографували загальний вигляд розкопу з півдня. Після цього розчистили площадку від ґрунту. Під завалами глиняної обмазки та ошлакованої глини знайдено фрагменти кераміки, крем'яні відщепи та боковий скребок. Північно – західна частина площадки – це розшарування обпаленої глини з домішуванням полови. Випал глини в цій частині рівномірний. Верхній шар глини розміщений хаотично, поверхня горбкувата. Під верхнім шаром знаходився товстий шар валькової основи, ймовірно, покладений колись на дерев'яний настил.

Особливість розкопу №1 полягає у нерівномірності залягання глиняної обмазки по всій площі розкопу. Якщо в у північній частині розкопу знайдено значне скупчення обмазки, і навіть залишки глинобитної площадки, то у південній частині її зосереджено значно менше. Однією з причин такого збереження решток матеріальної культури є розташування поселення на похилій поверхні. Це призвело до змивання глиняної обмазки, кераміки, кременю та до часткового руйнування культурного шару.

Рис. 1. Ситуаційний план розташування поселення Підзамочок II з позначенням місць розкопів.

У розкопі № 2 обпалена глиняна обмазка була зосереджена окремими групами. Суцільного і непорушеного завалу глиняного житла тут зафіксувати не вдалося. Хоча вдалося встановити деякі відмінності в складі глиняної обмазки та у способі її формування і випалення. Зокрема, обмазка з верхнього шару характеризується вмістом чистої глини із незначним домішком світло-сірого піску, а в інших місцях вона слабо випалена і має темно-сірий колір. Глина обмазки нижнього шару у своєму складі має половину. Обпалена глиняна обмазка крихка, коричневого кольору, на окремих її поверхнях простежено відбитки дерева. Дане скупчення обмазки, ймовірно, є залишками зруйнованого перекриття стелі житла. В даному випадку – це аморфні глиняні вальки дрібних розмірів і в порушеному стані. Поряд з обмазкою обидвох типів знайдено фрагменти кераміки.

У квадраті 4Г простежено значне залягання випаленої глини. За виявленими залишками можна припустити, що глиняні плитки були укладені в один шар, слабовипалені, жовтого кольору. Загалом тут зафіксовано одношарове плитчасте покриття. В цілому обмазка глинобитних жител досить розшарована хоча і залягає на одному рівні, проте окремими хаотичними скупченнями.

Серед знахідок переважну більшість становить кераміка. За техніко-технологічними ознаками посуд поділяється на столовий та кухонний. До глиняної маси столового посуду додавався дрібний пісок, кварц, рідше – товчений шамот.

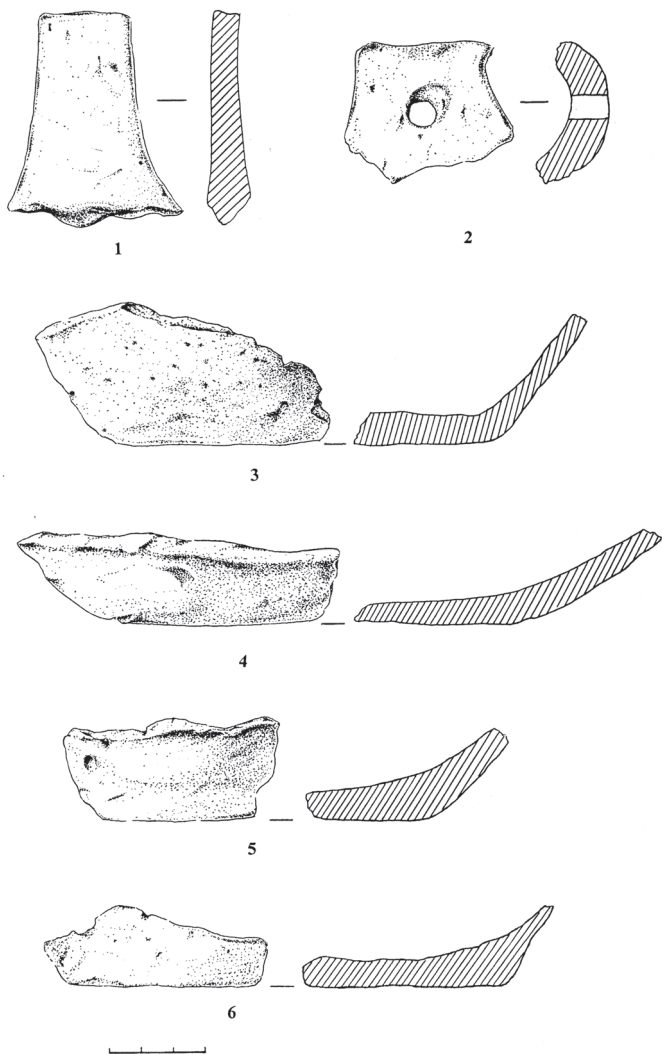
Між фрагментами кераміки виділяється уламок ручки-вуха з додатковим отвором. Глина добре випалена, збереглися залишки світлого ангобу. Додатковий отвір, можливо, був призначений для носіння та підвішування посудини.

Знайдено два уламки кераміки, що являють собою фрагменти стінок товстостінної грушевидної посудини. Глина світло – сірого кольору, добре випалена. В тісті простежено рясне вкраплення дрібних частинок шамоту червоного кольору. Поверхня кераміки легко руйнується, внаслідок дії кислих ґрунтів.

Фрагмент вінчика з частиною стінки від грушевидної посудини виготовлено з глини світло-жовтого кольору. Поверхня шершава, не заглажена, з внутрішньої сторони збереглися сліди пальців. Тісто має добавку шамоту.

Добре збереглася ручка ложки, виготовлена з світло-жовтої глини із включенням дрібного піску. Випал добрий, хоча і нерівномірний. У ширшій частині ручки, на самому краю простежується розширення. Це початок вінця ложки (рис. 2). Аналогічні ложки відомі на поселеннях середнього етапу трипільської культури, зокрема на поселеннях Заліщики, Бучач [Виноградова, 1973, С. 72; Ситник, Ягодинська, 2003, С. 36].

У квадраті 1В поряд з уламками глиняної обмазки виявлено фрагмент тонкостінного кубка. Це частина стінки, що плавно переходить у легко відігнутий на зовні вінчик. Кераміка жовтогарячого кольору, добре випалена. Тісто має незначний домішок дрібнозернистого піску.

Рис. 2. Підзамочок II. Кераміка.

За фрагментами кераміки визначено форму невеликої амфори, у відмуленій глині якої присутній домішок дрібно товченої мушлі. Із всього керамічного матеріалу поселення включення дрібно товченої мушлі до складу тіста є харак-

терним тільки для даного випадку. Поверхня посудини покрита ангобом, по якому, ймовірно, було нанесено орнамент фарбами.

У квадраті 1А серед поодиноких уламків глиняної обмазки знайдено фрагменти кераміки світло-коричневого кольору. Випал добрий, глиняна маса приготовлена з однорідної, добре відмуленої глини. Тонкостінний фрагмент представлений верхньою частиною вузькогорлої посудини. Вінчик короткий, різко відігнутий назовні (рис. 3, 6).

У квадраті 2Г виявлено фрагмент кераміки, що представляє собою частину стінки і дна посудини. Дно посудини майже рівне, дещо увігнуте досередини. Товщина денця удвічі більша від товщини стінки, яка під легким нахилом витягнута із денця. В стінці простежується домішок дрібнозернистого шамоту (рис. 2, 6).

У квадраті 4В в скупченні уламків кераміки виявлено верхню частину широкогорлої посудини. Вінчик різко відігнутий назовні. Гончарна маса має вміст дрібнотовченого шамоту, із зовнішньої сторони черепок покритий легким шаром ангобу (рис. 3, 3).

У квадраті 6А виявлено значне скупчення уламків кераміки. Форма та технологічні способи виготовлення вказують на приналежність даних фрагментів до різних посудин. Характерним є фрагмент, що зберіг форму верхньої частини широкогорлої посудини. Вінчик прямий, перед конусним завершенням дещо потовщений. На стінці збереглися сліди обламаного вуха-ручки (рис. 3).

У квадраті 3Б За збереженою формою кераміки добре простежується нижня частина великої товстостінної посудини. А саме – товсте плоске дно та частина різко відхиленої стінки. На дні, з внутрішньої сторони, збереглися відбитки пальців від розгладжування мокрої глини. Гончарна маса включає фрагменти товченого шамоту. Чітко простежується технологічний прийом з'єднання денця із стінкою (рис. 2, 3).

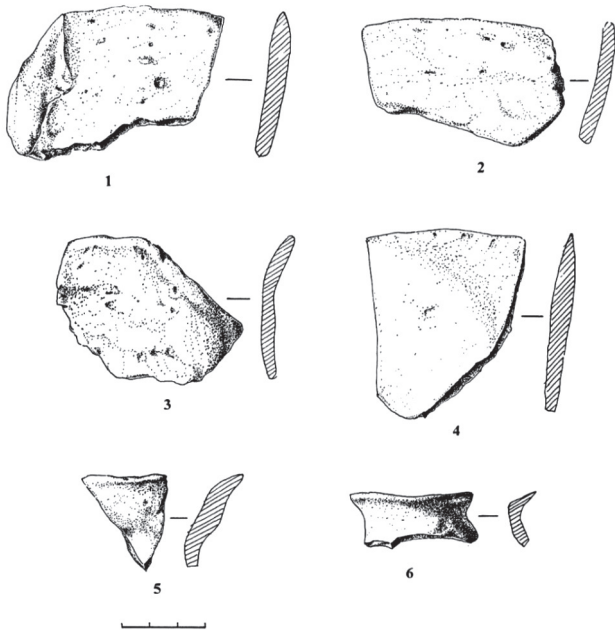

Рис. 3. Підзамочок II. Кераміка.

У квадратах 2А і 2Б виявлено скупчення фрагментів кераміки з елементами рельєфного орнаменту. В тісті гончарної маси даних фрагментів міститься значний вміст крупнотовченого шамоту, одержаного з перепаленого горщика. Випал нерівномірний, черепок рихлий, грудкуватий, середня товщина стінки 1 см. Поверхня світло-жовтого та світло-сірого кольорів, шороховата зі слідами горизонтального загладжування пальцями. Загладжування здійснювалося по спеціально нанесеному на поверхню посудини густому шару обмазки. Найвні уламки дають підставу для реконструкції форми посудини. Очевидно, що це була велика посудина для зберігання зерна, так званий «зерновик». Для цієї посудини характерним є високе пряме горло, округлий тулуб без чітко виражених плечиків, з ледь витягнутою придонною частиною. Даний зерновик мав декілька ручок-вух. Одна з них, разом із частиною стінки, добре збе-

реглася (рис. 1, 4, 2). Крім того, своєрідною особливістю даної кераміки є наявність горизонтального валика із заціпним орнаментом. Заціпи, що мають чіткий відтиск пальця, опоясують одним рядом основу ший посудини (рис. 4, 3–6).

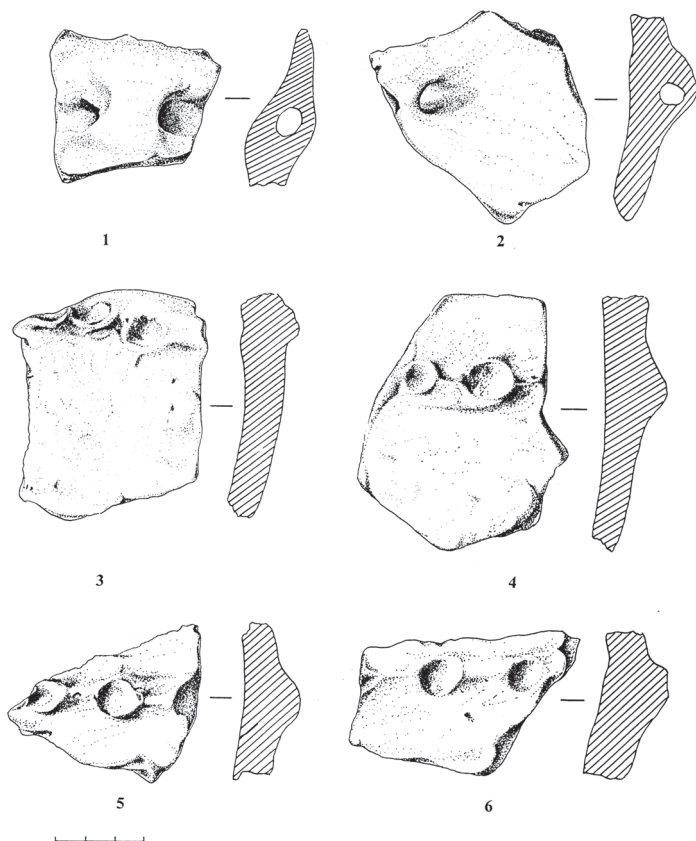

Рис. 4. Підзамочок II. Кераміка.

В процесі досліджень зібрано колекцію знарядь праці із кременю. Варто відзначити, що первинна обробка кременю відбувалася як на території поселення, так і за його межами. Індустрія пам'ятки базувалася на місцевих покладах кременю. Він зустрічається у вигляді еліпсоподібних

конкрецій довжиною 15–20 см з приблизно овальним чи округлим поперечним перетином. Вони забарвлені в сірій і темно-сірій кольори, які інколи мають плямисту текстуру. Поклади крем'яної сировини простежені нами безпосередньо біля поселення у ерозованих стінках ярів, що розрізають круті схили мису і прилегли до нього територію. Про первинну обробку кременю на місці засвідчує серія виявлених нуклеусів. Зокрема у розкопі № 5 знайдено аморфний нуклеус. Це – ядрище зі слідами безсистемних сколів (негативи йдуть в різних напрямках), які використовувалися для утворення відщепів.

Інший нуклеус, висотою 5 см, в цілому зберіг форму вихідної сировини. Крем'яна конкреція округлої форми, має грубо витесані грані майже по всьому діаметрі, хоча в нижній збереглася желвачна кірка. Можна припустити, що даний нуклеус використовувався повторно. Ним пізніше активно сколювали пластини. Очевидно, що він відіграв роль відбійника, так як ударна площадка сильно затовчена.

До завершених знарядь відносимо кінцеві скребки на пластинах, різці, проколки, ретушер.

Зокрема, скребок (довжина 7 см) виконано на широкій (3,5 см) правильній пластині з паралельними краями, робочі краї сформовані за допомогою ретуші з двох боків (рис. 5, 4).

Кінцевий скребок (довжина 8 см) виконано на овальній пластині з правильним дуговидним робочим краєм, який оформлений крупною крутою ретушшю, яка в деякій мірі заходить і на боковий край знаряддя. Скребок високої форми (рис. 5, 1).

Вкладка до серпа представлена пластинкою правильної форми з ледь вигнутим профілем довжиною 4,5 см. Робоче лезо пластинки зі слідами заполіровки (рис. 5, 8).

Два наконечники дротиків мають правильну трикутну форму. Ребра з боків загострені з допомогою регулярно нанесеної ретуші. Один із наконечників має такі розміри – довжина 4см, ширина 2,8 см. Він виготовлений на уламку грубої та широкої пластинки і оброблений ретушшю по краях (рис. 5, 9).

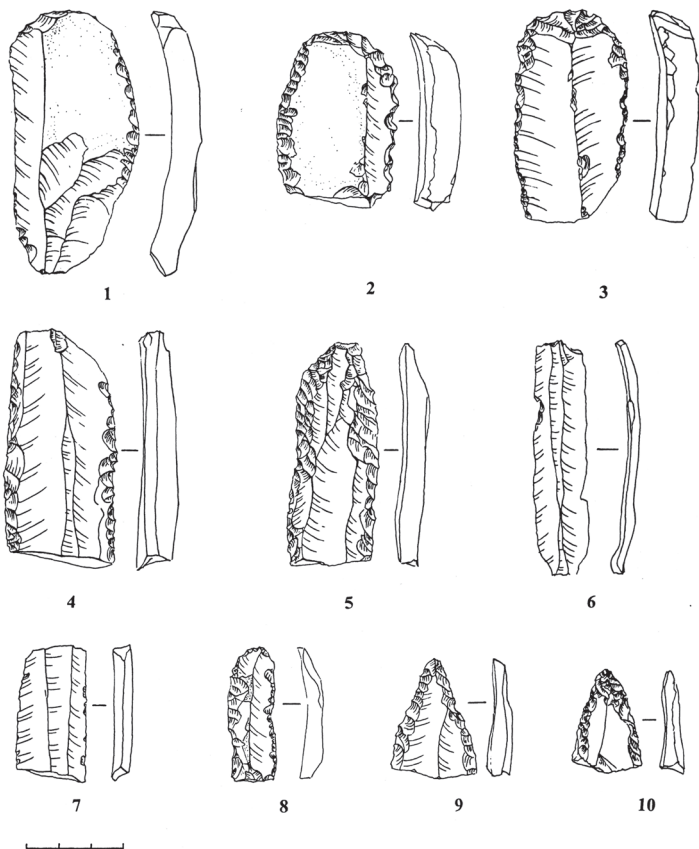
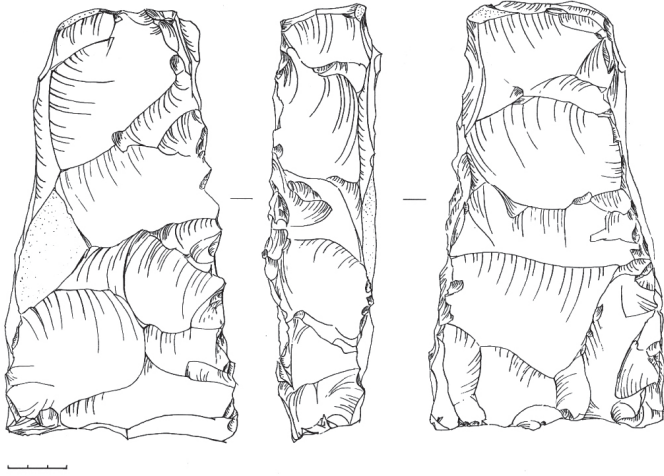

Рис. 5. Підзамочок II. Кремінь.

В розкопі № 5 виявлено крем'яну заготовку сокири. Вона вирізняється великими розмірами і масивністю. Її висота становить 22 см, ширина в нижній частині 12 см, а середня товщина 5,5 см. Очевидно, що для досягнення бажаної трапецієвидної форми вдало вибрана крем'яна кавернозна глина темно-сірого кольору. Крім того, в даному випадку застосовувалася добре відпрацьована технологія, що включала спеціальні способи підготовки ударної площадки, а також сколювання. Довжина сколів на поверхні заготовки в межах від 5 до 1 см (рис. 6).

Рис. 6. Підзамочок II. Крем'яна заготовка сокири.

Слід відзначити, що серед перелічених категорій знарядь зустрічаються інструменти, які не використовувались прямо за призначенням, наприклад, скребки на пластинах іноді виконували функцію вкладок до серпів. Поліфункціональність та неодноразова переробка знарядь – ознака раціонального використання крем'яної сировини, а поряд з цим – вказівка на універсальність інструментів та сформованість системи навиків роботи з ними.

У культурному шарі поселення виявлено кам'яні знаряддя: зернотерки, тесла, шліфовані сокири з опоки, розтирачі-куранти.

Поверхня зернотерки розміром 49x27 см добре оброблена, майже рівна. Незначне заглиблення у центрі робочої поверхні, засвідчує про довготривалість використання її в роботі. Для виготовлення зернотерки використано місцевий червоний пісковик.

Серед значного скупчення хаотично розміщених фрагментів глиняної обмазки знайдено кам'яне тесло з опоки світло-жовтого кольору. Довжина виробу 10 см і ширина 4 см. Тесло з вузьким обухом, шліфоване, поверхня добре відполірована, робоча частина гостра. Попередній огляд ро-

бочої частини знаряддя засвідчив, що тесло використовувалося в роботі для обтесування дерева.

В цілому, для поселення трипільської культури Підзамочок II характерна низька насиченість археологічним матеріалом. Це пов'язано в першу чергу, з особливостями рельєфу місцевості, де розташоване поселення. Значний нахил поверхні поля у південному напрямі, та постійні ерозійні процеси були основними факторами, що впливали на руйнування культурного шару, починаючи з часу припинення функціонування поселення і аж до наших днів. Особливо активно ерозія відбулася за останні 50 років, так як в полі щороку здійснювали глибоку оранку ґрунту (до 35 см). В результаті чого основна маса археологічного матеріалу рознесена на широку площу. Втратили цілісність і компактність залягання залишки наземних жител – глинобитні площадки. Лише в розкопі № 1 вдалося зафіксувати компактне розташування збережених залишків наземного глинобитного житла. В другу чергу, негативно позначились на стані збереження культурного шару земляні роботи, які були проведені тут, з допомогою бульдозера, ще до початку археологічних досліджень.

Виявлені матеріали засвідчують про функціонування на місці будівництва дороги, трипільського поселення з наземними житлами, що розміщувалися на схилі поля однією лінією, паралельно до долини струмка.

На досліджуваних площах характерні сірі опідзолені середньосуглинкові ґрунти на лесовидних суглинках. Надмірна кислотність даних ґрунтів негативно вплинула на збереження археологічних матеріалів, зокрема кераміки і глиняної обмазки. Як наслідок, поверхня кераміки пошкоджена корозією, на ній майже не зберігся ангоб та повністю втрачений декор, виконаний фарбами. На досить великій відкритій і дослідженій площі поселення не виявлено жодної кістки, так як у кислому ґрунті вона не збереглася.

В той же час наявність значної кількості каменів та крем'яних знарядь праці з ознаками довготривалого перебування у вогні свідчать про те, що вдалося дослідити значні міжжитлові території, де функціонували відкриті вогнища.

Оцінюючи комплекс знарядь праці з даного поселення, як індикатор господарської діяльності, можна зробити висновок про землеробсько-скотарську економіку його жителів.

Аналіз археологічного матеріалу, одержаного в процесі досліджень поселення Підзамочок II, дозволяє попередньо датувати дану пам'ятку етапом В II (за Т.С. Пассек) розвитку трипільської культури [Пассек, М.; Л., 1949].

Література

1. Виноградова Н.М. Трипільське поселення Заліщики на Дністрі // Археологія. – К., 1973. – № 8. – С. 72.
2. Пассек Т.С. Периодизация трипольских поселений (III–II тысячелетия до н. э.). – М.; Л., 1949. – 248 с.: ил. – (МИА / АН СССР. ИИМК; № 10).
3. Ситник О.С., Ягодинська М.О. Поселення Бучач I (гора Федір) // Наукові записки Тернопільського краєзнавчого музею. – Тернопіль, 2003. – Вип. 3. – С. 36.

Mykhailo Sokhatskyi

SECURITY EXCAVATIONS ON THE TRIPILLIAN SETTLEMENT OF THE PIDZAMOCHOK II

In the article the results of studies of the settlement of Trypillian culture of stage B near the village of Podzamochok (Buchach district, Ternopil region) are covered. The complex of detected artifacts is characterized. Particular attention is paid to flint tools made from local raw materials.

The published materials will complement the factual base of the developed Trypillia.

Key words: *Trypillya culture, settlements, land dwelling, ceramic vessels, stratigraphy, hearth.*

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІВ БИТВ ЧАСІВ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ НА ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ

*Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка*

В статті подано коротку інформацію про поля битв часів Хмельниччини на території Західної України, які досліджувалися археологами. Проаналізовано результати досліджень, які проводилися за традиційною методикою та методикою Д. Скота, окреслено завдання для подальших робіт.

Ключові слова: *поле битв, розкопки, розвідки, методика Д. Скота, польський табір, козацький табір, татарський табір, лінії оборони, переправа.*

Про події визвольної війни істориками написано надзвичайно багато, історичні документи проаналізовані багато разів і у різних аспектах, здавалося б, що тут ще можна дослідити. Та коли до справи беруться археологи, відкривається багато нових деталей, їх інформація суттєво доповнює історичні документи, допомагає з'ясувати їх об'єктивність. Зокрема, коли йдеться про вивчення полів битв, можна локалізувати розміщення таборів, місця, де відбувалися безпосередньо бої, шляхи наступу, обхідні маневри, озброєння сторін, побут тощо.

Метою роботи є з'ясувати стан досліджень полів битв часів Хмельниччини на Західній Україні та визначити перспективи для подальших наукових розвідок.

В Україні, в радянські часи, поля битв, за винятком Берестецької, практично не досліджувалися, а під час розкопок давніх городищ чи поселень мілітарному аспекту приділено замало уваги. Тому для ілюстрації значення дослідження полів битв доведеться залучити зарубіжний досвід. Яскравим прикладом результатів праці археологів є реконструкція штурму монголами міста Червень на основі аналізу матеріалів з розкопок, зроблена працівни-

ком Замоїського музею (Польща) Єжи Кусьнежем. Дослідник детально проаналізував матеріали багаторічних (1940, 1952-1955, 1976-1979, 1985 рр.) польових досліджень на городищі, звернувши увагу на місця знахідок наконечників стріл монгольських і давньоруських, зброї ближнього бою та ін. До цього автор також залучив топографію самого городища та навколишньої місцевості. І в результаті прийшов до переконливих висновків, що монголи вторглися в місто із західної сторони, а остання лінія оборони жителів міста проходила біля східного валу. Більше того, Є. Кусьнеж намітив завдання для подальших розкопок городища, вказав на що необхідно звернути увагу в процесі. Зокрема, вважає дослідник, потрібно звертати увагу навіть на таку незначну деталь, як напрямок, у якому лежать наконечники стріл [13; 14].

До 1991 р., предмет досліджень археології закінчувався приходом монголів, тобто серединою XIII ст., вважалося що для пізніших періодів достатньо історичних документів і археологія не актуальна [11, с. 170]. Через те і не розкопувалися пам'ятки литовського та пізнішого періодів, в тому числі і поля битв. Мабуть чи не єдиним винятком в Україні були розкопки І. Свешнікова на полі Берестецької битви, які розпочалися у 1970 р. і тривали до 1987 р. [7, с. 137-163]. На початку 2000-х рр. розкопки на території Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» продовжувалися [5, с. 191]. Більше того, вони вказали на перспективність та необхідність подальших досліджень [6]. Висновки Б. Прищепи та В. Чекуркова були підтверджені розкопками 2015 р. [1, с. 19-23]

Наступна спроба дослідити поле битви часів Хмельниччини мала місце у Зборові. У другій половині 1990-х р. студенти історичного факультету Тернопільського національного університету ім. В. Гнатюка по Відкритому листу І. Герети провели шурфування в м. Зборові на березі Стрипи. Але вони проводилися за методикою, яку використовують під час досліджень городищ, поселень, могильників і тому серйозних результатів досягти не вдалося. У 2002 р., завдяки професору Морехедського університету, учневі ві-

домого історика Ореста Субтельного – Адріану Мандзію ситуація змінилася. Найважливішим було те, що вчений вперше в Україні застосував методику дослідження полів битв Дагласа Скота, яка була новою для української археології. Працюючи разом із науковцями Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича, Інститутом археології Варшавського університету, Національним заповідником «Замки Тернопілля» та автором у 2002-2003 рр. А. Мандзію вдалося локалізувати місце розташування польського табору під час битви біля Зборова у 1649 р. (2002 р.) [2, с. 37-38] та місцезнаходження ліній оборони Збаража у цьому ж 1649 р. (2003 р.) [3, с. 127].

Тепер кілька слів про суть методики Дагласа Скота. Об'єктом досліджень археології є культурний шар – прошарок ґрунту із залишками життєдіяльності людини: побутовими відходами, загубленими речами, залишками давніх жител, господарських будівель, ремісничих майстерень тощо. Він формувався впродовж століть. І, навіть, закладаючи невеликий шурф, археолог його виявляє – за кольором та щільністю ґрунту, наявністю знахідок того чи іншого періоду. А ось із полями битв набагато складніше. Наприклад Зборівська битва тривала два дні, облога Збаража – близько півтора місяця, битва під Берестечком – дванадцять днів. Який культурний шар міг сформуватися на місці боїв? В основному – це кулі, наконечники стріл, іноді ядра або їх фрагменти, холодна чи вогнепальна зброя. Проте зброя була надзвичайно цінною і ставала трофеєм, а в ґрунті залишалися, в основному кулі, наконечники стріл та інші дрібні предмети. В такому випадку розкопки не дають бажаних результатів – у викопаному шурфі, чи навіть розкопі, закладеному на місці битви, може не виявитися очікуваних знахідок. Опоненти, заперечуючи викладене, будуть оперувати результатами досліджень місць Берестецької битви, які проводилися саме за допомогою розкопок. Проте, у даному випадку, слід врахувати особливість місцевості біля с. Пляшева – болота, торфовиська.

Потрапляючи в такий «ґрунт», речі зразу в нього втоптувалися, і залишалися там аж поки їх не віднайшли архео-

логи. Збереглися не тільки металеві чи керамічні предмети, а й органічного походження – дерев'яні та шкіряні [7, с. 164-269]. У цьому випадку саме розкопки і дали відповідний результат. А ось за основу методики Дагласа Скота взято археологічні розвідки із збиранням та точною фіксацією підйомного матеріалу. Використовуючи металодетектори археологи виявляють дрібні металеві знахідки (кулі, наконечники стріл, монети, уламки зброї та ін.), а за допомогою GPS фіксують їх точне місцезнаходження і наносять на карту. Це дає можливість набагато точніше дослідити хід битви. У місцях найбільшого скупчення знахідок закладають шурфи [3, с. 127; 4, с.146-147].

У 2002 р. Адріан Мандзій провів розвідки в околицях м. Зборова за методикою Даріела Скота. Учасниками експедиції прив'язали до місцевості схему розташування польського табору, складену учасником битви – офіцером німецької найманої піхоти – К. Гоувальдом¹.

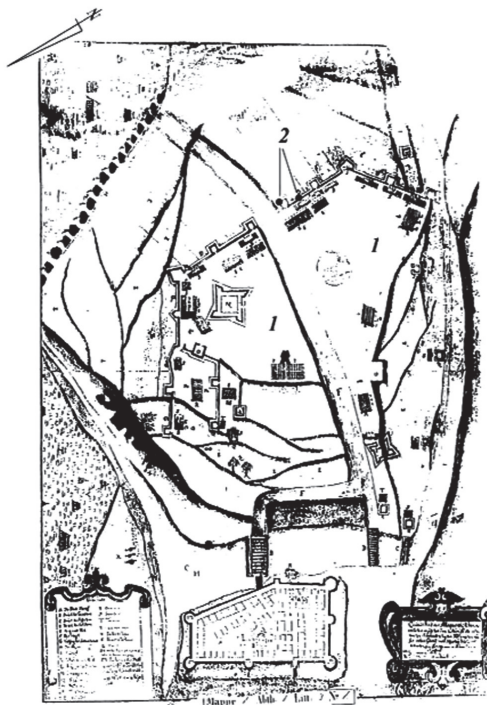
З'ясувалося, що польський табір у 1649 року знаходився на території сучасної східної частини Зборова (вул. Куклинці, Тернопільська, Загребелля). З кінця XVIII ст. і до початку XX ст. тут були розміщені австрійські казарми, а під час першої світової війни проходила лінія фронту. В радянські часи збудовано тваринницьку ферму та автозаправку. На цій території були зосереджені основні роботи. Знайдено кілька сотень предметів але до часу битви з них можна віднести лише кілька десятків. Це переважно свинцеві кулі, які умовно можна поділити на дві групи – круглі і круглі з «хвостиком» для прив'язування паперових гільз із порохом. Картографування знахідок, датованих XVII ст., підтвердили правильність прив'язки схеми битви, складеної К. Гоувальдом, до місцевості, визначити місця переправ. Під час розвідок, на південний захід від саду на полі виявили невисокий вал. Адріан Мандзій висловив гіпотезу, що це міг би бути розораний вал польського табору, а Михайло Бігус припускав, що крутий схил з північної сторони біля ветлікарні – це залишки ескарпу, яким був укріплений зга-

---

¹ Карта була надана А. Мандзієм, за що, користуючись нагодою, висловлюю щирою вдячністю

даний табір. Підтвердити висновки дослідників могли тільки розкопки [2, с. 37-38]. І така нагода випала у 2005 р.

Це стало зрозуміло вже на початку будівництва АЗС ЗАТ «Авіас плюс», коли на стінках котловану, викопаного під резервуарний парк, було зафіксовано сліди оборонного рову польського табору. Його ширина у верхній частині – близько 2,5 м, а глибина – близько 2 м². Згідно укладеної угоди між ДП «ОАСУ Подільська археологія» та ТОВ «Тернопіль-нафта».

1. Plan obozu w Zborowic w 1649. Autor: Krzysztof Houwald (?). Wymiary: 42,0 x 56,8 cm.
Plan of the Camp in Zborów in 1649. Author: Krzysztof Houwald (?). Dimensions: 42.0 x 56.8 cm.

Рис. 1. План польського табору, складений учасником Зборівської битви. 1 – польський табір; 2 – місця, де під час розкопок 2005 р. виявлено сліди укріплень польського табору.

«ЛТД» на ділянці, відведеній під будівництво АЗС, в

---

² Зафіксовано завідуючим відділом археології Тернопільської обласної комунальної інспекції охорони пам'яток історії та культури М.Б. Бігусом 26.05.2005 р.

м. Зборові влітку 2005 року автором було проведено перші археологічні розкопки на полі Зборівської битви [10]. В ході польових досліджень для консультацій запрошувалися: завідувач кафедри реконструкції та реставрації архітектурних комплексів Національного університету Львівська політехніка, доктор архітектури, професор М. Бевз, професор Морехедського державного університету (США, штат Кентуккі) А. Мандзій.

Розкоп I (16 × 6 м) закладено на схід від резервуарного парку, на місці де за нашим припущенням, мав би проходити оборонний рів бастіону польського військового табору (рис. 2; 3). Довгими сторонами витягнутий по лінії північний схід-південний захід³.

Оборонний рів простежено на стінці квадратів А2, А3, А4. Його виявлено на глибині понад 0,50 м, у шарі чорнозему. Очевидно ця глибина може бути рівнем денної поверхні середини XVII ст., а точніше – 1649 року. Далі рів перетинає шар суглинків і на 25 см опускається в материк. Глибина рову близько 1,50-1,70 м від сучасної поверхні і 0,90-1,0 м від рівня фіксації. У верхній частині його ширина становить 4,60 м, а у нижній – 2,60 м. Заповнення рову світліше у придонній частині і темніше – у верхній. Практично від ґрунту, що знаходиться по обидві сторони від рову, заповнення відрізняється тільки слабшою щільністю і тим, що воно перемішане.

Ширину оборонного рову, по західній стінці розкопу, у верхній частині визначити можна тільки приблизно. Вона коливається в межах 3,80-4,0 м, а глибина сягає 1,70-1,80 м.

У квадратах А6, А7, А8, на схід від рову, зафіксовано, дугоподібну смугу світло-сірого кольору (рис. 2).

Знахідки, виявлені в розкопі (рис. 5, 1-5, 7-8, 10-13), концентрувалися на глибині 0,40-0,70 м, у східній частині розкопу, перед зовнішнім краєм рову бастіону. Фактично це

---

³ У зв'язку з тим, що кут відхилення останніх від лінії схід-захід невеликий тільки 15° на північ, під час опису, для зручності, відхилення враховувати не будемо, а використовуватимемо терміни північна, південна, східна, західна.

над дугоподібно смугою світло-сірого ґрунту і безпосередньо на ній. Останнє дає можливість висловити припущення, що світло-сіра смуга може бути фрагментарними слідами дороги, нанесеної поруч із бастіоном на карті 1649 року (рис. 1, 2). Тим більше, що це майже співпадає із рівнем, на якому зафіксовано верхню частину рову. І, очевидно, більшість знахідок варто віднести саме до дороги, а не до військового табору.

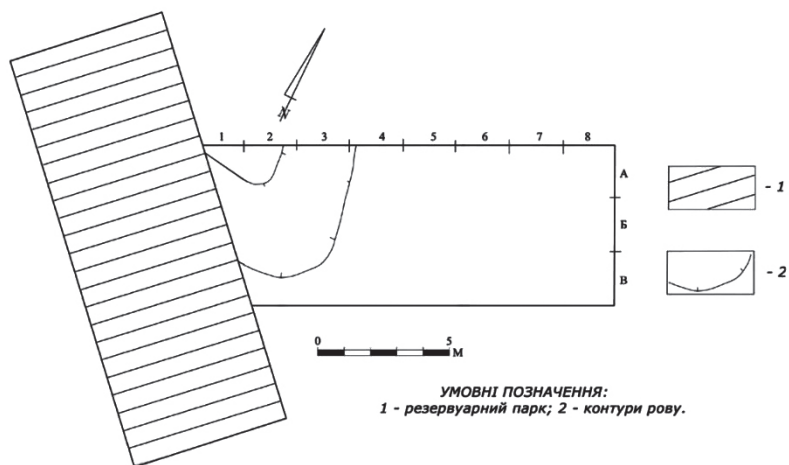

Рис. 2. План розкопу I.

Контури давнього рову значно краще простежувалися на стінках, ніж на дні розкопу. Більше того, межі по-різному «читалися» у різну пору дня. Краї заповнення не дуже чіткі, оскільки воно ледь темніше і не таке щільне як непере-відкладений ґрунт. Дно рову нерівне.

Отже, враховуючи викладене, можна стверджувати, що ми натрапили на південно-східний кут бастіону польського табору 1649 року. Його рів зі східної сторони (фронту) на рівні, де вдалося простежити його межі в горизонтальній площині, мав ширину 2,80 м, з південної (флангу) – 3,20 м. У верхній частині, тобто на рівні давньої поверхні, його ширина становила, відповідно, 4,60 і 3,80 м (рис. 3; 7). Причому, зовнішня (південна) сторона рову була майже верти-

кальна, а внутрішня – більш полого. Враховуючи те, що заповнення рову слабо відрізняється від неперевідкладених шарів ґрунту, можемо припустити, що після битви, під час засипання ровів, було зроблено рекультивацію. Тим більше, що, як видно з карти-схеми 1649 року, на цьому місці були поля, а тому, відновлення родючості ґрунту було вкрай необхідним.

У зв'язку з тим, що в першому розкопі зафіксовано кут бастіону, а також визначено напрям його флангових та фронтальних укріплень, з'явилася можливість виявити і оборонний рів табору, напрям якого мав би співпадати, із напрямком фронтального рову бастіону. Для того і було закладено розкоп III, за 39,0 м на південь від розкопу I (рис. 3). Його ширина 3,0 м, а довжина – 30,0 м, зорієнтований довгими стінками по лінії схід-захід. У західній частині розкопу, на глибині 0,60-0,80 м виявлено сліди оборонного рову табору. Його дно нерівне, опущене в материк на різну глибину: від 0,65-0,70 м – до 1,40 м від сучасної поверхні, стінки розхилені доверху, краї паралельні один до одного, витягнуті по лінії південь-північ, із невеликим відхиленням (15°) на захід. Ширина рову у верхній частині 8,80 м. Характер заповнення також вказує на те, що під час його засипання було проведено рекультивацію.

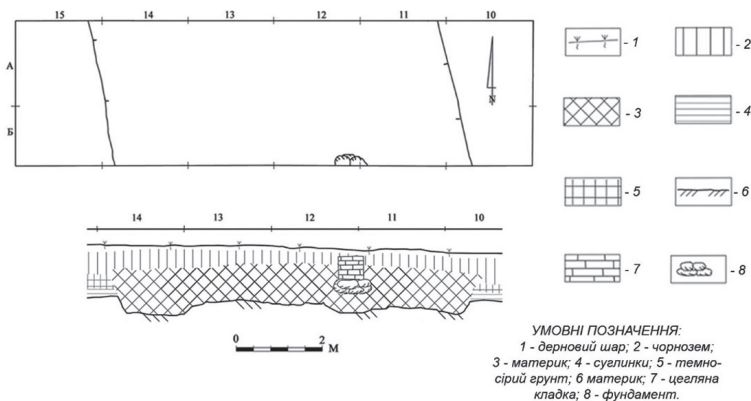

Рис. 3. Розкоп III. План і стратиграфія рову табору.

виявити кут бастиону польського табору та лінію оборонного рову. Це дало можливість:

1. Підтвердити розкопками висновки 2002 р., отримані в результаті розвідок, про локалізацію польського табору на місцевості.

2. Провести графічну реконструкцію частини укріплень (рис. 4).

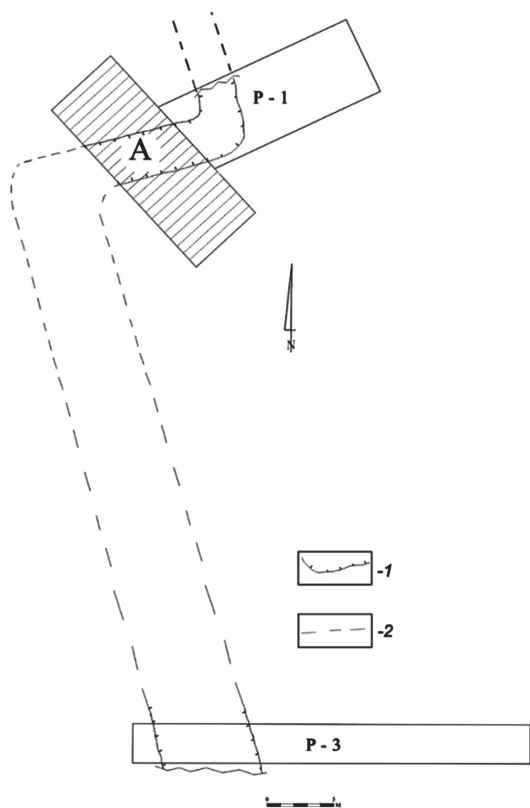

Рис. 4. Реконструкція фрагменту фортифікації табору.

1 – межі рову; 2 – реконструйована частина рову;

A – резервуарний парк.

3. Ширина флангових укріплень бастиону становила близько 10 м. А зовнішній кут 90° вказує на те, що бастион був чотирикутним. Причому, це підтверджується і картою

1649 року.

4. Враховуючи те, що глибина ровів була невеликою, а також те, що біля бастиону він був ще не широким, можна стверджувати, що фортифікації не були довершені до закінчення битви.

5. Після битви, під час засипання ровів, було проведено рекультивацію. А це, в свою чергу, підтверджує інформацію із карти 1649 р., що польський табір був збудований на полях.

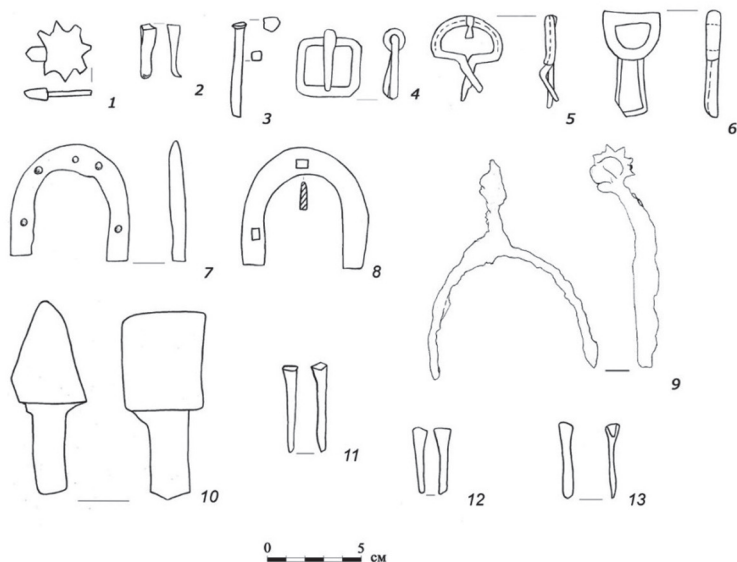

Рис. 5. Знахідки із розкопу I (1-5, 7-8, 10-13) та розкопу II (6, 9).
1 – фрагмент остроги, 2, 11-13 – вухналі, 3 – цвях, 4-5 – пряжки,
6 – фрагмент портупей (?), 7-8 – підкови, 9 – острога, 10 – зубило.

Разом з тим, місця розташування козацького і татарського таборів, переправ визначені гіпотетично і потребують додаткових розвідок та розкопок. У 2003 р., за підтримки директора Державного історико-культурного заповідника у м. Збаражі (тепер Національний заповідник «Замки Тернопілля») проведено дослідження поля боїв під час облоги Збаража у 1649 р. А. Мандзій, зіставляючи військову інженерну карту облоги Збаража (рис. 6) із картами XVIII та

XIX ст. та сучасними, з'ясував де саме знаходилися лінії оборони. Упродовж польових досліджень (розвідок) було виявлено немало предметів середини XVII ст. – кулі від рушниць та мушкетів, кремені від ударних замків, залізний наконечник татарської стріли.

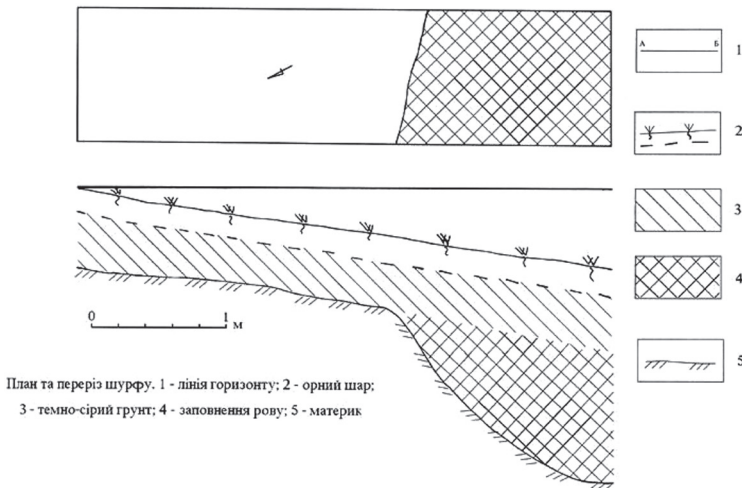

Рис. 6. Карта облоги Збаража у 1649 р. (З Мандзій А. О. Дослідження облоги Збаража (1949 р.) / А. О. Мандзій // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2006. – № 571 : Держава та армія. – Рис. 1).

Крім зброї знайдено залізну сокира, медальйони у вигляді серця, фрагменти поливаного фарфорового посуду голландського типу, залізні деталі возів. Серед знахідок,

пов'язаних із зброєю, були і невистріляні кулі із «хвостиками». Такі набой з паперовими гільзами козаки тримали в ладівницях. Картографування знахідок дало можливість пов'язати їх із першою лінією оборони.

Під час розвідок учасниками експедиції було виявлено неглибоку канаву, що простягалася із заходу на схід більш ніж на 100 м [3, с. 128-129]. Шурф (4,0×1,0 м) був закладений нами перпендикулярно до згаданої канави у місці, де не було яскраво виражених слідів сучасного втручання. В результаті було встановлено, що це оборонний рів (рис. 7) [3; 9]. А. Мандзій пов'язує його із захопленою козаками першою лінією оборони Збаража.

Рис. 7. Шурф на місці першої лінії оборони Збаража 1649 р., захопленої козаками.

Таким чином ми коротко розглянули деякі результати археологічних досліджень місць битв часів Хмельниччини у Західній Україні – під Берестечком, біля Зборова та облога Збаража. Найбільш тривалими і найрезультативнішими були розкопки поля Берестецької битви, які проводилися впродовж 1970-1987 рр. і періодично відновлювалися у ХХІ ст. Значно менше часу затрачено археологами

на вивчення битви під Зборовим та місця облоги Збаража – 1-2 сезони, відповідно і результати не такі значні як біля Берестечка. Але завдяки тому, що у Зборові та Збаражі була використана методика Д. Скота, розроблена для досліджень полів битв, вдалося локалізувати, у першому випадку місце розташування польського табору, місця переправ польського війська, гіпотетично визначити місцезнаходження польського та татарського таборів. У другому випадку – визначено лінії польських укріплень м. Збаража у 1649 р. та проведено шурфування на захопленій козаками, першій лінії оборони міста. Разом з тим, є гостра необхідність продовження археологічних розвідок та розкопок зазначених полів битв. Їх матеріали можуть дати нову інформацію про ці події, локалізувати місця розташування польського та козацького таборів, підправити, підтвердити або спростувати вже відому нам із письмових джерел.

Література

1. Войтюк О. П. Звіт про археологічні розвідки на території Рівненської області у 2015 р. / Науковий архів Інституту археології НАН України. – Рівне, 2016. – 162 с.
2. Бігус М. Б., Строчень Б. С. Новітні дослідження Зборівської битви. // Зборівщина: історія і сьогодення. – Тернопіль, 2008. – С. 18-40.
3. Мандзій А. О. Дослідження облоги Збаража (1649 р.). Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2006. – № 571 : Держава та армія. – С. 124–130.
4. Мандзій А. Дослідження полів полтавських битв на землях Державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви». Вісник Національного ун-ту «Львівська політехніка». – 2008. – № 632. – С. 146-149.
5. Нікольченко Ю. М. Дослідження поля Берестецької битви археологічними методами // Збірник наукових праць / Харк. нац. пед. у-нт імені Г. С. Сковороди. Серія історія та географія. – Харків, 2010. – Вип. 38. – С. 188-192.
6. Прищепя Б. А., Чекурков В. С. Нові дослідження поля Берестецької битви // Берестецька битва в історії України: [Збірник тез наукової конференції 24-25 червня 2006 р. м. Рівне] – Рівне, 2006. – С. 21-31.
7. Свешніков І.К. Битва під Берестечком. – Львів: Слово, 1993. –

- 304 с.
8. Строцень Б. С. Звіт про археологічні розвідки в околицях м. Зборова (Тернопільська обл.) у 2002 р. – Тернопіль, 2003 (рукопис) // Науковий архів Інституту археології НАН України.
  9. Строцень Б.С. Звіт про археологічні розвідки в околицях м. Збаража (Тернопільська обл.) у 2003 р. – Тернопіль, 2005 (рукопис) // Науковий архів Інституту археології НАН України.
  10. Строцень Б. С. Звіт про пам'яткоохоронні дослідження на Тернопільщині у 2004 р. – Тернопіль, 2005 (рукопис) // Науковий архів Інституту археології НАН України.
  11. Яковлев В. В. История крепостей. Эволюция долговременной фортификации. – С.-П.: Полигон, 1995. – 312 с.
  12. Kuśnierz J. Militaria z Czeremna nad Huczwą. Próba rekonstrukcji sposobu ataku Tatarów na gród (w 1240 r.) na podstawie dotychczasowych badań archeologicznych. // Acta Militaria Mediaevalia t. I «Sztuka wojenna na pograniczu polsko-rusko-słowackim w średniowieczu». Materiały z konferencji, Kraków-Sanok 2005, s. 115-132.
  13. Kuśnierz J. Czeremno (Czerwień) – upadek grodu w XIII wieku w świetle badań archeologicznych, [w:] Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Tomaszów Lubelski-Leipzig-Lublin-Rzeszów 2012, s. 151-183.

Bohdan Strotsen

RESEARCH OF THE FIELDS OF THE BATTLE OF TIMES IN KHMEL'NYCHCHYNA IN WESTERN UKRAINE

The article provides brief information about the battlefields of Khmelnytskyi times in the territory of Western Ukraine, which were studied by archaeologists. The results of the researches, which were conducted according to the traditional method and methodology of D. Scott, are analyzed, the tasks for further works are outlined.

Key words: *battlefields, excavations, reconnaissance, D. Scott's method, Polish camp, Cossack camp, Tatar camp, defense lines, crossing.*

ІСТОРИОГРАФІЧНІ, ІКОНОГРАФІЧНІ ТА КАРТОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА В КОНТЕКСТІ ВІДТВОРЕННЯ ЗАМКІВ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ

Співголова ГО «Клуб історичної реконструкції
«ЗБАРАЗЬКИЙ ГАРНІЗОН»

У статті проведено аналіз історіографічних досліджень, присвячених оборонним спорудам, які є пам'ятками історії і культури національного значення і перебувають на балансі Національного заповідника «Замки Тернопілля». Наведено основні результати наукових досліджень фортець і замків Тернопілля, які було введено у науковий обіг. Розглянуто наймасштабніші реставраційні проекти заповідника і перспективні напрямки ревіталізації оборонних споруд регіону.

Ключові слова: *пам'ятки історії і культури, фортеці, замки, ревіталізація оборонних споруд, історіографічні дослідження.*

Проблема збереження та ревіталізації нерухомих пам'яток історії і культури є першочерговим завданням історико-архітектурних заповідників різних рівнів і профілів. Особливої уваги потребують об'єкти культурної спадщини національного значення – фортеці, замки та палаци. Ліквідація їх аварійного стану, поетапна консервація та науково-обґрунтована реставрація дає можливість провести музеєфікацію та пристосування цих пам'яток до туристичної діяльності. Фортеця чи замок може виконувати функцію «окремого нерухомого музейного» експоната або бути приміщенням такого музею. Якісно вищим рівнем ревіталізації пам'ятки є відбудова втрачених елементів оборонної споруди та реставрація існуючих. Такі об'єкти відтворюються чи реконструюються з метою наближення їх зовнішнього вигляду та внутрішніх інтер'єрів до тої епохи, на яку припав період їх спорудження чи «останньої» перебудови. Сукупність всіх вищенаведених заходів у європей-

ській науці отримали назву «ревіталізація», чи повернення до життя.

Для реалізації та практичного виконання консерваційно-реставраційних робіт необхідне комплексне наукове дослідження не тільки самого об'єкту, а й природно-географічного середовища (геосистеми), на якій він знаходиться. Комплексність дослідження об'єкту полягає в тому, щоб використавши археологічні, історіографічні, картографічні, архітектурні та інші *методи дослідження*, «запропонувати» реставраторам максимально широке поле діяльності по виробленню концепції відновлення замку чи палацу. Вивчення фізико-географічних передумов спорудження оборонної споруди передбачає дослідження геолого-петрографічних та гідрологічних особливостей території пам'ятки та його охоронної зони. Природний геологічний «фундамент» фортеці, матеріал спорудження мілітарних складових та декоративно-оздоблювальних елементів, наявність та характеристики гідросітки – ці та багато інших факторів мали визначальний вплив на виникнення та функціонування оборонної споруди.

Часто наукові дослідження оборонних споруд регіону, що є об'єктом дослідження даної статті, носять вузькоспеціалізований характер: архітектурні обміри, історіографічні дослідження, археологічні розвідки і т.д. Винятками є комплексні (дво- чи трьохкомпонентні), як правило, дисертаційні дослідження або розроблення документації на виготовлення паспорта пам'ятки. Поєднання історико-географічного методу та критичного аналізу історіографічного матеріалу та писемних (в т.ч. і документальних) джерел разом з архітектурними дослідженнями, підтвердженим, по можливості, археологічним матеріалом – є предметом дослідження кожного замку (у всякому випадку, повинні бути).

Протягом ХХ – ХХІ ст. в історіографії по цій темі було лише декілька ґрунтовних праць на основі натурних та джерелознавчих досліджень. Фрагментарно замки заповідника розглядалися в контексті вивчення історико-культурних пам'яток Західної України. Особливої уваги заслуговують

статті В. Собчука⁴, А. Кривенко і Л. Крощенко⁵, Р. Могитича⁶, Р. Підставки⁷ і М. Сивого⁸, історико-архітектурні дослідження Р. Підставки і О. Рибчинського⁹.

Виклад основного матеріалу. Протягом останнього часу нам вдалося встановити першу писемну згадку про «новий» Збараський замок, який дослідники (А. Чоловський, А. Мілобездський та ін.) датували 1620 чи 1627 роком. На основі детального опрацювання щоденника відомого військового діяча і дипломата Еріха Лясоти зі Стеблева («Tagebuch des Erich Lassota von Steblau») встановлено, що пам'ятка датується 1589 р. Автор щоденника під 6 липня 1589 р. записує: *«Басар (місто менше половини четверті милі від міста і замку Збаража, що належить князю Збараському (2 милі). В містечко Колодно (1 миля). Обідав. В місто Вишневець з замком, що лежить на березі р. Горині (2 милі)...* Містечко Басар (Базар, суч. село Базаринці) знаходиться, за словами мандрівника, на відстані 1/8 милі (близько 1 км) від міста і замку Збаража (тобто, існуючого зараз замку)¹⁰. В результаті тривалих пошуків та історико-архітектурних досліджень вдалося встановити ім'я архітектора, який вважається ав-

---

⁴ Собчук В. Мережа оборонних споруд Південної Волині (серед. XIV – 1-а полов. XVII ст.). // Середньовічні та ранньомодернові оборонні споруди Волині / – Кременець: Астон, 2006. – (Кременецько-Почайвський ДІАЗ). – С. 17–57.

⁵ Кривенко А. Крощенко Л. Комплексні дослідження історико-архітектурної спадщини Вишнівця. // АСУ 3 ч. 2. – К.: Українознавство, 1996. – С. 198–208.

⁶ Могитич Р. Історична топографія Тербовлі /Роман Могитич// Наукові записки Національного заповідника «Замки Тернопілля». – 2011. – №2. – С. 36–46.

⁷ Підставка Р. Замок у Вишнівці: історія виникнення, становлення та локалізації/Руслан Підставка// Видання НУ «Львівська Політехніка» «Historical and Cultural Studies» Volume 1, № 1. – Електронний ресурс. Точка доступу: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/26039/1/14-69-75.pdf>;

⁸ Підставка Р. В. Замок у Скалі-Подільській. Ретроспектива і сучасність [Електронний ресурс] / Руслан Підставка, Мирослав Сивий // Науковий альманах «Памятки України». – 2017. – Режим доступу до ресурсу: https://www.academia.edu/34761683/Замок_у_с_м_т_Скала-Подільська_Науковий_альманах_Памятки_України_.pdf

⁹ Підставка Р. Язловець – 640. Історія, архітектура, туризм / Руслан Підставка, Олег Рибчинський. – Тернопіль: Лібра Терра, 2013. – 128 с. – (Національний заповідник «Замки Тернопілля»)

¹⁰ Підставка Р. Перша писемна згадка про місто і «новий» замок у Збаражі [Електронний ресурс]/Руслан Підставка// – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.slideshare.net/ssuserb2b570>

тором Замкового палацу м. Збаража, якого А. Мілобезький вважав невідомим¹¹. Невелика стаття польського архітектора М. Карповіча¹² дала нам змогу оприлюднити з великою долею імовірності прізвище відомого італійського архітектора, придворного архітектора польського короля Зигмунда III Вази – Матео Кастелло (Кастеллі)¹³. Споруди кін. XVI–поч. XVII ст. в Італії (палаццо Кіджі та палаццо Матеї), Литви (Вільнюський кафедральний собор) та Польщі (Королівський палац та Уяздовський замок у Варшаві, палац Краківських єпископів у Кельцах, палац та каплиця кн. Збараських у Краківі), до спорудження яких був причетний М. Кастелло, мають ті ж характерні архітектурні особливості, що й палац у Збаражі. Однак, для відтворення внутрішніх інтер'єрів під час реставрації експозиційних залів Замкового палацу у Збаражі використовувалися зовсім інші аналоги (Вавель, Підгірці та Вишнівець)¹⁴. Крім того, збереглися замкові палаци в Польщі, що будувалися братами Збараськими (Піліца, Краків, Лодиговіце, Консковоля), оздоблення внутрішніх інтер'єрів яких визначалося мистецькими уподобаннями князів Юрія і Христофора, які також до уваги не було взято. На даний час проводяться підготовчі роботи по реставрації Золотої зали правого крила другого поверху Збараського замкового палацу та правого флігеля.

Одним з найпрезентабельніших об'єктів регіону є замок XIII–XVIII ст. у с. Язловець Буцацького району Тернопіль-

---

¹¹ Підставка Р. В. Тайна замка в Збараже: шаги к разгадке / Руслан Підставка // Замкі, палаци і сядзібы у кантэксце еўрапейскай культуры / Руслан Владимирович Підставка. – Мінск: «Медысонт», 2013. – (Установа «Музей «Замкавы комплекс «Мір»). – (Зборнік навуковых артыкулаў). – С. 158–163.

¹² Karpowicz M. Matteo Castello i zamek w Zbarazu / Mariusz Karpowicz. // «Saeculum Christianum». – 2003. – S. 79–81.

¹³ Підставка Р. В. Деякі особливості спорудження Замкового палацу Збаража [Електронний ресурс] / Руслан Підставка // «Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я». – 2013. – Режим доступу до ресурсу: http://muzeum.in.ua/files/Збірник_2013.pdf

¹⁴ Вербоєцький Ю. В. Інтер'єри Палацу князів Збараських XVII ст. в м. Збаражі Тернопільської області. Від проекту до втілення [Електронний ресурс] / Юрій Вербоєцький // Наукові записки Національного заповідника «Замки Тернопілля». – 2017. – Режим доступу до ресурсу: https://www.academia.edu/35649611/Наукові_записки_Національного_заповідника_Замки_Тернопілля_7_2017_.pdf

ської області. В результаті тривалої співпраці та консультацій з польським доктором історії, професором Шляського університету в Катовіцах Єжи Сперкою і доктором історичних наук, професором Київського університету ім. Б. Грінченка Віталієм Михайловським нам вдалося обґрунтувати зміну першої писемної (документальної) згадки про с. Язловець Буцацького району з 1379 на 1373 р., а замок у Язловці змінив свою «офіційну дату народження» з 1436 на 1373 р.¹⁵ Язловецька твердиня не тільки стала документально старшою на 63 роки, а й змінила час побудови. На основі історико-географічних, архітектурних та архівних досліджень польського професора Богдана Гверкена, нам вдалося продатувати першу муровану оборонну споруду протозамку у Язловці другою половиною XIII ст.¹⁶

Що стосується ремонтно-відновлювальних робіт, що проводять заповідником у Верхньому замку Язловця, то вони розпочалися у 2009 р. з розчистки ромбовидної вежі-донжона від сміття, вирубування дикоростучих дерев та чагарників дитинця замку та ліквідації аварійного стану твердині. На даний час проводиться відбудова південної підпірної стіни Верхнього замку, з метою запобігання зсувів ґрунту під час перезволоження схилу. Крім того, відновлено міжповерхові сходи у ромбовидній вежі.

Групою архітекторів Львівського інституту «Укрзахідпроектреставрація» у 80-х роках минулого століття під керівництвом М. Гайди розробила ескізний проект реставрації та пристосування комплексу Язловецького замку під культурно-відпочинковий центр, яким було передбачено ряд зходів¹⁷ (Рис. 1).

В результаті історико-картографічного, історіографічного та іконографічного аналізу оборонних споруд смт. Вишнівець Збаразького району нам вдалося встановити першу документальну (!) згадку про «твержу Вищневець» – 1 вересня 1475 р., а «castellum Wiśniowiec» фігурує в історич-

---

¹⁵ Підставка Р. Язловець – 640., С. 29-32.

¹⁶ Підставка Р. Язловець – 640., С. 62.

¹⁷ Замки Тернопільської області. Язловець (Яблунівка). // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». – 2000. – №11. – С. 79–81.

них джерелах уже у 1512 р.¹⁸. Існуючий палац у Вишнівці, який традиційно датують першою третьою XVIII ст., фігурує ще в контексті спорудження руським воєводою Ієремією Вишневецьким у 1630-40-х рр. на місці старого замку бастионних фортифікацій. І. Чаманська зазначає, що в 1640 р. кн. Ярема Вишневецький розпочав будову палацу у Вишнівці на місці, де він знаходиться зараз. Можливо була збудована лише його центральна частина і планував князь його завершити і оселитися в ньому невідомо¹⁹.

Процес реставрації чи, скоріше, ревіталізації замку триває з 1999 року. Нещодавно урочисто відкрита Дзеркальна зала палацу, відреставрована на кошти Міністерства культури України, гранту Посольського фонду США та спецкоштів НЗ «Замки Тернопілля» за проектом АМ Ю. Вербовецького (Рис. 2). На черзі розробка проектів пристосування інших приміщень і залів палацу. Проводяться роботи по розчищенню та ландшафтному дизайну призамкового парку у Вишнівці.

В результаті опрацювання археологічних, історіографічних та картографічних матеріалів нами було обґрунтовано зміну дати першої писемної згадки про укріплення Скалата («*orpidum Skalath*») з 1513 на 1503 рік²⁰. Що стосується Скалата, то традиція твердить, що замок був збудований галицьким мечником Кшиштофом Віхровським у 1630 р., а перша писемна згадка про саме містечко датується за різними джерелами по-різному. «Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська область», без посилання на джерело, подає дату 1569 р. У науково-довідковому виданні Інститут історії України НАНУ «Міська історія України: проблеми початкового датування» (2 розділ) пропонується порівняльна таблиця дат перший писемних згадок за наступними науковими та енциклопедичними виданнями (відповідно до

---

¹⁸ Підставка Р. Замок у Вишнівці. С. 71.

¹⁹ Czamańska I. Wiśniowiecscy. Monografia rodu/Iłona Czamańska// W-wo Poznańskie. – Poznań. – 2007. – S. 179.

²⁰ Підставка Р. Ювілеї об'єктів Національного заповідника «Замки Тернопілля» – важливий чинник розвитку туризму регіону/Руслан Підставка// Рекреаційний потенціал Прикарпаття. Історія сучасний стан, перспективи. – Івано-Франківськ. – 2013 р. – с. 218-227.

колонок):

1. «Энциклопедический словарь» (Ф. А. Брокгауз, І. А. Єфрон) – 1569 р.
2. «Енциклопедія Українознавства» – 1564 р.
3. «Історія міст і сіл Української РСР».
4. «Радянська енциклопедія історії України».
- 5, 6, 7. «Українська Радянська Енциклопедія», «Український радянський енциклопедичний словник» і «Географічна енциклопедія України».
8. Довідники «Міста України» та «Містечка України», А. С. Івченко.
9. Список історичних населених місць України (Постанова Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 р., № 878).
10. Інформаційно-статистичний довідник «Міста України» (упорядник – О. А. Панасенко).
11. «Енциклопедія історії України».
12. Офіційні інтернет-сайти місцевих органів державної влади та органів самоврядування

Скала-Подільська, смт, Тр	XIV ст.	XIII ст.	1 поп. XIV ст.	—	1 поп. XIV ст.	1 поп. XIV ст.	1 поп. XIV ст.	1300-50	1569	—	—	—
Скалат, м., Тр	—	1569	1564	1569	1564	1564	1564	1564	1564	1634	—	—

За різними даними Скалат датується 1564 або 1569 рр. В 2013 році відбулося урочисте святкування 500-річчя Скалата на основі документу за № 10481 у «*Matricularum Regni Poloniae Summaria ...*», де під 1513 р. згадуються населені пункти Лошнів, Скалат і Суцин у володінні Станіслава Лошнівського. У згаданому «*Matricularum Regni*», вдалося виявити документ, що стосується Скалата і старший від попереднього рівно на 10 років. За № 766 під 15 травня 1503 р. згадуються «укріплення Скалата» у володінні холмського старости Миколая Жолкевського.

З 2000 року замок у Скалаті знаходиться на балансі НЗ «Замки Тернопілля». Протягом останніх років було перекрито черепицею всі вежі, відновлено міжповерхові перекриття трьох веж та пристосовано до туристичних потреб Північну та Східну вежі Скалатського замку. Концепція реставрації та пристосування замку у Скалаті розроблена Архітектурною майстернею Юрія Вербоєцького (Рис. 3).

Спільно з кафедрою географії ТНПУ ім. В. Гнатюка (проф. Сивий М. Я.) нами проводились комплексні фізико-географічні (геолого-геоморфологічні, петрографічні та гідрологічні) історико-архітектурні дослідження замку у Скалі-Подільській, результати яких були опубліковані у ряді фахових видань²¹.

Проведені дослідження дозволили встановити передумови спорудження фортеці у Скалі на Збручі саме в межах існуючого мису, на карбонатних породах (вапняках), які за стратиграфічною приналежністю відносяться до скальської серії дзвенигородської світи верхнього силуру. Крім того, на основі іконографіки запропоновано припущення про характер гідросітки локації з рівнем води на багато вищим за сучасний, що значно утруднювали доступ до протофортеці у Скалі. Аналіз історіографічного та архітектурного матеріалу дав змогу узагальнити отримані дані у вигляді відповідної таблиці²².

Наведені результати досліджень свідчать про те, що при детальному і комплексному підході до вивчення конкретної теми, можливо змінити традиційні, роками усталені погляди на подію чи факт, що підтверджує «непостійність» навіть такої статичної науки – як історична географія.

Ruslan Pidstavka

---

²¹ Підставка Р. В. Замок у Скалі-Подільській. Ретроспектива і сучасність [Електронний ресурс] / Руслан Підставка, Мирослав Сивий // Пам'ятки України. Науковий альманах. Вип. 3(43). – 2017. – Режим доступу до ресурсу: https://www.academia.edu/34761683/Замок_у_свт._Скала-Подільська_Науковий_альманах_Пам'ятки_України_.pdf ; Підставка Р. В. Проблематика і стан досліджень замку в Скалі-Подільській [Електронний ресурс] / Руслан Підставка, Мирослав Сивий // Європа-Україна-Світ. – Вип. 20. 2017. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: https://www.researchgate.net/publication/324897876_Problematika_i_stan_doslidzen_zamku_v_Skali-Podilskij_R_Pidstavka_M_Sivij_Evropa-Ukraina-Svit_-_Vip_20_2017 .

²² Підставка Р. В. Замок у Скалі-Подільській. С. 49-51.

HISTORIOGRAPHICAL, ICONOGRAPHIC AND CARTOGRAPHIC SOURCES IN THE CONTEXT OF REPRODUCTION OF TERNOPIL REGION CASTLE

The article analyzes historiographic studies devoted to defensive structures, which are historical and cultural monuments of national importance and are on the balance of the National Reserve «Zamky Ternopilla». It was given the main results of scientific researches of fortresses and castles of Ternopil region which were introduced into scientific circulation. Also it was considered about the most extensive restoration projects of the reserve and perspective directions of revitalization of defense structures of the region.

Key words: *historical and cultural monuments, florists, castles, revitalization of fortifications, historiographical research*

ГЕРБ МІСТА БЕРЕЖАНИ

Державний історико-архітектурний заповідник м. Бережани

У статті розкрито етапи становлення герба Бережан та показано багатовікову геральдичну традицію древнього міста – столиці Опільського краю, поселення заснованого ще за часів Галицько-Волинського королівства.

Ключові слова: місто Бережани, геральдика, Опільський край.

Із наближенням 650-ліття першої письмової згадки про Бережани, 500-ліття надання місту Магдебурзького права та 500-ліття початку побудови Бережанського замку стає актуальною тема герба міста.

Герб міста – не лише історична реліквія, але й дуже важливе історичне джерело, в якому в символічній формі втілилися реальні явища, які дають цінну інформацію про минуле. Досліджуючи герб, ми розширюємо свої знання з соціально-економічної та адміністративно-правової історії, дізнаємося про світогляд міщан у різні періоди та про природу навколишніх територій.

Хоча перша згадка про Бережани датується 1375 роком, однак про герб ми можемо говорити починаючи тільки з п. пол. XVI ст., завдячуючи відтискам на документах та грамотах. Найдавніший документ – «Податкова книга» 1530–1600 рр., що зберігається в Скарбовому архіві у Варшаві, на якій уперше зустрічаємо печатку вїйта гміни з гербом Бережан, датовану 1544 р. На відбитку – олень в бігу, без будь-яких геральдичних знаків чи прикрас [2, с. 46] (рис. 1). На іншій печатці (діаметром 34 мм), датованій 1560 р. (відтиск зберігається у Центральному державному історичному архіві України у Львові), олень стоїть із піднятою й трохи зігнутою передньою ногою. По колу – латинський напис: «SIGILLVM CIVITATIS BRZEZANENSISA 156(0)» (остання цифра нерозбірливо) [1, с. 6] (див. мал. 2).

Рис. 1.

Рис. 2.

Виникає запитання: «Чому саме олень?». Олень є символом мальовничого Опілля і тому має географічний фундамент. Таких теренів нема в жодній країні світу. Рівнинна поверхня Подільської височини раптово змінюється горбистим ландшафтом. Опілля – це і є горбиста територія, вкрита буковими, грабовими та дубовими лісами, що тягнеться через Бережанщину на північний захід. А давньоруська назва Опілля розшифровується як опалена від вигорання лісу земля.

Основна і найвища частина Опілля розташована саме на території Бережанщини, Перемишлянщини та Рогатинщини.

Герб символічно відтворив багатства тваринного світу та головні заняття древніх жителів, котрі були мисливцями. Отож, традиція сягає часів давніх русинських племен «ополян» – білих хорватів та княжих часів, у які й були засновані Бережани. Отож, історія Бережанської землі – в її гербі [3, с. 15].

Існує переказ, що Перемишльський князь Лев, син короля Данила Галицького, зупинився в цих місцях на відпочинок і в сні побачив королівського благородного оленя зі срібними копитами та великими золотими рогами, що сяяли на сонці, мов корона [4, с. 202–203]. Тепер олень, якого побачив колись Лев Данилович, є головною фігурою гербу старовинного Самбора, Ліблінського воєводства (рис. 3), міста Рогатина (зображено оленьчий ріг) (рис. 4) та славного міста Бережани.

Рис. 3.

Рис. 4.

У XIII ст. Галицько-Волинське князівство було найбільшою за територією державою Європи. Король Данило Галицький побудував у Галичині та на Волині понад 70 нових міст. У 1255–1357 рр. війська короля Данила завдали кілька поразок монголо-татарським військам хана Куремси. Жодна держава не наважувалась кинути виклик монгольським ордам [4, с. 158, 219, 235]. Вважаємо, що саме в ті часи й були засновані Бережани, як місто – город.

Тому й не дивно, що при проектуванні герба Бережан у 1530 р. взяли за основу елемент Опілля (золотий олень на блакитному щиті). 19 березня 1530 р. Бережани отримують Магдебурзьке право, що замінило існуюче – руське. Доречно нагадати, що жодне російське місто, навіть Петербург і Москва, не мали статусу міста з Магдебурзьким правом, що звільняло б його з-під влади королівських чи царських намісників і вказувало на його суверенітет [4, с. 231].

За австрійських часів (після 1772 р.) герб змінено – поділено на дві частини, як це робили в Німеччині та Австрії. У доданому верхньому червоному полі поміщено срібний символ «Сернява», символ наступних власників міста – Любомирських, а у нижньому блакитного кольору полі залишено оленя, повернутого головою вліво. Щит підбито горностаем, а зверху – золота княжа мітра (рис. 5). Символ «Сернява» в ті часи прижився, бо нагадував простоліду смужку річки Золота Липа. Таке зображення герба підтверджують до-

кументи із зібрань у Львівському історичному архіві та у зібраннях Оссолінських у Вроцлаві. Герб зображали в барварському стилі на плащі з горностаєм і короною, що є типовим для австрійської геральдики [2, с. 46–73].

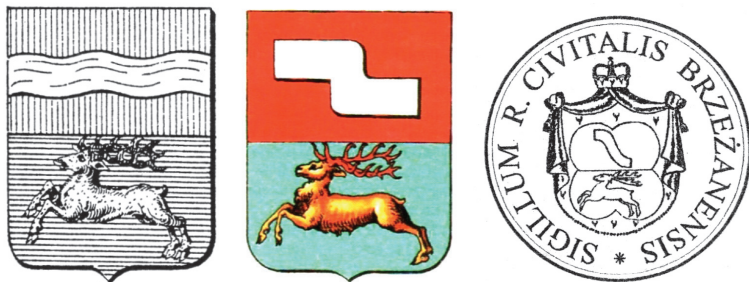

Рис. 5.

Такий герб зберігся на фасаді більш пізньої за часом будови корпусу колишнього австрійського магістрату на вул. Банкова, 4 у Бережанах (рис. 6) – (тепер тут районний архів, приватний нотаріус, виставковий зал сакральної частини Музею сакрального мистецтва та історії переслідуваної церкви, приміщення Державного історико-архітектурного заповідника у м. Бережани та Дитяча художня школа) та на відбитку міської печатки 1870–1920 рр. (рис. 7).

Рис. 6.

Рис. 7.

Відома також міська печатка з княжим митром і написом «королівське вільне місто».

Подібне відображалося й на гербах міста у т. зв. «польський період» – 1921–1939 рр. (рис. 8).

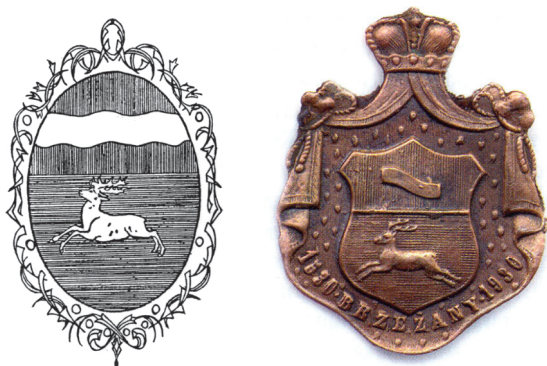

Рис. 8.

У радянський період новий символ Бережан затверджено рішенням міськвиконкому за № 13 від 25 червня 1976 р. (проект художника Зеновія Мігоцького). Окрім оленя з'явилася багато елементів. Голуба смуга (перев'язь), що проходила зверху вниз (справа наліво) уперек гербового щита, символізувала річку Золоту Липу, срібна ваза на синьому тлі в підніжжі – скляну промисловість, срібний олень, радше лось на зеленому тлі – лісові багатства краю, колосок на

червоному полі – розвинуте аграрне господарство району. У главі герба – серп і молот на червоному тлі символічного оборонного замкового муру відображав радянську владу в місті. Під ним на синьому фоні напис: «Бережани». Надмірне перевантаження малюнку герба робило його надто плакатним (рис. 9).

Рис. 9.

Під час проектування нового символу міста після здобуття Україною незалежності першочерговим завданням було повернути й відновити історичний герб і одночасно надати йому чисто українського геральдичного змісту.

У 1995 р. на конкурс проектів герба Богдан Тихий запропонував зображення оленя з трьома рогами, що символізували тризуб (рис. 10). Відповідно до рекомендації тодішнього працівника Львівського історичного архіву, члена Українського геральдичного товариства Івана Сварника, герб вписано у коричневий (бронзовий) картуш та увінчано білою (срібною) міською короною, що дало змогу формувати цілісну систему муніципальних символів України. Після засідання гуманітарної комісії Бережанської міської ради, оскільки не всі депутати розуміли чому три роги, зображення оленя замінено на дворогого.

Рис. 10. Переможці першого туру конкурсу проектів герба міста (зліва направо): Василь Павук, Богдан Тихий, Михайло Кузів. Фото 1995 р.

Цікаво, що до того часу в бережанській друкарні вже було замовлено бланки посвідчень Почесних громадян міста з відтиском герба із зображенням трирогого оленя. Тому

друкарня ще якийсь час при друку книг та запрошень використовувала саме це кліше.

20 червня 1995 р. сесія Бережанської міської ради затвердила новий герб міста (автор проєкта – Богдан Тихий) (рис. 11).

Герб має форму іспанського щита (у співвідношенні 5 до 6), на синьому полі якого зображено золотого оленя, повернутого по-геральдичному наліво, з піднесеною передньою ногою. Щит оточений картушем, а над щитом – срібна міська корона, яка означає, що Бережани не є чиєюсь приватною власністю, а незалежним і вільним містом з давніми традиціями.

Синій колір щита означає стихію повітря, а також творення і пізнання. Жовтий колір (золото) – стихія сонця, міць, а також багатство і мудрість. Олень – це символ природних багатств краю, волелюбності і свободи, благородства його жителів. Адже олень на наших теренах не мав природних ворогів, нікого не боявся і завжди міг постояти за себе [3, с. 15].

Гербовий щит поєднує два державних кольори України і саме в такій їх кількості є ідеальним для геральдичної науки.

Рис. 11.

Рис. 12.

Сучасний герб міста – це його розпізнавальний знак, офіційний символ. Герб зустрічає гостей при в'їзді в місто,

прикрашає урочистості та свята. Його можна побачити на сувенірах, буклетах, товарах, над входом у міську ратушу, в кабінетах урядовців, на автобусах і автомобілях. Тому й не дивно, що його називають «візитною карткою», «патріотичною емблемою», або «художнім паспортом» міста. Герб – це гордість городян за своє місто. Герб піднімає суспільно-політичну активність громадян суверенної держави, відіграє важливу роль в справі патріотичного виховання молоді, в прищепленні любові до рідної землі та сприяє формуванню національної свідомості українців.

Бережани відновили свою давню багатовікову геральдичну традицію. Герб став чисто руським (українським), наблизившись до первинної історії Русі-України та Галицької землі. Олень повернувся на міський герб без різних нашарувань і доповнень. Ця геральдика не прийшла з Візантії, а є народним знаком, що утвердився природним шляхом, як символ мальовничого Опілля, і його вік сягає 1000 років.

Прапор міста, як відомо, є похідним символом герба. Через бюрократичну тяганину він затверджений сесією Бережанської міської ради вже нового скликання – 9 червня 1998 р., рішення № 71. На прапорі синього кольору зображено оленя – головного персонажа гербу, але над його головою – золота корона – символ Галицького князівства. Трохи нижче – хвиляста стрічка річки Золота Липа. Сторони прапора у співвідношенні 1 до 2 по периметру обведені золотою облямівкою. На прапорі теж використано два державні кольори України (рис. 13).

Рис. 13.

Еталон вишитого гладдю прапора з вересня 1998 р. зберігається в приміщені Бережанської міської ради.

Цікавим є той факт, що 23 серпня 2007 р. – у День Державного Прапора України та в переддень святкування Дня Незалежності, з ініціативи депутата Бережанської міської ради Юрія Чучмана, прапор Бережан був розгорнутий на найвищій вершині Українських Карпат – Говерлі.

Література

1. Гречило А. Герб міста Бережани // Пам'ятки України: історія та культура. 2013. Спецвипуск № 2 (191), липень: Бережани. Місто біля Раю. С. 72.
2. Rusinski Z. Herb miasta 2015. S. 46 – 73 (на правах рукопису)
3. Тихий Б. Вся історія – в гербі міста // Жайвір: літературно-мистецький, історико-краєзнавчий альманах. Спецвипуск. Бережани, 1995. 24 серпня. С. 16.
4. Ягеллон В. Галичина і древні королівства русів. Дрогобич: Коло, 2018.

Bogdan Tyhyi

COAT OF ARMS OF THE BEREZHANY CITY

The article reveals the stages of formation of the coat of arms of Brzezany and shows the centuries-old heraldic tradition of the ancient city – the capital of the Opole region, a settlement founded during the Galicia-Volyn kingdom.

Key words: *Berezhany city, heraldry, Opole region.*

ВТРАЧЕНІ ХРАМИ БЕРЕЖАН

Державний історико-архітектурний заповідник м. Бережани

В статті досліджено вже не існуючі храми Бережан та околиць міста, про яких є письмові згадки в XVI – XX ст. Зокрема церкви: Св. Трійці, Св. Юрія, Св. Михаїла, Св. Георгія Великомученика, Непорочного Зачаття Діви Марії, Воскресіння Господнього, Преображення Господнього з монастирем оо. Василян, Св. Спаса, парохії УГКЦ (1805 р.) та семи синагог.

Ключові слова: храми, скральні пам'ятки, синагоги.

Ще з княжої доби Бережанщина входила спочатку до Тербовлянського князівства, а потім – до Галицько-Волинської держави. В Гиновичах, Куропатниках та Урмані збереглися залишки тодішніх укріплених городищ. У Бережанах знайдено срібні монети – «Володимирки», а у Вербові – скарб із срібних прикрас княжої доби з XI–XII ст. [1, с. 5–6]. Тому початок Бережан треба шукати саме в цих часах – на відомому торговельному шляху зі сходу на захід [1, с. 8].

Коли ж Микола Синявський отримав у спадок Бережани (1529), то застав дві церкви [1, с. 11].

У 1674 р. у Бережанах побував бельгієць Ульріх фон Вердум, який разом із французьким інженером Гійом Левассер де Бопланом подорожував Україною. В своїх записках він зазначив, що в час його перебування в Бережанах було чотири церкви [1, с. 24].

На карті 1720 р. ми бачимо три греко-католицькі храми – церква Св. Юрія на Новому Ринку, попередниця церкви Св. Трійці на Старому Ринку та церква Георгія Великомученика на Містечку (четвертої із вказаних Вердумом церков – Св. Миколая на Адамівці – нема, бо на цій карті Адамівка не зображена) (Див. мапу 1720 р.).

Церква на Новому Ринку

Найдавніша церква у Бережанах під назвою Св. Юрія стояла на колишньому передмісті Сільце, а пізніше – не-

подалік Львівської брами, на перетині вулиць, що вели до Львова та до Нового Ринку. Тому її за аналогією до Адамівської церкви називали Новоринковою, а за австрійських часів – Львівською [1, с. 22]. Відомо, що єпископ Йосиф Шумлянський 5 травня 1701 р. у львівській катедрі висвятив до церкви Св. Юрія в Бережанах о. Прокопія [1, с. 22; 2], а привілеї міста на церкву в 1711 р. мали ремісники шевського цеху [4, с. 8].

За наказом австрійської влади в 1784 р. її розібрали, церковне майно передали до парохії церкви Св. Трійці [6, с. 115], а цвинтар навколо Новоринкової церкви ліквідували. Ще в міських актах 1756 р. його вже називали Старим цвинтарем, отож, вказували на припинення поховання [1, с. 22; 6, с. 115]. У 1880-х рр. при побудові фундаментів міських яток на Новому Ринку натрапили на поховання. Людські кістки переховано на новозаснованому в 1782 р. цвинтарі при вулиці Райській (тепер Братів Лепких) [5, с. 6].

При підготовці фундаментів під будинок Фредра на місці Новоринкової церкви віднайдено великі надгробні камені з написами кирилицею [6, с. 118].

Ще в 30-х рр. ХХ ст. при будівництві на Новому Ринку торгових кіосків натрапили на людські останки, рештки взуття та одєжі, дрібну біжутерію, а також на ряд польських і угорських монет та на київські срібні «Володимирки» [4, с. 9]. Цей факт свідчить, що церква збудована, очевидно, ще за княжих часів і близько 500 років вона служила придорожнім на шляху зі Львова до Теревовлі.

Рис. 1. Київські монети «Володимирки».

За радянської влади, при будівництві чотирьохповерхового будинку з колишнім магазином «Катруся» (тепер дитячий комісійний магазин «Панда» – вул. В. Чорновола, 10), наприкінці 1960-х теж знаходили поховання людей [5, с. 6].

Сьогодні на території, де була церква, знаходиться виробнича дільниця Бережанської виправної колонії. Подальша доля закладу не відома, бо територія на даний час пустує, хоча знаходиться під охороною.

Попередниці церкви Пресв. Трійці

Про церкву Св. Трійці, що первісно була дерев'яною, маємо згадку в актах міських з 1626 року (про пожертву на церкву, якщо вона буде заново відбудовуватись). Очевидно, що її попередниця розвалилася, або була зруйнована, і були наміри вимурувати її заново [6, с. 115–116].

Також відомо, що роботи тривали дуже довго, бо Настасія Стокалова в 1634 р. пожертувала 20 зл. а 1637 р. міщанин Василь Нетіха зробив внесок 100 зл. «на церкву, яка тепер будується» [6, с. 116].

Не все так просто було в ті часи. За доносами Синявський у Бережанах наказав повісити 15 міщан та двох православних священників за підозрами у симпатіях та прихильності до козаків [1, с. 27].

У 1683 р. при храмі Св. Трійці засновано церковне братство. До церкви в Бережанах висвячено о. Іоана (1691), та о. Теодора (1695), але документ, на жаль, не вказує до яких саме українських храмів [2].

12 вересня 1710 р. єпископ Варлаам Шептицький під час місцевого собору в Бережанах затвердив його статут [1, с. 25; 5, с.117].

Колішня церква Св. Трійці була збудована на площі, що розпланована ще у 1530 р. при наданні місту Магдебурзького права (тепер тут господарський магазин «Оселя», магазин «АВС» та продуктовий ринок – вул. Збіжева). У ті часи Зарайський потік був повноводним, а місце рівнинне й вологе, при великих зливах затоплювалося. Тому храм потребував постійних ремонтів, а 1748 р. він завалився остаточно.

Власник міста кн. Август Чарторийський у тому ж 1748 р. розпочав будову нової церкви на підвищеному терені, але вже на новій Ринковій площі – де й нині стоїть храм Пресв. Трійці. Будівництво завершила кн. Ізабела Любомирська у 1768 р. [6, s. 116; 1, с. 22]. Була це скромна, але дуже міцна прямокутна будова з підпорами-контрфостами [6, s. 116], що певний період часу існувала під найменням Св. Михаїла (авт.).

Рис. 2. Площа Ринок і церква Св. Михаїла, збудована 1768 р., пізніше перейменована на церкву Пресв. Трійці. Фото бл. 1895 р.

У 1810 р. вона згоріла і відновлена заново. Друга пожежа в місті 1830 р. теж знищила храм. Новий іконостас виготовлено за о. Михайла Глібовицького щойно у 1884 р., що замінив установлений в 1811 р. іконостас (очевидно ще роботи Іоана Пфістера, перенесений із замкової каплиці).

У травні 1888 р. парохом Бережан став о. Теодор Кордуба.

З ініціативи і заходами о. Теодора Кордуби, при допомозі церковного комітету в 1893–1897 рр. добудовано фронтову частину церкви – дві дзвіниці, а до 1903 р. весь храм кардинально перебудовано і значно розширено [1, с. 22].

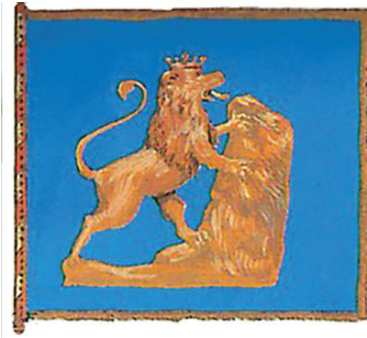

Рис. 3. Прапор Руської Гвардії, вишитий імператрицею Софією, що з 1849 р. до радянського періоду зберігався в церкві Пресв. Трійці.

Рис. 4. До старої церкви добудовано дві вежі. Фото бл. 1898 р.

У 2018 р. автору статті вдалося відшукати імена деяких благодійників та фундаторів церкви, викарбувані на пам'ятних жетонах-шпичаках. Серед них: військовий лікар Осип Ковшевич, відомий адвокат та письменник Андрій Чайковський, князь Якуб Потоцький (благодійник і куратор будівництва), суддя Філарет Сембратович, Застирцева, Гошовський, Ковальська, Пришляк та ще 25 імен бережанців. Міський магістрат надав допомогу в сумі 7019 крон.

Загальна вартість нової церкви за підсумками 1903 р. становила 146 817 крон і 82 центи (Осип Маковей).

Рис. 5. Стара парохія церкви Пресв. Трійці при колишній вул. Райській, збудована 1805 р. (тепер вул. Братів Лепких). В цьому будинку провів свої дитячі роки Богдан Лепкий.

Рис. 6. Новий парафіяльний будинок УГКЦ (зліва), збудований в 1907 р. за о. Теодора Кордуби. Освоєний в 30-х роках XX ст. Фото бл. 1920 р.

Церква на Містечку

На захід від ринку, за оборонними валом Бережан, на правому березі Зарайського потоку, в підніжжі пагорба стояла дерев'яна церква Св. Георгія Великомученика [3]. Про неї майже нічого не відомо. Очевидно, була збудована разом із передмістям Містечко наприкінці XVI ст.

Рис. 7. Мапа оборонної системи Бережан капітана Пірха, 1755 р. із позначкою храмів міста.

Навколо храму теж був цвинтар, межа якого проходила за 120 кроків від теперішньої вул. Степана Бандери, хоча в деяких місцях цвинтар навіть межував із вулицею [5, с. 6].

Коли церкву розібрано також не відомо, але найвірогідніше – в 1838 р. У храмі був образ Св. Юрія. Зберег-

лась інвентарна книга з описом речей, датована 10 квітня 1807 року, а також інвентар церкви 1822 року. Отож, церква мала великий центральний вівтар та два менші – бічні. Були настінні сакральні малюнки та церковна кафедра. Справа біля входу до церкви стояла дзвіниця. Також відомо, що хори в храмі та сходи до них добудовано у 1810 р.

Наприкінці 1830-х рр. все майно передано до теперішнього храму Пресв. Трійці, а навколишній цвинтар австрійська влада ліквідувала. Площа цвинтаря, що тяглася півдугою, становила близько 10–15 гектарів. За австрійських часів тут закладено сад і зведено військову лікарню [1, с. 24].

У 1930-х рр. власник Н. Альтемін (Н. Альтайн – ?), що до свого будинку при вул. Містечко прибудував пивницю-льодівню, натрапив на кам'яні плити та численні людські останки, які перевіз і перезахоронив на схилах гори Окописько. Трохи вище названої будівлі – на городі урядовця скарбової каси В. Козанкевича (за іншими даними – І. Кореньовського) було викопано накритий кам'яною плитою та добре збережений скелет із закладеними навхрест руками [5, с. 6].

Про кам'яні хрести цього цвинтаря розповідав також колишній власник будинку Літинський, який ще у ХІХ ст. побудував на подвір'ї маленьку шопу [5, с. 6]. Місце розташування колишньої церкви, на думку автора, – західніше споруди котельні, праворуч дороги, що веде до дитячого садочку «Сонечко».

Рис. 8. Будинок, на викуваному залізному поруччі балкону якого збереглися ініціали власника: «І. К.» – Іван Кореньовський.

Вірменський храм

Через втрату документів, не можна встановити точну дату побудови первинної вірменської святині в Бережанах. На момент приїзду Ульріха фон Вердума до Бережан (1672) храму ще не було. На карті 1720 р. він уже зображений. В ерекційному акті, що згорів у 1768 р. разом із катедрою і палацом вірменських архієпископів у Львові, була відмітка – 1710 рік, в якому Адам Миколай Синявський зобов'язувався платити вірменському парохіві 300 зл. щорічно [7, с. 56; 6, с. 115]. Найвірогідніше, перша вірменська церква у Бережанах під іменем Непорочного Зачаття Діви Марії, збудована з дерева, з'явилася наприкінці XVII – на поч. XVIII ст. Ймовірно, стояла на осі новозмурованої дзвіниці з східною брамою.

7 травня 1746 р. власник міста кн. Август Чарторийський дав дозвіл на будівництво нового храму, що потребував заміни або перебудови. Вірменський священик Якуб Горбач зібрав кошти на побудову нового мурованого храму, яку розпочав у 1750 р., а завершив у 1764 р. [6, с. 115].

Також відомо, що у 1710 р. у Бережанах вже діяли вірменські церковні братства «Непорочного Зачаття Діви Марії» і «Святої Анни» [6, с. 115].

Навколо храму в давнину теж був вірменський цвинтар, площа якого разом із садом становила близько 730 м² [4]. У підвіконник фасадного вікна вмурована надмогильна плита, датована 1726 р. [5, с. 6]. Очевидно, перенесена сюди після ліквідації вірменського цвинтаря австрійською владою у 1782 р. [1, с. 22].

Церкви в урочищі Монастирок

За переказами, на тому місці серед лісу, де ще в дохристиянський період було капище, побудували церкву Воскресіння Господнього, про яку згадує акт 1368 р. Велику, як на той час, церкву будує Станіслав Деревіта. Церква прослужила до 1628 р., аж поки її розібрали через спорохнявілу деревину [4].

У 1640 р. побудовано нову, модринову церкву Преображення Господнього – у комплексі з монастирем оо. Василян. У 1636 р. є згадка про набожного о. Василій з Лісник. У заповіті 1640 р. згадується батько черниці Ян (Іван) Наливайкович, а в 1664 р. – чернець Лаврик [6, с. 117; 4].

Згідно з ревізією 1728 р., у цьому скиті перебувало 4 монахи [1, с. 22].

У ревізійному звіті ігуменів зазначено, що засновником монастиря був о. Йосиф Перебігайло, а ігумен того ж монастиря – отець Гедеон брав участь у соборі в Уневі у 1711 р. [1, с. 22]. Пізніше скит із урочища Монастирок прилучено до Краснопуцанського монастиря, куди з майном перейшли й тутешні монахи [4, с. 3].

Близько 1880 р. обабіч джерела збудовано невеличку капличку [6, с. 117]. А в 1890 р. бережанський парох о. Теодор Кордуба відновив монастирську церкву.

В часи Першої світової війни турки, що стояли в Лісниках, тимчасово перетворили її на стайню для своїх коней, але не завдали шкоди будівлі.

Рис. 9. Урочище Монастирок до Першої світової війни.

*Рис. 10. Церква разом з монастирем оо. Василіан в урочищі
Монастирок.*

*Рис. 11. Церковця, збудована в 30-х роках XX ст.,
фото 1960-х років.*

На цьому ж місці в 1930-х роках за бережанського пароха о. Євзебія Бачинського була збудована маленька церковця Св. Спаса. Але, на жаль, 3 травня 1980 р. вона була підпалена і згоріла. На її місці радянська влада планувала побудувати ресторан і відпочинкову зону.

Рис. 12. Проект дерев'яної каплички (1932 р.), що виконувала функції церквці в урочищі «Монастирок» за о. Євзебія Бачинського.

У 1990-х рр. на кошти колишнього вояка УПА на Закарпатті, українця з Австралії Юрія Борця місцевий підприємець Іван Раєвський збудував маленьку цегляну церковцю (будівничий Микола Антонів), а в 2010 р. о. Роман Маслій разом із прихожанами с. Лісники розпочав роботи з відродження території колишнього монастиря. Відновлено дже-

рело, символічний чернечий цвинтар, прокладено доріжки, зведено містки та стації Хресної дороги, впорядковано «Блаженний камінь», встановлено дзвіницю та пам'ятник Іоану Хрестителю (2018).

19 серпня кожного року, на «Спаса», тут, як і в минулі століття, відбувається відпуст. Декрет на його проведення 27 травня 2008 р. поновив Папа Римський Бенедикт XVI – за сприяння уродженця Бережан – о. Марка (Ярослава Семегена), ректора собору Святої Софії в Римі, президента Релігійного товариства українців-католиків «Святої Софії» та координатора душпастирства українських емігрантів в Італії.

Синагоги міста. Відомо, що в Бережанах було сім синагог, будівлі яких втрачено, перебувають в руїні, або виконують інше призначення. Так молодіжна синагога, ще за радянської влади, перетворена на їдальню школи-інтернату, а приміщення Старої синагоги виконує роль мийки автомобілів гаража Бережанської районної адміністрації та ради. Велика синагога в наш час перебуває у великій руїні.

Рис. 13. Залишки втраченої синагоги, збудованої на місці колишнього старого Ринку, заснованому на Магдебурзькому праві. Фото періоду Першої світової війни.

Рис. 14. Колишні Стара і Велика синагоги при теперішній вул. Шевченка (зліва: у другому ряді).

Література

1. Бережанська земля. Історично-мемуарний збірник. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1970.
2. Національний музей у Львові ім. Андрея Шептицького, відділ рукописів і стародруків. Ркк-89: Книга посвячень єпископа Й. Шумлянського, 1767–1710.
3. Рукописний інвентар церкви 1807 та 1822 рр.
4. Rusinski Z. Herb miasta 2015. S. 46 – 73 (на правах рукопису)
5. Тихий Б. Доля бережанських некрополів // Жайвір: літературно-мистецький, історико-краєзнавчий альманах. Бережани, 2007. № 1, грудень. С. 8.
6. Maciszewski M. Brzeżany w czasach Rzeczypospolitej Polskiej. Brody, 1911.
7. Czernecki J. Brzeżany. Pamatki i wspomnienia. Lwów, 1905.

LOST CHURCHES OF BEREZHAN

The article examines the no longer existing temples of Brzezany and the outskirts of the city, which are written in the XVI – XX centuries. In particular, the churches: Holy Trinity, St. George, St. Michael, St. George the Great Martyr, the Immaculate Conception of the Virgin Mary, the Resurrection of the Lord, the Transfiguration of the Lord with the monastery of Fr. Basilian, St. Savior, the parish of the UGCC (1805) and seven synagogues.

Key words: *temples, sacred monuments, synagogues.*

МУЗЕЙ-САДИБА «ГАЛЕРЕЯ БОГДАНА»

Редакція газети «Колос» (м. Заліщики)

У статті висвітлюється історія створення та загальна характеристика експозиційних залів Музею-садиби «Галерея Богдана».

Ключові слова: село Литячі (Летячі) Заліщицького району Тернопільської області, художники-примітивісти, Музей-садиба «Галерея Богдана», лемки, Лемківщина, дисидентський рух опору, музей Ар брут (Art Brut).

Світова культура знає не так багато талантів народної самобутньої художньої творчості, аматорів, яких називають примітивістами. Внесок нашої країни у цю скарбничку світового малярства справді вагомий. Мова йде про художників-самоуків, у яких відсутня спеціальна освіта. Але вона компенсується обдарованістю, глибиною духовної краси та велетенською працелюбністю. Серед таких відомих імен – Катерина Білокур, Марія Приймаченко, Надія Білокінь, Ганна Собачко-Шостак та інші.

Але є ще категорія особливих людей, фізично недосконалих і в той же час обдарованих творчістю, через яких, здається, з нами говорить Всесвіт. Саме до них і належить Богдан Горбаль.

9 вересня 2012 року в мальовничому селі Литячі (Летяче) Заліщицького району Тернопільської області, яке лежить у межах

Національного природного парку «Дністровський каньйон», на місці хати, де після депортації з Лемківщини у 1947 році замешкала родина Горбалів, відбулося відкриття садиби-музею цього художника під назвою «Галерея Богдана», яка діє до сьогодні.

Батько братів Богдана і Миколи Горбалів – Андрій – побував на заробітках в Америці, й завдяки його зусиллям у селі Литячі (Летяче) збудували, як на той час, справжню кам'яницю, яка донині збереглася у добротному стані. До її впорядкування доклав чимало зусиль, коштів син Микола – колишній багатолітній політ'язень, а згодом – депутат Верховної Ради України, поет, громадський діяч, засновник товариства лемків у Києві та співочого чоловічого колективу «Лемки Києва». Фактично, Музей-садиба родини Горбалів віддзеркалює трагічну сторінку в історії України. Частина експозиції в окремій кімнаті присвячена дисидентському руху опору. У залі є бібліотека відомих людей, їхніх крилатих висловів, цитати з Біблії, речі з побуту лемків. «Тут скомпоновано колективний портрет шістдесятників. На другій картині – українське жіноцтво, яке Людмила Семикіна одягнула у княжі та українські народні строї. На третьому – українські святі й великомученики. На четвертому – члени Української Гельсінкської групи, до якої мав честь належати й Микола Горбаль.

Тут же стенд із родинних знімків Горбалів. На четвертій стіні – солідна бібліотека, в якій зібрано книжки про правозахисний і національно-визвольний рух, твори дисидентів. Окрема полиця – про Лемківщину – відірвану частину України, яка дала нам славну родину Горбалів» (В. Овсієнко) [4].

Якщо говорити про відкриття Музею-садиби, то це був велелюдний захід за участю понад 100 гостей, велика частина з яких – лемки з Канади, Америки, Польщі, а також друзі-дисиденти Миколи Горбала, родина з Самбора, Івано-Франківська, Кам'янця-Подільського, Чернівців, Києва.

За тиждень до відкриття музею-садиби Богдана Горбала владика Володимир Війтишин з Івано-Франківська передав ікону Зарваницької Божої Матері. Голова Всеукраїнського товариства «Лемківщина» Олександр Венгринович та один із учасників делегації лемків зі Львова Андрій Товпач вручили музею образи Матері Божої та Ісуса Христа.

Дійство розпочалось із освячення ікон та садиби-музею священниками з Товстого Ігорем Леськовим, Степаном Війтишиним, а також настоятелем місцевого храму святого Архангела Михаїла Михайлом Вітовським.

Фундатору музею Миколі Горбалу прозвучало «Многая літа» за титанічну працю і той вагомих доробок, який він подарував не тільки селу Литячі (Летяче), але й Україні та світові. Урочисту подію вів син Миколи Горбала – Андрій, який прибув із Києва.

Голова Всеукраїнського товариства «Лемківщина» Олександр Венгринович у своєму слові вів мову про тяжку долю лемків, яких позбавили батьківщини, їхнє переслідування з боку польської влади, а також про те, що кращі сини Лемківщини постраждали, відсидівши у тюрмах, а серед них – дисидент Микола Горбаль. Виступив і керівник прибулої групи Львівського товариства лемків Андрій Таупаш та інші.

По-лемківськи звернувся до учасників дійства директор Тернопільського обласного художнього музею Ігор Дуда, висловивши своє надзвичайно позитивне ставлення до відкриття музею та захоплення тими великими зусиллями впродовж п'яти років, які доклав Микола Горбаль, щоб втілити свою багаторічну мрію в життя.

Від друзів-дисидентів виступив Василь Овсієнко, якого у 1985 році у концтаборі доля звела з Миколою Горбалем. Василь Овсієнко так оцінив роботи Богдана: «Микола Горбаль вперше задумався про ці малюнки вже в неволі: оці натовпи покірних в'язнів на пересилках, оці потвори в шоломах із рогами і погонах, із якоюсь дивовижною зброєю – усе це було на братових малюнках! Але ж Богдан цього ніколи не бачив!

Ось багатотисячний натовп людей перед глухою стіною. Ось тьма людей перед безоднею. Ось безліч дрібненьких чоловічків тиснуть до церкви. Ось натовпові перекрили дорогу якісь залізні потвори, схожі на танки. Ну, танки Богдан міг побачити в кіно, яке часом крутили в клубі навпроти їхньої хати. Ось нагромадження якоїсь небаченої техніки з написами, схожими на літери і цифри. На однім малюнку зображено годинник зі стрілками, але цифри у Богдана довільні, свої. Він і їх сприймав як малюнки. Адже був неписьменний. Безліч малюнків із дивовижними тваринами. І в кожному – гармонія, чітка композиція, немає зайвих деталей. Кольори де скупі, а де яскраві» [4].

З нагоди відкриття садиби-музею надійшли вітальні телеграми з Франції, Польщі та Києва. У контексті урочистості, яка відбувалася у гарно впорядкованому та завітчаному дворі садиби-музею, в записі звучали лемківські пісні, які Микола Горбаль написав у концтаборах. Усі присутні вшанували хвилиною мовчання пам'ять про Богдана Горбала та батьків засновника музею. Прозвучала пісня-реквієм по втраченому краю «Цвинтарій», створена Миколою Горбалем під час ув'язнення [2].

Гості змогли ознайомитись із експозицією, фільмом про Богдана Горбала (режисер Неля Давиденко) та залишили свої записи-враження у книзі відгуків.

У двох залах музею представлено понад дві сотні малюнків. А збереглося їх загалом майже дві тисячі. Незвичні малюнки Богдана Горбала, які зроблені кольоровими олівцями в альбомному форматі, вже викликали інтерес у світі. Твори Богдана також прикрашають двір садиби: їх було перенесено у збільшеному вигляді на зовнішні стіни будівель.

«У людській і творчій долі Богдана Горбала вражає не лише те, що людина, в силу обставин (багаторічна хвороба) ізольована від світу, знайшла спосіб спілкування з ним. Самобутнє мистецтво Богдана Горбала практично не має аналогів», – таку думку свого часу висловила про цього маляра професор, викладач Української академії мистецтв Г. Заварова.

*Так і лягають на папір рядки:
Ув'язненого розуму ясновидіння –
Пророчі відображені творіння...
Зі світом крізь словесну порожнечу
Художник вів розмовоньку лелечу... [2]*

Частиною експозиції є окреме приміщення, присвячене дисидентству та руху опору, оскільки молодший брат Богдана – Микола Горбаль, український поет, політик, громадський діяч, засновник цього музею, який у радянські часи постраждав за свої переконання, тричі був засуджений та ув'язнений протягом 16 років.

Саме Микола Андрійович у 1999 році з метою підтримки нетрадиційного мистецтва і допомоги непрофесійним

митцям-інвалідам та популяризації їхньої творчості створив Благодійний фонд «Галерея Богдана» на честь покійного брата Богдана Горбалья, який помер у шістдесятирічному віці.

Він жив у маленькому селі Литячі (Летяче) з матір'ю Теклею Горбаль [6]. Практично не знав, що таке гроші чи мистецтво. Майже щоранку сідав обличчям у куток і на невеликих аркушах паперу малював кольоровими олівцями. Художник Богдан Горбаль через багаторічну хворобу жив ізольовано. Проте завдяки Божій силі знайшов можливість через творчість спілкуватися з цим світом.

Лесь Танок, режисер театру і кіно, заслужений діяч мистецтв України, відомий митець сучасності, голова «Меморіалу ім. В. Стуса», так сказав про роботи самобутнього художника-примітивіста Богдана Горбалья: «Його рука не знає школи й класики і навіть не підозрює про їх існування, вона малює, як Бог на душу покладе. Бог поклав йому на душу багато. Малюнок і є те, що він повертає світові в обмін на любов, на те, на що він обмінює себе».

Малюнки Богдана Горбалья були представлені на різних виставках і отримали резонанс у пресі та серед мистецтвознавців, зокрема у 1997 році експонувались у музеї Івана Гончара, у галереї «Маяма» в Нью-Йорку, у Києво-Могилянській академії, у 1998 році – у Київській міській галереї мистецтв «Лавра» у рамках програми Українсько-американського бюро захисту прав людини, у 1999 році – під час Четвертого міжнародного Арт-фестивалю (Український дім, м. Київ).

Роботи Богдана Горбалья досліджували та сьогодні вивчають науковці, мистецтвознавці, адже автор унікальних сюжетів був неписьменним. Рецензенти відзначали особливе ясновидіння творів. Наприклад, не зрозуміло, як Богдан Горбаль у 80-90-х роках ХХ століття зміг у своїх малюнках напророчити «різнокольорові» політичні пертурбації. На одній із робіт намальований ріг будинку, стоїть юрба людей, їхні тіла зображені, як пірамідки, а голови зверху – кружечками: вони помаранчеві, сині, білі, червоні, зелені. Або, наприклад, назустріч один одному тягнуться руки, але вони перетворюються в дула рушниць. На багатьох карти-

нах – складні машинерії як відображення суспільства майбутнього.

«Дивно, як цей хворий хлопчик, який дожив до шістдесяти років, у глухому селі «схоплював» реалії, які тепер відбуваються в політиці й суспільстві» (Олександр Дірдовський, кінематографіст, фотохудожник).

Малюнків було кілька тисяч, на жаль, багато з них безнадійно втрачено (нерідко ними розпалювали піч). Коли з політичного ув'язнення повернувся Микола Горбаль, йому вдалося зберегти понад тисячу малюнків.

Гості під час відкриття для музею-садиби презентували книги, інші цінні подарунки, вони ознайомились із експозицією та залишили свої записи у книзі відгуків. В урочинах взяв участь близький друг родини Горбалів, журналіст, історик, громадський діяч Володимир Кухар. Він подарував музею книгу «Художники про Тернопіль» [2].

Відомий митець з Тернополя Микола Мамчур наголосив, що відкриття музею-садиби далеко не рядова подія – «це відкриття значимого центру культури, до якого йтимуть і їхатимуть співвітчизники, прибуватимуть й організовані групи учнів, студентів. І особливість ще й у тому, що відкрито його без державної підтримки, самоврядним методом, на ентузіазмі родини та шанувальників української історії». Музей-садиба Богдана Горбала, ймовірно, перший в Україні музей Арт брут (Art Brut). У світі це явище давно поширене. Цей термін увів французький художник Жан Дюбюффе (1945 р.) для опису зібраної ним колекції картин,

малюнків та скульптури, створених непрофесійними майстрами. Їхні роботи мають спонтанний характер і практично не залежать від культурних шаблонів.

У кожному демократичному суспільстві, яким себе позиціонує й українське, треба уважно й бережно ставитись до творчих проявів людини, яким би не був її соціальний статус. Творче начало необхідно підтримувати завжди, навіть якщо це – ясновидіння ув'язненого розуму.

Література

1. Горбаль М. Деталі піщаного годинника. – К.: Факт, 2008. – 260 с.
2. Дяків О., Ліберний О. Через нього з нами Всесвіт говорить // Свобода. – 2012. – 14 вересня.
3. Іванова Ю. Промінь світла у хворій душі // Дзеркало тижня. – 1997. – № 40. – 4 жовтня.
4. Овсієнко В. Галерея Богдана // Слово Просвіти. – 2012. – 4 жовтня.
5. Тернопільщина. Регіональний інформаційний портал [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://irp.te.ua/galereya-bogdana-sadyba-muzej/> (дата 01.12.2019) – Галерея Богдана | садиба-музей
6. Українер. Експедиція Україною. Мистецтво. Музейництво. Поділля [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://ukrainer.net/galereya-bogdana/> (дата 12.04.2019) Галерея Богдана. Брат за брата

Oksana Daikiv

THE MUSEUM «BOGDAN GALLERY»

The article describes the history of the discovery and structure of The Museum «Bogdan Gallery» in Lytyachi (Letyache) village of Zalishchyky district, Ternopil region.

Key words: *Lityachi village (Letyachi), Zalishchyk district, Ternopil region, primitive artists, Museum-estate of Bogdan Gallery, Lemkos, Lemkivshchyna, dissident resistance movement, Art Brut museum.*

САКРАЛЬНА СКУЛЬПТУРА ТЕРНОПІЛЬЩИНИ В ЗБЕРЕЖЕНИХ ТА НЕЗБЕРЕЖЕНИХ ОБ'ЄКТАХ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

*Тернопільський обласний центр охорони та наукових
досліджень пам'яток культурної спадщини*

---

*У статті йдеться про сакральну скульптуру, встановле-
ну на території сучасної Тернопільської області в XVII-XX ст.*

Ключові слова: *скульптура, хрест, фігура, бароко, роко-
ко, Й. Пфістер, Й-Г. Пінзель.*

Скульптури та хрести, які зберегли риси попередніх епох, пануючих стилів, є творами видатних майстрів, за міжнародним та українським пам'яткоохоронним законодавством вважаються об'єктами культурної спадщини. Збережені об'єкти – це матеріальна культурна спадщина, а інформація про не збережені вважається нематеріальною культурною спадщиною.

Сакральна скульптура та хрести на постаментах, встановлені у різні часи на теренах сучасної Тернопільщини, об'єднані народною назвою «фігури». Вони демонструють глибоку побожність жителів а також непересічний талант, завдяки якому скульптурна традиція, яка прийшла до нас із Західної Європи, розвинулась і набрала національних рис.

На загальному тлі області маємо нерівномірну картину розташування скульптур і хрестів. Це зумовлено насамперед тим, що сакральна скульптура є традицією католицькою. Зосереджена вона в основному в галицькій частині, де домінувала греко-католицька та римо-католицька віра. У волинській частині (райони – Кременецький, Лановецький, Шумський, північна частина Збаразького), яка у XIX – поч. XX ст. перебувала в складі Російської імперії з пануючою православною релігією, скульптури не встановлювались, а та що була споруджена до поділів Речі Посполитої

вкінці XVIII ст. з часом зникла за різних обставин. Тому на тернопільській Волині зустрічаємо здебільшого офірні хрести. Цікаво, що на їх означення використовується народна назва «фігури», що залишилася, очевидно, зі старих часів.

Споруджувались фігури біля церков і костелів, на обочинах доріг, на роздоріжжях, біля джерел, на приватних територіях і слугували захистом від голоду, хвороб, землетрусів, повеней, війн. Були серед них і офірні, в основному «во славу Господа», «на славу Божу (Бога)» а також на честь важливих соціальних явищ, як от – скасування панщини, заснування братства Тверезості. Офірувались фігури також і з особистих причин – в подяку за одужання, за врятування під час війни, пожежі тощо.

Скульптури та хрести встановлювались у різний час відповідно до історичних реалій та існуючої традиції. На жаль, багато з них було знищено, як природними руйнівними чинниками, так і радянською системою, що вбачала у фігурах загрозу атеїстичній ідеології та конкуренцію власним символам. Про пам'ятки, які збереглися, а також про ті, про які маємо згадки лише в літературі та у спогадах сучасників йдеться у статті.

Так склалося, що предметом досліджень сакральні пам'ятки краю стали порівняно недавно. Їх передовсім розглядали, як складову духовних комплексів і відводили допоміжну роль або ж згадували у контексті творчості того чи іншого скульптора. Перше узагальнююче дослідження кам'яних христів Теробовлянського повіту зробив народний учитель Ян Александр Байгер наприкінці XIX ст., зокрема, класифікував їх за формою. Завдяки його праці ми можемо сьогодні споглядати зображення цих творінь людського розуму і рук [1, 18].

В часи Незалежності першою спробою зібрати фігури Тернопільщини разом, зробити класифікацію і узагальнення стало історико-краєзнавче видання «Фігури Тернопілля» [16]. У 2018 році Національний заповідник «Замки Тернопілля» видав книжку «Ім'я, вкарбоване в історію краю», до 60-річчя світлої пам'яті Олега Мандрика – багатолітнього співробітника заповідника, науковця, краєзнавця. Одним із

розділів книжки є каталог «Придорожні хрести, «фігури» та каплиці. Пам'ятники та пам'ятні дошки Збаража» . Каталог цінний фотографіями, детальним описом скульптур, а найголовніше – історією пам'яток, де вказані дати спорудження, фундатори, нищення в радянські часи, прізвища тих, хто переховував, відновлення в часи Незалежності [2]. Інформація про сакральну скульптуру міститься також в описі населених пунктів у Тернопільському енциклопедичному словнику та у трьохтомному виданні «Тернопільщина. Історія міст і сіл» [8-14].

У книжках про населені пункти Тернопільщини, яких, починаючи з 90-их років минулого століття, появилось чимало на хвилі зацікавлення історією рідного краю, також йдеться про місцеві фігури, зокрема у книгах про Нижчі Луб'янки Збаразького, Велику Березовицю Тернопільського районів та в інших [7, 17].

У 2020 році стараннями Тернопільського обласного центру охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини вийшло науково-популярне видання «Сакральна скульптура Тернопільщини. Ілюстрований альбом-каталог». Ця книга є результатом багаторічної праці колективу і станом на сьогодні є найбільш повним зібранням сакральної скульптури області з кольоровими фотографіями, картами, переліком пам'яток, аналітичними статтями, науковим апаратом [6].

Найдавніший християнський сакральний символ, що зберігся на теренах Тернопілля – кам'яний хрест княжої доби (XIII-XIV ст.) на місці літописного Шумська. Подібний хрест є лише у Пересопниці на Рівненщині. А найраніші, відомі нам скульптури, які збереглися, відносяться до початку XVII століття. Це роботи Йогана Пфістера (1573-1642/1645) – скульптора німецької школи (можливо голландця за походженням), який на запрошення власників Бережан Сенявських з 1616 року з невеликими перервами аж до смерті працював у Бережанах. Тут, в криптах костелу св. Петра і Павла, він і похований. Працював митець в стилі бароко в основному в мармурі та алебастрі. Вершиною його творчості був надгробок Адама Єроніма Сенявського

у замковій каплиці в Бережанах (не зберігся). Дослідники творчості вказують на формування скульптурної школи Пфістера. Відомо про два випадки, коли скульптори були бурмістрами Бережан. Сьогодні в області зі скульптур Пфістера залишилися розп'яття у церкві села Вербів Бережанського району, дві алегоричні жіночі фігури, скульптура «Розторопність» та ймовірно роботи скульптора – статуї апостолів Петра і Павла, які експонуються у Музеї сакрального мистецтва та історії церкви ДІАЗу в Бережанах.

У XVIII ст. на території сучасної Тернопільщини розквітла творчість визначного скульптора Йогана – Георга Пінзеля (бл. 1707 – 1761 або 1762), який жив у Бучачі і творив в стилі рококо. Це окрема яскрава сторінка в історії скульптури краю, якій присвячено багато розвідок. Рятівниками робіт митця і дослідниками його творчості були директор Львівської галереї мистецтв Борис Возницький та завідувачка відділу Тернопільського обласного краєзнавчого музею Віра Стецько.

Пінзель прибув до Галичини із Сілезії наприкінці 1740-х років на запрошення архітектора Бернарда Меретина для виконання різьбярських робіт у проєктованих архітектором будівлях на замовлення Миколи Василя Потоцького. Протягом 1750–1760-х років працював у Львові, Ходовичах (нині Львівська область), Городенці, Гвіздці (нині Івано-Франківська область). На Тернопільщині Пінзель творив крім Бучача ще й у Монастириськах. Радянська атеїстична доба спричинилися до того, що в Бучачі з його кам'яної скульптури залишилися лише оригінальні постаменти скульптур Іоана Непомука (1750 р.) і Богородиці (1751 р.) Ці скульптури були по варварськи знищені в 50-их роках минулого століття, а сьогодні відновлені за кошти меценатів тернопільським скульптором Романом Вільгушинським. Збереглася також скульптура св. Онуфрія в Рукомиші Бучацького району. Частина робіт Пінзеля перебуває в музейних колекціях України, Польщі, Німеччини а також є окрасою церков і монастирів [3].

Учнем Пінзеля вважається уродженець Збаража, львівський скульптор Антон Осинський (бл. 1720 –

1761/1762 рр.). Його роботами оздоблений костел бернардинів у Збаражі. Послідовниками школи Пінзеля були також брати Петро та Матвій Полейовський, Ян Оброцький, Франциск Олендський. Маємо відомості лише про Матвія Полейовського (після 1734 – після 1795 р.) – львівського скульптора та, можливо, архітектора доби рококо, який був автором головного вівтаря Успенського собору Почаївського монастиря, що в цей час належав до греко-католицької церкви василіянського чину (сьогодні Почаївська лавра). Запросив його до Почаєва, спочатку як експерта, а пізніше виконавця робіт Миколай Потоцький. Дослідники припускають, що унікальну скульптуру Богоматері у Кременці (1762 р.), яка входила до комплексу Єзуїтського колегіуму (сьогодні не збереглася) також творив хтось зі школи І.Г. Пінзеля. Ще маємо інформацію про дві скульптури XVIII ст. у Кременці, які також, на жаль, не збереглися. Це – скульптура Іоана Непомука і Мадонни, які стояла при в'їзді та виїзді із Кременця. Їх пов'язують із творчістю львівських митців XVIII ст. Фесінгерів.

Загалом з XVIII ст. на Тернопільщині збереглося 13 датованих скульптур і хрестів. Крім уже згаданих, маємо професійні скульптури, авторство яких не встановлене. Це – скульптура св. Роха (1795р.) в Залізцях, дві скульптури св. Флоріана – в Загір'ї на Зборівщині (1795р.) і в Микулинцях (1797р.). До XVIII ст., базуючись на іконографічних джерелах, відносимо також горельєф св. Онуфрія в Касперівцях Заліщицького району. Є також 6 датованих хрестів, встановлених на захист від землетрусу та епідемій в Тернополі (1770р.), Пронятині (1781.), в селах Тернопільського (Миролюбівка, 1763 р., Буцнів, 1770 р., Великі Гаї, 1770 р.) та Збаразького (Старий Вишнівець) районів. Професійна скульптура з невстановленим авторством може належати послідовникам школи Пінзеля, але поки що такі мистецтвознавчі дослідження відсутні. Хрести ж встановлювались на захист від епідемій, в основному чуми, а також від землетрусу.

XVII–XVIII ст. можна виділити як окремий етап в історії скульптури Тернопільщини. Він пов'язаний із митцями

західноєвропейської школи, що творили на наших теренах на запрошення місцевих магнатів, зокрема Сенявських, Потоцьких, Вишневецьких, що були ознайомлені із тодішнім європейським мистецтвом. На їх замовлення творилися високомистецькі шедеври. Щодо стилю, то це бароко і рококо. Бароко в скульптурі – це динамічність, декоративність, вишуканість щодо форми, яскраво виражені емоції, динамічний сюжет, велика кількість складок в одязі. Рококо характеризується витонченістю, грацією, театральністю, асиметрією і також, як і бароко – легкістю і динамічністю форми. Також цей період характерний встановленням хрестів, що було виключно місцевою творчістю.

Отже, сакральні пам'ятки XVII -XVIII демонструють нам дві скульптурні традиції – елітарну з її високомистецькими творами і народну – з хрестами різної форми, що встановлювались на захист від епідемій, землетрусів, повеней.

З XIX ст. до нас дійшло 147 скульптур і 249 хрестів. В основному – це роботи самодіяльних майстрів, хоча зустрічаються і мистецькі взірці, свого роду наслідування традицій XVIII ст. Зокрема скульптури Богородиці на колоні в Соборному Тернопільського та Іоана Непомука в Тарноруді Підволочиського районів.

На мистецькому тлі Тернопільщини XIX ст. виділяється майстерня Копровських на Збаражчині. Предметом досліджень вона стала порівняно недавно. Єдина книжка про них, «Майстерня та учні малярів Копровських», видана у 2020 році Львівською національною академією мистецтв. В розвідці йдеться, що члени майстерні були іконописцями, але про керівника майстерні Іллю Копровського згадують як і про скульптора. Майстерня Копровських знаходилася спочатку в Збаражі, пізніше в с. Нижні Луб'янки Збараського району і об'єднувала народних митців краю [15]. Фахівці характеризують майстерню, як потужний мистецький осередок у регіоні [5].

Наразі скульптурні роботи майстерні Копровських не ідентифіковані. Але велика кількість професійної скульптури біля церкви в Нижніх Луб'янках і загалом на Збаражчині говорить про те, що це лише питання часу.

Багато хрестів ХІХ ст., виявлених на території області, а також частково скульптур присвячені важливим історичним подіям, які відбулися в цей час – скасуванню панщини 1848 року та протиалкогольному рухові, ініційованому духовенством і передовою громадськістю. Оскільки таких хрестів в галицькій частині області маємо чи не у кожному населеному пункті – на них зупинимось детальніше.

Скасування панщини було великою подією в історії Галичини, дало можливість галицьким селянам стати господарями свої землі та власної долі, відчутти себе окремим народом й стати на шлях громадського поступу, розбудови освіти, творення незалежного політичного життя. Тому на її честь постало багато пам'ятних знаків, ініційованих як самими селянами, так і циркулярами зверху «во славу і хвалу австрійського цісаря, який дарував волю». На деяких хрестах на скасування панщини часто є напис: «Пам'ятка даной свободи. 3 мая Р.Б. 1848», часом також зустрічаємо – «Пам'ятка Свободи во славу цісаря Фердинанда», є також – «на честь скасування панщини і надання виборчого права». Таких хрестів нами зафіксовано 175 а також 12 скульптур святих (Матері Божої, Ісуса Христа, Св. Архангела Михаїла, св. Миколая) із підписом – «на скасування панщини». Є цікавий напис-присвята на хресті, встановленому 1898 року в честь 50-річчя скасування панщини в селі Котівка Гусятинського району – «Свободі Руського народу і відродження Галицької Руси». Відзначається оригінальністю хрест на скасування панщини в селі Денисові Козівського району. Напис на ньому написаний двома шрифтами – кирилицею і латиницею, внизу під підписом є барельєф з двох кистей рук у стисканні. Одна, панська, одягнута в рукавичку, інша – селянська.

У волинській частині області, яка входила до Російської імперії, кріпосне право було скасоване лише у 1861 році. В літературі зустрічаємо, що там теж з цієї нагоди споруджували хрести, зокрема в Старому Олексинці, що на Кременеччині. Але вони були, очевидно, нечисленними і не збереглися.

Часто в галицькій частині області зустрічаються хрести з рельєфним розп'яттям до заснування Братства Тверезості,

простіше – до святої Тверезості. Вони мають свою історію. За Австро-Угорщини землевласники в Галичині отримали від влади монопольне право на виготовлення та примусовий продаж горілки селянам, так звану пропінáciu. Це потягнуло за собою пияцтво сільського населення. Сприяла цьому і велика кількість шинків. Щоб запобігти масовому споживанню населення виникає масовий рух за тверезість, на чолі якого стало галицьке духовенство. На парафіях почали засновувати Братства Тверезості, товариства «Відродження». Члени цих товариств привселюдно клялися на Біблії не вживати спиртні напої. Однією з форм антиалкогольної пропаганди стало встановлення хрестів до св. Тверезості. Ці хрести, здебільшого, уніфіковані, із розп'яттям і предстоячими, виготовлені з чавуну в техніці литва. Під розп'яттям часто зустрічаємо округлу табличку з написом – «до св. Тверезості». Є версія, що хрести до св. Тверезості відливалися в майстернях у Львові і їх продавав львівський купець Михайло Димет.

XX століття не було сприятливим для сакральної скульптури області. Дві світові війни, радянський воєвничий атеїзм спричинилися не до розвитку традиції, а до фізичного знищення вже існуючих скульптур та хрестів. Єдине, що розвивалося в ті часи, то це цвинтарна скульптура, хоча більше не завдяки, а всупереч існуючим порядкам. Завдячуючи їй не перервалась традиція, не зійшли з арени майстри. (Цвинтарну скульптуру до розгляду не беремо, оскільки це окрема тема дослідження.) З цього часу, а це перша половина XX ст., до нас дійшло 62 скульптури і 80 хрестів, споруджених в основному у міжвоєнний період.

В цьому історичному відтинку жив і творив самодіяльний скульптор із Лапшина на Бережанщині Василь Бідула (1868 (?) – 1925). На його неординарний художній талант випадково звернула увагу управителька графського маєтку пані Мачинська і послала навчатися у львівське художнє училище. В. Бідула став одним із найкращих народних умільців, майстром круглої різьби по дереву, автором численних скульптурних робіт із каменю, в основному надгробків. Але творив Бідула також і на замовлення громад.

Зокрема, хрести із Розп'яттям з Марією Магдаленою біля ніг Ісуса є окрасою сіл Жукова і Підлісного Бережанського району, а на своєму власному подвір'ї в Ляпшині митець встановив величну скульптуру Іоана Хрестителя. В радянські часи її понищили, зараз вона реконструйована і встановлена на старому місті.

На Тернопільщині, починаючи з кінця ХІХ і впродовж цілого ХХ ст. скульптуру творили самодіяльні митці з династії Папіжів із Старого Міста на Підгаєччині. Зачинатель династії – Гавриїл Папіж, продовжили традицію сини, внуки, правнуки, родичі. Їх творчість дослідники називають феноменальним явищем, адже вони, самодіяльні майстри-аматори, надали своїм роботам професійних рис, наслідуючи видатних скульпторів ХVІІІ ст. Підґрунтям творчості Папіжів став культурний спадок міста Підгайці, яке має своє архітектурно-мистецьке обличчя, багате на декоративну кам'яну різьбу. Вони також були авторами переважно цвинтарної скульптури, оскільки їх час – це, в основному, радянська доба з її атеїзмом, але в нашому випадку на постаменті встановлювали т. зв. «особу» – фігуру того чи іншого персонажа християнського пантеону, чие ім'я мав покійний. Звичай замовляти майстрові патрональні статуї доволі поширений у містечках Галичини, але у Старому Місті, запроваджена Папіжами тенденція «робити особу на назву», особливо виразна.

Окрім цвинтарної скульптури Папіжі також творили і на замовлення громад. Зокрема, Іллею Папіжем була відновлена, а фактично наново створена, пошкоджена дванадцятиметрова скульптура св. Анни на місці історичної битви під Підгайцями 1667 року. Андрій Папіж є автором скульптури Юрія Змієборця, святих апостолів Петра і Павла, що зараз прикрашають фасад мурованої церкви в Старому Місті. Загалом традицію Папіжів спеціалісти характеризують, як елітарно-канонічну, тобто таку, яка балансує на межі народного і професійного мистецтва [4].

Радянський період на Тернопільщині в контексті розвитку сакральної скульптури можна назвати нульовим, тому що скульптура не творилася, а безжально нищилася,

як релігійний пережиток. Зібрано сотні історій, як місцеві органи радянської влади разом з міліцією організовували спеціальні рейди по нищенню хрестів і фігур, капличок, місць з'явлення Богородиці. Робилося це, зазвичай, помпезно, щоб показати боротьбу з релігійними пережитками, принизити релігійні почуття віруючих. Фігури демонтували, розбивали, кидали в річки, ставки, в криниці. Розбиті залишки місцеві мешканці, нехтуючи небезпекою, часто переховували в погребях, на горищах, переносили на цвинтарі. Пізніше, уже в часи Незалежності, в багатьох населених пунктах ці фігури були відновлені і встановлені на старих місцях.

Маємо яскравий приклад тогочасного варварського поводження зі скульптурою св. Іоана Непомука, витвором мистецтва ХІХ ст., в селі Городище Козівського району. Іоану Непомуку було відбито голову, на тулубі є численні сліди від розривних куль. Скульптуру було понівечено і залишено в такому вигляді для загального огляду, щоб усім віруючим була наука – так буде вчинено з кожним, хто наважиться проповідувати Слово Боже або вірити в Бога. Знеголовлена скульптура і сьогодні стоїть біля костелу, як вирок радянської безбожної системі. Сліди від куль є на старих хрестах та скульптурах в багатьох інших населених пунктах області.

Але маємо один виняток. У 1948 році, коли нова радянська влада руйнувала у селах і містах усі християнські символи, в селі Вовчківці Зборівського району мешканцями села був встановлений високий дерев'яний хрест на підмурівку в честь 100-річчя скасування панщини. Це єдиний збережений датований хрест, встановлений в часи радянської влади на Тернопільщині. На жаль, його історії встановити не вдалося, оскільки в селі сьогодні залишилося кілька сімей і ніхто з мешканців її не пам'ятає. Можемо робити лише припущення. Гадаємо, що встановленню хреста сприяло те, що село розташоване у лісовому закутку на межі Тернопільської і Львівської областей та віддалене від інших населених пунктів.

Є також приклад встановлення скульптури в часи німецької окупації. У селі Красносільці Збарзького району

1943 року біля церкви була споруджена фігура Богородиці із написом «На захист від більшовиків і вивезення членів громади у Сибір 1940 року». В радянські часи фігуру перехували від знищення, нині вона відреставрована і встановлена на старому місці. Із розповідей місцевих мешканців вдалося дізнатися, що з приходом більшовиків у 1940 році до Сибіру були вислані члени громади, яких радянська влада кваліфікувала, як «неблагонадійні», зокрема це члени товариств «Просвіта», «Союз українок», «Луг», що складала актив села. Також до цього переліку потрапили сільські господарі, які мали у власності землю. Всі вони загинули на каторжних роботах в сибірських таборах. Зрозуміло, що окупаційна німецька влада дозволила встановлення пам'ятника в Красносільцях здебільшого із політичних міркувань, але приклад вшанування мешканцями села членів громади, які невинно постраждали, а також збереження пам'ятки в часи атеїзму заслуговує на повагу.

На території Тернопільщини збереглось в активному побутуванні 868 сакральних пам'яток, встановлених в період XVII – першої пол. XX ст. Це стало можливим завдяки зусиллям мешканців області, які зберегли їх в радянські атеїстичні часи. Сьогодні багато кам'яної скульптури нищиться під дією руйнівних природних факторів. Крім того, мешканці сіл і містечок для надання «естетичного вигляду» часто підбілюють фігури перед Великоднем, в результаті чого втрачаються риси обличчя, основні деталі одягу, атрибуція, написи. Багато скульптур, які були в свій час поруйновані, зараз відновлюються. Маємо приклади вдалої реставрації, але в багатьох випадках це робиться не професійно. Для збереження унікальних сакральних пам'яток, як важливого елемента духовної культури українців, необхідна дієва програма державної опіки, яка б включала їх збереження, професійну реставрацію, упорядкування, дослідження. Щодо не збережених пам'яток, то про частину з них знаємо з наукової, популярної літератури. Та ж інформація, що збережена в людській пам'яті, потребує детальної фіксації.

Література

1. Bayger J.A. Powiat Trembowelski: szkic geograficzno-historyczny i etnograficzny/ Jan Aleksander Bayger. – Lwow. 1899. 319s.
2. Каталог «Придорожні хрести, «фігури» та каплиці. Пам'ятники та пам'ятні дошки Збаража» // Ім'я, вкарбоване в історію краю / упор. Ганусевич Н., – Тернопіль: ПП Принтер-Інформ, 2018 – С.71-151.
3. Мистці Тернопільщини. Образотворче мистецтво: бібліогр. покажч., уклад. В. Миськів – Тернопіль: Підручники і посібники, 2015. – 496 с.
4. Лідія Хом'як. Меморіяльна різьба династії Папіжів // Підгайці і Підгаєччина / упор. С. Колодницький – Тернопіль: ТзОВ «Тернограф», 2012. – С. 531-547
5. Майстерня та учні малярів Копровських – Львів: Львівська національна академія мистецтв імені Б. Г. Возницького, 2020 – С. 19-21
6. Сакральна скульптура Тернопільщини: ілюстрований альбом – каталог/ упоряд.: С. Грабовий, В. Зацна, В. Салук, Л. Строць, М. Ягодинська. – Тернопіль: «Підручники і посібники», 2020. – 384 с. іл.
7. Село моє, для мене ти єдине, для мене ти найкраще на землі (З історії населеного пункту Збаражчини села Нижчі Луб'янки), Вид. друге, доповнене – Збараж, 2014 // Не конфіденційний | <http://www.zbarazh-library.com.ua/writen/history/Lubianky.pdf>
8. Тернопільський Енциклопедичний Словник. – Тернопіль: «Збруч», 2004. – т. I – 696 с.
9. Тернопільський Енциклопедичний Словник. – Тернопіль: «Збруч», 2005 – т. II – 706 с.
10. Тернопільський Енциклопедичний Словник. – Тернопіль: «Збруч», 2008 – т. III – 708 с.
11. Тернопільський Енциклопедичний Словник. – Тернопіль: «Збруч», 2009. – т. IV – 788 с.
12. Тернопільщина. Історія міст і сіл. – Тернопіль: ТзОВ «Тернограф», 2014. – т. I. – 668 с.
13. Тернопільщина. Історія міст і сіл, , т. II,– Тернопіль: ТзОВ «Тернограф», 2014. – т. II. – 692 с.
14. Тернопільщина. Історія міст і сіл, , т. II, т.III – Тернопіль: ТзОВ «Тернограф», 2014. – т. III. – 608 с.

15. Федорів Т. «З'явлення» та «Гріб Господній»: до питання датування та авторства ікон з колекції Національного заповідника «Замки Тернопілля»// Волинська ікона: дослідження та реставрація. Науковий збірник. Матеріали XVIII Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 27-28 жовтня 2011 року. – Луцьк, 2011 – Вип.18. – С. 105-108
16. Фігури Тернопілля / упор. В. Уніят-Карпович, І. Чепіга. – Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф», 2016. – 48 с.
17. Хортик О. Нарис минувшини селища Велика Березовиця. – Тернопіль, 2006. – Ч. 1. – 283 с.
18. 18. Хрести – давні символи християнства //Сакральні пам'ятки Тернопільщини. Фотоальбом. – Тернопіль: «Новий колір», 2009. – С. 7

Liudmyla Strotsen

SACRED SCULPTURE OF TERNOPIL REGION IN PRESERVED AND UNPRESERVED OBJECTS OF CULTURAL HERITAGE

At the article considers the sacred sculpture have been installed in the Ternopil region for the XVII-XX centuries.

Key words: *sculpture, cross, figure, baroque, rococo, J. Pfister, J. Pinzel, Ternopil region.*

ЮВІЛЕЇ, ПЕРСОНАЛІЇ, НОМІНАЦІЇ

Ольга Збожна

ІВАН ПУЛЮЙ – ВЗІРЕЦЬ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕЛІТИ (До 175-річчя від дня народження Івана Пулюя)

*Почесний професор Тернопільського національного
економічного університету*

Стаття присвячена життю та діяльності Івана Пулюя.

Ключові слова: *Еліта, Іван Пулюй, Гримайлів, Тернопіль, таємні товариства «Громада», Віденський університет, Празький технічний університет, «Молитвослов», «Мопитовник», «Руська трійця», «Братство Кирила і Мефодія», «Академічне товариство «Січ», спортивно-протипожежні товариства «Січ», «Українські Січові Стрільці» («У.С.С.»), «Святе Письмо», «О руський універзитет у Львові», «Україна і її міжнародне політичне значення».*

---

*«Нема більшого гонору для інтелігентного чоловіка,
як берегти свою і національну честь та без нагороди
вірно працювати для добра свого народу,
щоб забезпечити йому красшу долю».*

Іван Пулюй

Еліта – слово французьке. Воно походить з латинської мови і означає *вибираю* [1]. Вибираю, що?... кого?... Коли мова йде про зерно, то з великої кількості насінин вибирають найкращі. Жменька цих вибраних *насінин* і є *елітою* для майбутніх великих врожаїв.

Так є і серед людей. Всевишній кожному народові посилає *горстку* його синів і дочок, які все життя повинні *служити своєму народові*. Щоб *вибранці* Всевишнього стали національною елітою, їх треба вчити і виховувати змалечку. Про це знала українська молодь ХІХ ст. Знала і працювала так, щоб серед їх ровесників майбутніх: хліборобів, воїнів,

духівників, учителів, лікарів і т. д. виростили кращі з кращих, які згодом стали українською національною елітою.

Серед учених кінця XIX-го – початку XX ст. представником української національної еліти був Іван Пулюй – фізик, електро-технік, винахідник, будівничий електростанцій, перекладач на українську мову підручників для шкіл та гімназій, «Молитвослова», «Молитовника», співперекладач та редактор «Святого Письма», ректор Празької високої технічної школи, радник Цісарського двору тощо. А найперше – Українець, який усе своє життя *«працював для добра свого народу»*.

Іван Пулюй народився 2 лютого 1845 р. в містечку Гримайлів, яке на той час входило до складу Австрійської імперії. Недалеко від Гримайлова, за рікою Збруч, була також українська земля, яка тоді входила до складу Російської імперії. Отже, ріка Збруч була кордоном між двома імперіями, які поділили між собою українську землю. Незважаючи на це, український народ завжди тримався разом – *«купи»*, як казали колись. А коли приходив час, то всі разом зі зброєю в руках ставали на захист Землі Рідної.

З давних-давен українці свою Рідну Землю захищали і словом. Тож недаремно Леся Українка написала: *«Слово! Моя ти єдина зброе»*. «Рускоязычні» українці! дуже прошу вас: *по-чуй-те* Лесею Українку і вивчіть мову своїх дідів і пра-... пра-дідів.

Батьки Івана Пулюя належали до покоління, з якого вийшли члени «Руської трійці» на Західних українських землях та «Братства Кирила і Мефодія» – на Східних. Члени цих товариств усе своє життя *«працювали для добра свого народу»*. І це вміння *«працювати для добра свого народу»* вони, як *«лампаду»*, передали поколінню своїх синів, до якого належав Іван Пулюй.

Іван Пулюй навчався в Гримайлівській школі, Тернопільській гімназії, Віденській духовній семінарії, Віденському університеті. Він народився, жив, вчився і працював на землях народів, які творили велику Австрію, яку в 1867 р. переіменували на Австро-Угорщину.

У роки навчання Івана Пулюя в Тернопільській гімназії

на підросійських українських землях студентська молодь Київського університету заснувала таємне товариство «Громада», яке очолив студент університету *Володимир Антонович* [3]. Крім Києва, молодіжні «Громади» були у Чернігові, Харкові, Полтаві, Одесі.

Про ці товариства львівська молодь довідалася від Пантелеймона Куліша та громадівців з підросійських українських земель, які приїздили до Львова в 60-тих роках ХІХ ст. З того часу на півдастрійських українських землях молодь почала засновувати «Громади» [2].. У Львові «Громаду» заснував вихованець Львівської духовної семінарії *Данило Танячкевич*. З його участю такі товариства були засновані в Тернополі, Станіславові (тепер Івано-Франківськ), Чернівцях, Перемишлі (після Другої світової війни і встановлення нових міждержавних кордонів це українське місто відійшло до Польщі) та в інших містах, де були університети та гімназії.

Іван Пулюй – засновник і співзасновник молодіжних товариств. У січні 1863 року Іван Пулюй, тоді учень 6 класу Тернопільської гімназії серед своїх гімназійних товаришів, заснував таємне товариство «Громада».

За словами Івана Пулюя, *«ціль товариства була: жити в чистоті моральній; пильно вчитися в школі; познайомитись з історією свого народу і його літературою; ставати в обороні рідного слова проти ворожих заходів москвофілів (святоюрців) і поляків; говорити всюди рідною мовою; спомагати бідних учнів; піддержувати «Мету», що тоді виходила під редакцією Ксенофонта Климковича у Львові до 1865 року»* [3].

Високу мету поставили перед собою громадівці. Дуже високу. Це була тогочасна Програма навчання та виховання української національної еліти. Саме так! Щоб мати свою національну еліту, її треба вчити і виховувати змалечку. Без своєї національної еліти не буде своєї національної Держави. Про це знала тогочасна українська молодь.

Про молодіжні таємні «Громади» я довідалася з листів Івана Пулюя, які збирала і готувала до видання. Ця інформація, так зацікавила мене, що я відклала всі свої роботи і за дуже короткий час написала монографію *«Учнівські та*

студентські «Громади» – школа виховання української національної еліти» (2003 р.). Друге, доповнене видання цієї книжки вийшло в світ у 2012 р. [2]. Саме в цей час члени тернопільського товариства «Обнова» запросили Блаженнішого Любомира Гузара на зустріч з тернопільською молоддю, щоб почути його Мудре та Повчальне Слово. Вітаючи Блаженнішого, обновляни подарували йому цю книжку. У відповідь на це Блаженніший сказав: «Цій пані я хочу подякувати сам». Я не сподівалася на таку високу нагороду. Та я розуміла, що Блаженніший дякував мені за назву книжки. Одночасно, цими своїми словами Блаженніший привертав увагу молоді до навчання та виховання серед свого покоління представників української національної еліти, якої так потребує Україна. Адже національна еліта формується з молодих років. Про це знали вихованці «Громад». Про це мусить знати і сьогочасна українська молодь.

Після закінчення Тернопільської гімназії Іван Пулюй поїхав до Відня – столиці Австрійської імперії, для навчання у Віденській греко-католицькій духовній семінарії. Приїхали до Відня на навчання й інші вихованці західно-українських «Громад». У Відні вони заснували товариство «Громада» на взірць тих, що були у їх містах і містечках. Оскільки це товариство було таємним, а це завжди таїло небезпеку для його членів з боку віденської поліції, то громадівці переіменували його на «Академічне товариство «Січ». З такою назвою вони зареєстрували його в державній установі. Отже, з 9 січня 1868 року віденське товариство української молоді з «таємного» стало «явним», а вчорашні громадівці стали січовиками. Між собою, своє переіменоване товариство, вони називали просто – «Січ».

Дехто з віденських січовиків став членом-засновником львівського «Літературного товариства ім. Т. Шевченка», яке було засноване у грудні 1873 р. Іван Пулюй став членом-засновником цього товариства 3-го березня 1874 р. В 1892 р. «Літературне товариство ім. Т. Шевченка», реорганізували у «Наукове товариство ім. Шевченка» (НТШ), яке було побудоване на зразок віденського «Академічного товариства «Січ».

У цих товариствах ріс, вчився та виховувався майбутній візирець української національної еліти – Іван Пулюй. Він був чи не найактивнішим членом тодішніх товариств української молоді.

Вихованці цих товариств свої напрацювання передали поколінню своїх дітей. Так, під впливом розмов отця Данила Танячкевича, засновника «Громад» на півавстрійських українських землях, а тоді священника села Закомар'я, зі священником сусіднього села Ожидів Йосифом Трильовським в присутності його сина Кирила, сформувався майбутній засновник і керівник спортивно-протипожежних товариств, які назвали «Січ». Отже, вихованець о. Данила Танячкевича, на той час адвокат з Коломиї доктор Кирило Трильовський, став засновником «Січей». Першу «Січ» Кирило Трильовський заснував 5-го травня 1900 р. у селі Завалля, що на Снятинщині. З часом майже в кожному селі та місті на півавстрійських українських землях діяли такі товариства. Кирило Трильовського називали «січовим батьком».

На початку серпня 1907 р. доктор Кирило Трильовський і адвокат, посол до Віденського парламенту *Микола Лагодинський* були у гостях в Івана Пулюя [4]. Про що вони розмовляли?... Пулюй про це не написав у своєму листі. Та мені здається, що основною темою їх розмов була реорганізація спортивно-протипожежних товариств «Січ». У 1913 р. доктор права Кирило Трильовський переназвав товариство «Січ» на товариство «Українські Січові Стрільці» («У.С.С.»). З такою назвою він зареєстрував його в австро-угорській державній установі. Зі зміною назви товариства змінилася і його діяльність. Січовики вже не лише гасили вогонь і робили вправи з лентами та топірцями, а вчилися користуватися справжньою зброєю. Адже наближалася війна – Перша світова. Треба було виборювати незалежність Землі Рідній та захищати її. Для цього потрібна була своя Армія. Реорганізувавши товариства «Січ», Кирило Трильовський став «батьком «У.С.С.» – засновником української Армії на початку ХХ ст.

Як бачимо, кожне покоління української молоді у своїх товариствах виконувало поставлену перед собою мету, за-

гальним гаслом, якої було: *«жити і працювати для добра свого народу»*.

Іван Пулюй – борець за українську мову. В роки навчання Івана Пулюя в духовній семінарії віденські москвофіли видавали журнал «Страхопуд», на сторінках якого висміювали Молитви мовлені українською мовою. Віденські січовики, в особі Івана Пулюя, стали на захист рідної мови. Про це читаємо в його листі до Данила Танячкевича: *«Кождий наш чоловік знає, що ціль наша є: вибороти своему народови поважне становисько між іншими народами, та не заржавілими списами чубатих дідів наших, а живим словом, русько українською мовою»* [5].

Семінарист Іван Пулюй перекладав на українську мову підручники для шкіл та гімназій, яких на той час ще не було на підавстрійських українських землях. Потім він взявся за переклад Молитов, які написав «правописом Осадці». «Молитвослов» (збірник Молитов) вийшов у квітні 1869 р. Наступною працею семінарста Пулюя був «Молитовник», написаний «фонетикою». Та українці не дочекалися виходу його у Світ, оскільки рукопис «Молитовника» знищили церковні високопосадовці-москвофіли. У відповідь на це, Іван Пулюй написав «Лист без коверти», тепер такі листи називають відкритими. У цьому листі читаємо: *«Подати народові молитовник в рідній ёго мові, се постулят розуму, виключаючий всякий сумнів... Бажаю, щоб наш великий нарід допевнився чесного місця в славянському світі в дорозі морального и материяльного двигнення, просвіти и добробуту»* [6]. Було це у Відні в 1871 р. Згодом Пулюй написав третій «Молитовник», який доповнив піснями і колядками. Читали цей третій «Молитовник» і харків'яни. Адже у Харкові жив приятель Івана Пулюя – Володимир Александров, якому Пулюй подарував цей «Молитовник». У листі від 3-го травня 1877 р. Володимир Александров сердечно подякував Пулюю за «Молитовник». У їхніх «Молитовниках» не було пісень і колядок. Крім того, «Молитовник» Івана Пулюя був написаний українською мовою, тож не треба було тлумачити народові Молитви.

У лютому 1871 р. до Відня приїхав Пантелеймон Куліш.

Він зустрівся з Іваном Пулюєм, тоді вже студентом Віденського університету, і вони взялися перекладати «Новий завіт». Про те, як вони працювали над перекладом, читаємо у листі Івана Пулюя до Івана Нечуя-Левицького: *«Перекладаючи вкупі з Кулішом Новий завіт добирали ми такі слова, що вживаються в Галичині і на Україні, а оминали такі, які уживають тільки у Вас або у нас»* [7]. Як бачимо, перекладаючи «Новий завіт» вони, одночасно відроджували українську мову, бо ж «засмітилася» вона словами мов народів-окупантів.

Після смерті Пантелеймона Куліша Іван Пулюй разом з Іваном Нечуй-Левицьким закінчили початий Кулішем переклад Святого Письма Старого Завіту. Редагування та вихід його у Світ взяв на себе Іван Пулюй. Святе Письмо Старого Завіту вийшло з друку в грудні 1903 р., а Нового – на початку січня 1904 р. [8]. Та не дозволила Російська Імперія поширювати Святе Письмо, перекладене українською мовою, серед українців на окупованих нею українських землях. Не дозволила. Коли читаємо лист Івана Пулюя, написаний 20 січня 1904 р., «До Головного управління у справах друку в Петербурзі» – серце обливається кров'ю: *«Переклади сьв[ятого] Письма дозволені в Російській Імперії на більше як 36 мовах. Вільно там навіть Монголам, Туркам і Татарам читати і проповідувати слово Боже на своїй мові, вільно й Полякам і таким славянським народам, як Серби, Болгари та Чехи, що живучи розсіяні по всій Імперії, становлять тільки малесенький процент Російського населення, не вільно тільки – 25 мільйонному русько-українському народові»* [9].

Як бачимо, всім народам, чії землі на той час були окуповані Росією, можна було звертатися до Бога своєю рідною мовою, не можна було тільки українцям. Який жах на Росію навіювала українська мова, а це значить і українці. Шануймо рідну мову – це один з видів нашої зброї.

Як член-засновник «Літературного товариства ім. Т. Шевченка» у Львові Іван Пулюй працював і над розробкою української наукової термінології. Непроста це була справа та він робив її і заохочував до неї інших. Професор

Пуллюй вірив, що буде колись своя українська наука, а *«Науки природні мусять мати свою (підкреслив Іван Пуллюй) мову, утворену на підставі народньої мови»* [10].

Для кого Пуллюй це робив?... *«для будуущих поколінь»*. Отже, робив він це і для нас.

Іван Пуллюй – борець за український університет у Львові. В 1900 р. в Австро-Угорській імперії навіть малочисельні бездержавні народи мали свої університети. Мали їх по кілька. Не мали лише українці. А тому в 1901 р. студенти Львівського університету виступили з вимогою – *«дати їм свій український університет»*.

У грудні 1901 р. НТШ звернулося до Івана Пуллюя з проханням, щоб він взяв участь у *«депутації, котра має передати міністрові меморіал в справі засновання русько-українського університета у Львові»*. Пуллюй з радістю відгукнувся на цю пропозицію. До боротьби за український університет у Львові долучилися вихованці «Громад», «Січей», українські священники і громадські діячі. Та найактивнішими було *«тільки студентство та наші вчені світової слави професор фізики д-р Іван Пуллюй та професор біохемії д-р Іван Горбачевський.»*, – читаємо у статті Теодора Решетила «*Степан Підеша*» [11]. Чому Пуллюй так ревно взявся за відкриття українського університету у Львові? Чому? За довгий час навчання та праці на чужині Пуллюй добре знав, що *«Тільки свій (тут і далі підкреслив Іван Пуллюй) університет може спасти Русинів з теперішньої неволі і від православно-московської і єзуїтсько-польської погибелі. Тепер часи не ті, як колись були. Не спасе вже нашого народу темнота його від змосковщення в Росії і спольщення в Галичині. Тепер вже стоїть перед цілим руським народом питання: Бути, чи не бути? Перед таким питанням повинні Русини в Галичині і на Україні принести таку послідню жертву, на яку їх тільки стане, памятаючи добре, що без жертв і праці ще ніколи не було і ніколи не буде здобутків на світі.»*, – читаємо у його дисті до Михайла Павлика [12].

Про потребу відкриття руського університету у Львові Пуллюй писав статті, які були надруковані в газеті «Діло»

(1904 р.). Редакція газети у цьому ж році видала їх окремою книжечкою з назвою «О руський університет у Львові».

Писав професор Пулюй статті, писав прохання... та українського університету у Львові не відкрили. Чому? Бо, якби тоді відкрили український університет у Львові, то було б ще більше української інтелігенції. Очевидно, цього не хотів... Ні, не австро-угорський цісар, а російський цар. І це, мабуть, було їхньою таємною домовленістю.

Іван Пулюй – борець за Українську Державу. Іван Пулюй був сином бездержавного народу. Він снів самостійною незалежною Україною. У листі до Михайла Павлика (27-го серпня 1907 р.) читаємо: *«Ви хочете знати мою думку про «самостійність» України. Самостійність – дуже дуже гарна річ! Є на світі самостійні люде, є і самостійні народи, то чому б то не могла бути і самостійна Україна! Колись то вона таки буде ... Буде самостійна Україна тоді, коли буде більше своєї інтелігенції, людей до свого народу прихильних, людей з розумом і серцем, людей характерних і – самостійних (підкреслив І. Пулюй). Для України треба не одного, а тисячі розумних людей, кожний на своєму місці, людей, що живуть з народом і зв'язані з ним інтересами самого життя. Україна мусить сама себе спасти! На жаль тонуть українські інтелігенти по чужих революційних клубах, а на Україні господарюють...»* [13].

Читаймо листи Івана Пулюя! Читаймо... Це наша історія.

У 1915 р., коли на фронтах Першої світової війни лилася кров синів європейських народів Іван Пулюй, який ніколи не забував чий він син і звідки походить, виступив на захист рідної української Землі. Він написав брошуру: «Україна і її міжнародне політичне значення»[14], в якій читаємо: *«Поневолені народи Росії мають бути звільнені і зорганізовані у самостійні держави. Але найзначнішим для здійснення цієї високої мети, для встановлення тривалого миру в Європі може бути тільки самостійна Україна. Самостійність України є, на наш погляд, ключем до мирного дому Європи.*

Завдяки самостійній Україні московський царизм був би витіснений з Чорного моря, з Балкан, з цієї російської аре-

ни і чаклунського котла Європи, і з Дарданел, і тим самим було б знищено зазіхання Росії на всесвітнє панування.»

Чи тодішні керівники Європи читали цю працю Івана Пулюя?... Може й читали... Та не стали вони на захист українського народу навіть тоді, коли було проголошено Незалежність України! Після Першої світової війни на карті Європи появилися нові держави. Та не було серед них України.

У 1939 р. почалася Друга світова війна. І знову полилася кров українського і європейських народів. За що лилася кров?... За новий переділ Світу і... за українські землі.

А тепер, через 100 років від початку Першої світової війни, вже шість років на сході Незалежної України йде війна, ллється кров синів і дочок українського народу. Дай, Боже, щоб хоч тепер керівники Європейських держав прочитали слова українця Івана Пулюя, які написані німецькою мовою. Прочитали і запам'ятали, що *«Самостійність України є, на наш погляд, ключем до мирного дому Європи»*. Чи лише Європи?... Чи лише...

Іван Пулюй – взірець для народів світу. Іван Пулюй робив добро не лише своєму рідному народові. Робив він добро й чужим народам. З волі Всевишнього понад 50 років він прожив на землях чужих народів: у Відні, в Празі та інших містах. На цих землях залишилася його праця. Праця, якою ще й нині користуються ці народи. Він був радником Цісарського Двору. До його порад прислэхалися керівники Австро-Угорської імперії...

Окремими видами його праці користувалися і користуються народи Світу. Чи ж мав би що зафіксувати німецький вчений Вільгельм Рентген, якби не було «лямп Пулюя»?...

Українці, народжені за австро-угорських часів, мабуть знали про походження «Х» променів, бо завжди казали «йду на світло». І ніколи не казали «йду на рентген». Чому би нашим медичним працівникам у своїй щоденній праці не використовувати цей давній західно-український вираз *«йду на світло»*? Адже *«невидимі промені»* – це також світло.

Українець Іван Пулюй жив на чужій землі, хоч дуже хотів повернутися на Рідну. Хотів на ній жити і *«працювати для добра свого народу»*. Не судилося. Така воля Божа.

На чужій землі він помер. У чужій землі його поховали. Зрештою, хіба чеська земля, на якій Іван Пулюй жив з осені 1884 року і до самої смерті, яка наступила 31 січня 1918 року, була чужою для нього?... На чеській землі він жив, вчив і виховував чеську та європейську молодь, конструював прилади, будував електростанції тощо. Тут народилися і вирости його діти. На чеській землі Іван Пулюй працював «для добра» чеського та інших народів Європи і Світу.

А до Вас, дорогі мої українці, я звертаюся з такою просьбою: раз на рік у день смерті Івана Пулюя, яка наступила 31 січня, віддаваймо четверту частину відсотка своєї пенсії, зарплати чи стипендії на утримування Могили Івана Пулюя у Празі. Адже у Празі Іван Пулюй писав про мир в Європі, а це значить у кожному європейському домі, а також і в нашому. Адже Україна це – частина Європи.

А коли будемо у Празі, то відвідуймо Могилу Івана Пулюя, так як це роблять представники інших народів, сини яких поховані в чужих землях.

І ще одне. 10 квітня 1877 р. Пантелеймон Куліш, з яким Іван Пулюй перекладав «Новий Завіт», написав до Івана Пулюя: *«Погляньте по Галичині: чи багато в ній Полюїв? Породіте ж духом своїм хоч невелику сем'ю Пулюят...»* [15].

Щоб *«породити сім'ю Пулюят»*, допоможімо нашим учням у школах створити учнівські товариства «Пулюята», в яких будуть вчитися та виховуватися представники української національної еліти, серед яких будуть майбутні фізики, математики, хеміки, електротехніки, винахідники, дипломати, воїни, які захищатимуть нас і рідну Землю від ворогів українського народу.

Зробім це для України та увічнення пам'яті Івана Пулюя.

Література

1. Словник іншомовних слів. – Київ, 1975. – С. 246.
2. ЦДІАУ. – Ф. 309. – оп. І. – спр. 2221.
3. Збожна Ольга. Учнівські та студентські «Громади» – школа виховання української національної еліти. – Тернопіль, 2012, 232 с. + іл.

4. Іван Пулюй. Листи. – Тернопіль, 2007. – С. 403 (№236).
5. Іван Пулюй. Листи. – Тернопіль, 2007. – С. 50 (№ 6).
6. Іван Пулюй. Лист без коверти. (Іван Пулюй. Збірник праць. – Київ, 1996. С. 565).
7. Іван Пулюй. Листи. – Тернопіль, 2007. – С. 188 (№106).
8. Іван Пулюй. Листи. – Тернопіль, 2007. – С. 252 (№141) і С. 256 (№143).
9. Іван Пулюй. Листи. – Тернопіль, 2007. – С. 259 (№145).
10. Іван Пулюй. Листи. – Тернопіль, 2007. – С. 102 (№37).
11. «Угнів та Угнівщина». Стаття Теодора Решетила «Степан Підеша». – С. 426.
12. Іван Пулюй. Листи. – Тернопіль, 2007. – С. 234 (№131).
13. Іван Пулюй. Листи. – Тернопіль, 2007. – С. 403 (№236).
14. Іван Пулюй. *Ukraina und ihre Internationale Politische Bedeutung*. PRAG, 1915. (Переклад в кн. Іван Пулюй. Збірник праць. – Київ, 1996. – С. 635. Україна і її міжнародне політичне значення).
15. Іван Пулюй – Пантелеймон Куліш. Подвижники нації. – Київ, 1997. – С. 229.

Olga Zbozhna

IVAN PULYUY IS A MODEL OF THE UKRAINIAN NATIONAL ELITE

(To the 175th anniversary of the birth of Ivan Pulyuy)

The article is devoted to the life and work of Ivan Pulyuy.

Key words: *Elite, Ivan Pulyuy, Hrymailiv, Ternopil, Hromada secret societies, University of Vienna, Prague Technical University, Molitvoslov, Molitovnyk, Russian Trinity, Brotherhood of Cyril and Methodius, Academic Society Sich», «Sports and fire brigades Sich», «Ukrainian Sich Riflemen» (USS), «Holy Scripture», «Russian University in Lviv», «Ukraine and its international political significance».*

Остап Черемшинський, Романа Черемшинська

ВЕЛЕСНІВСЬКИЙ ЕТНОГРАФІЧНО- МЕМОРІАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА І ЙОГО ДІЯЛЬНІСТЬ

*Етнографічно-меморіальний музей Володимира Гнатюка
у с. Велеснів Монастириського району*

Історія створення музею Володимира Гнатюка. Листування, зустрічі, отримування унікальних матеріалів та експонатів про Володимира Гнатюка. «Тематико – експозиційний план Велеснівського етнографічно – меморіального музею Володимира Гнатюка» склали на основі зібраних матеріалів та унікальних експонатів наукові працівники Тернопільського обласного краєзнавчого музею Ігор Герета та Остап Черемшинський. Експозиція музею розміщена у восьми кімнатах та фойє, з котрих в чотирьох – розповідь про життя і наукову діяльність українського письменника, етнографа, фольклориста, літературознавця, мовознавця, лінгвіста, славіста, історика, мистецтвознавця, перекладача, видавця, громадсько – культурного діяча – Володимира Гнатюка.

Ключові слова: *Експонати, меморіальні речі, книги, збірники, рукописи.*

У той звичайний буденний день (вівторок, 6 червня 1961 року) на четвертій сторінці нашого обласного часопису «Вільне життя», доповнюючи краєзнавчу картотеку, описав велику статтю Петра Медведика «Академік Гнатюк», присвячену 90-річчю від дня народження вченого, що була опублікована в рубриці «Наші земляки». Стаття проілюстрована унікальною світлиною, на якій сфотографувалися 1905 року у Львові Михайло Коцюбинський, Іван Франко і Володимир Гнатюк.

Знайомлячись із статтею, я в першому абзаці прочитав про те, що Володимир Гнатюк народився в селі Велесневі Монастириського району на Тернопільщині. Ще до цього моменту, коли мені 19 травня виповнилось 25 років, я не

знав, що в моєму селі народився видатний український етнограф і фольклорист, дійсний член Всеукраїнської Академії Наук. Дивлячись на світлину, я відчув невимовну радість та велике хвилювання: поруч із велетами українського красного письменства Михайлом Коцюбинським, Іваном Франком сидить наш земляк-велеснянин Володимир Гнатюк (рис.1)!

Той день став початком великої події в моєму житті, яка триває і до сьогодні, бо я почав збирати матеріали про Володимира Гнатюка, а глибоко в моєму серці жевріла таємна надія про створення меморіального музею академіка в його родинному Велесневі.

6 червня 1961 року я розпочав листування з академіями наук України, Росії, Болгарії, Польщі, Чехо-Словаччини; архівами та науковими установами Києва, Львова, Тернополя, Праги і Братислави, Варшави і Кракова, Москви і Ленінграда, звідки потоком надходили все нові й нові унікальні та оригінальні матеріали й експонати вже для майбутнього музею вченого у Велесневі.

В той час я мав щастя листуватися, зустрічатися, отримувати унікальні матеріали та експонати про Володимира Гнатюка від Лесі – дочки Володимира Гнатюка, онуки вченого – Лялі-Христини, Ірини – дочки Михайла Коцюбинського, Тараса – сина Івана Франка, композиторів Миколи – сина Філарета Колесси, Станіслава Людкевича, Семена та Кирила – синів Василя Стефаніка, Платоніди – дружини Гната Хоткевича, Наталії Семанюк – дружини Марка Черемшини, чеха Франтішека Главачека – друга Володимира Гнатюка, Юрія Тобілевича – онука Івана Карпенка-Карого, Тимофія і Нестора – онуків Тимотея Бордуляка, академіка Івана Крип'якевича, письменника Михайла Рудницького, Остапа – сина Миколи Лисенка, Івана Боднара – швагра Володимира Гнатюка та інших.

Рис. 1. М. Коцюбинський, І. Франко і В. Гнатюк (1905 р.).

З 1964 року я почав друкуватися у «Вільному житті». Це були короткі інформації про хід збору матеріалів про Володимира Гнатюка та оригінальних експонатів для майбутнього музею академіка-земляка.

У вересні 1964 року за проектом голови місцевого колгоспу Лева Мацюка розпочалося будівництво приміщення для музею, яке закінчилося у вересні 1967-го.

Отож, з публікації статті «Академік Гнатюк» Петра Медведика, що стала першим експонатом Етнографічно-меморіального музею Володимира Гнатюка у Велесневі, з такою дедикацією «Народному музеєві Володимира Гнатюка у Велесневі – від автора першої статті про видатного нашого земляка у пресі Тернопільщини. Петро Медведик, 9. V. 1966 р.», розпочалася історія заснування музею академіка Володимира Гнатюка.

Саме публікація у «Вільному житті» та інші матеріали 60-х років ХХ століття стали основою початку теперішнього Етнографічно-меморіального музею Володимира Гнатюка у Велесневі!

Складаю сердечну подяку та щирі побажання всім колишнім і теперішнім працівникам часопису Тернопільщини «Вільне життя».

Етнографічно-меморіальний музей Володимира Гнатюка заснований з ініціативи мешканців села Велеснів Остапа Черемшинського і його сестри Романи Черемшинської 1 вересня 1968 року. Для якого Остап Степанович вже від 6 червня 1961 року збирав матеріали про життя і діяльність вченого-земляка, меморіальні речі академіка-велеснянина та членів його сім'ї й родини, етнографічні експонати-сучасники славного краянину. На вимогу Остапа Черемшинського було збудовано у селі Велеснів спеціальний будинок в 1964-1967 роках за проектом голови місцевого колгоспу «Дружба» Лева Мацюка і в ньому 31 травня 1969 року о 13 годині дня було урочисто відкрито музей Володимира Гнатюка. На пропозицію Остапа Степановича названо «Етнографічно-меморіальний музей Володимира Гнатюка». На святі виступили: народний артист України, композитор Микола Колесса – сучасник Володимира Гнатюка (Львів), доктор філологічних наук Михайло Яценко (Київ), доктор історичних наук Юрій Гошко (Львів), письменники Агата Турчинська (Київ), Роман Лубківський (Львів), Микола Костенко, Володимир Вихруц (Тернопіль), керівники району Ярослав Сорока і Григорій Шпак, області Іван Ярковий і Василь Куліш.

«Тематико-експозиційний план Велеснівського етнографічно-меморіального музею Володимира Гнатюка» склали

на основі зібраних матеріалів та унікальних експонатів наукові працівники Тернопільського обласного краєзнавчого музею Ігор Герета та Остап Черемшинський, а експозицію оформляли київські художники-декоратори Ірина Левитська та Юрій Кисличенко від 5 травня по 31 серпня 1968 року і 1 вересня він навстіж відчинив свої двері для відвідувачів. На той час в експозиції було 400 експонатів, які розмістилися у п'яти кімнатах. З 1976 року експозицію розширено ще на три кімнати.

Експозиція музею розміщена у восьми кімнатах та фойє, з котрих в чотирьох – розповідь про життя і наукову діяльність українського письменника, етнографа, фольклориста, літературознавця, мовознавця, лінгвіста, славіста, історика, мистецтвознавця, перекладача, видавця, громадсько-культурного діяча, секретаря Наукового товариства імені Шевченка у Львові (1898-1926 рр.), члена-кореспондента Російської Академії Наук (1902 р.), члена Наукового етнографічного товариства Чехословаччини (1905 р.), академіка Всеукраїнської Академії Наук (1924 р.), члена багатьох наукових Товариств Австрії, Німеччини, Чехословаччини, Швеції, лауреата Премії імені Олександра Котляревського (1913 р.), в котрих є вкраплення меморіальних речей вченого, членів його сім'ї, його світлини, мапи Австро-Угорщини за 1895 – 1902 роки, рукописи, альбоми, книги та окремі збірники з автографами вченого-земляка; книги і збірники праць та книги багатьох письменників і вчених України та ряду європейських держав, що видані ним; домотканні рушники, верети, виткані батьком академіка – Михайлом Гнатюком; предмети побуту Галичини, Гуцульщини, Закарпаття, Словаччини, Сербії.

У кімната – «Вшанування пам'яті Володимира Гнатюка», де зібрано унікальні видання з повідомленнями та некрологами про смерть академіка-земляка; матеріали, документи, світлини, книги та інші експонати, що широко розповідають про вшанування імені Володимира Гнатюка в Україні та поза її межами. Тут експонується надмогильний пам'ятник вченому з Личаківського цвинтаря у Львові. Багато матеріалів розповідають про відкриття пам'ятників Володимирові

Гнатюку у Велесневі, Львові та Тернополі, меморіальних таблиць на честь вченого у Велесневі, Бучачі, Тернополі, Івано-Франківську, Криворівні, про надання імені академіка Велеснівській загальноосвітній I-II ступенів школі, Бучацькій гімназії, Тернопільському національному педагогічному університетові та вулицям у Велесневі, Монастириськах, Бучачі, Тернополі, Івано-Франківську, Ужгороді, Львові, Руському Керестурі (Югославія). Тут же експонуються мистецькі твори художників Григорія Смольського, Ірини Левитської, Маргарити Старовойт, заслужених художників України Богдана Ткачика, Івана Крислача, присвячені Володимирові Гнатюку, монографії про вченого, видання його праць в Україні, Словаччині, Югославії, Румунії, Німеччині, Канаді, Франції, Австрії, Америці; книги академіка та про нього, що побачили світ у 1964-2009 роках.

Експонуються унікальні експонати, що розповідають про Всеукраїнські та міжнародні ювілейні наукові конференції, присвячені 100-, 120-, 125-, 130-, 135-, 140-, 145-річчям від дня народження Володимира Гнатюка, котрі відбулися 1971, 1991, 1996, 2001, 2006, 2011, 2016 роках у Києві, Львові, Тернополі, Ужгороді, Монастириськах, Велесневі, Пряшеві і Свиднику (Словаччина), Новому Саді (Сербія). Широко показано урочисте відкриття перед музеєм Володимира Гнатюка йому пам'ятника 23 травня 1971 року о 13 годині дня, в якому взяли участь доктори філологічних наук, фольклористи Наталя Шумада, Олексій Дей та член-кореспондент Академії наук України Микола Сиваченко (Київ), громадсько-культурний діяч, краєзнавець Степан Нечай (Тернопіль), автори пам'ятника – скульптор Лука Біганич, архітектор Володимир Блюсюк (Львів), Герой соціалістичної праці Павлина Дворська (с. Горигляди), керівники району Ярослав Сорока і Григорій Шпак.

На могилі вченого, 12 листопада 1971 року о 14 годині дня, на Личаківському цвинтарі у Львові, урочисто відкрито пам'ятник (автор – скульптор Лука Біганич), під час якого виступили поети Ростислав Братунь, Роман Лубківський, Лідія Шевело; вчені Юрій Гошко, Мирослав Мороз, земляк вченого Остап Черемшинський (с. Велеснів).

Перед Тернопільським національним педагогічним університетом імені Володимира Гнатюка 8 жовтня 1999 року о 15 годині дня Президент України Леонід Кучма та ректор університету Володимир Кравець відкрили пам'ятник вченому (скульптор Володимир Мельник).

Експонуються матеріали урочистих святкувань 540-, 545-, 550- і 555-, 560-, 565-річчя з часу першої історичної писемної згадки про село Велеснів, які відбулися 1994, 1999, 2004, 2009, 2014, 2019 роках та святкування 40-річчя урочистого відкриття Етнографічно-меморіального музею Володимира Гнатюка, яке відбулося 31 травня 2009 року та 50-річчя урочистого відкриття Етнографічно-меморіального музею Володимира Гнатюка, яке відбулося 6 червня 2019 року.

VI кімната – меморіальна «Вітальня сім'ї Володимира Гнатюка»;

VII кімната – меморіальна «Робочий кабінет Володимира Гнатюка», де розташовані меморіальні речі, що належать особисто Володимирові Гнатюку, його дружині Олені, дочкам Ірині та Лесі, синові Юрію. Тут також рукописи вченого, Івана Труша, Івана Франка, Зоріана Доленги-Ходаковського, Осипа Бодянського, Франтішека Главачека, Івана Крип'якевича, Станіслава-Тадеуша Грабовського; книги та окремі видання праць вченого з його власної книгозбірні, альбоми, географічні мапи з власноручними помітками, написами, підкресленнями сіл для відвідування їх з метою записування народних перлин під час наукових експедицій на Закарпаття, у Словаччину, Румунію, Югославію та Угорщину.

Восьма кімната – фондова, наукова бібліотека музею та виставкова. Фонди музею вченого нараховують близько 10.000 одиниць оригінальних експонатів, з них близько 1.000 – меморіальних, серед яких рукописи, автографи, світлини Володимира Гнатюка, членів його сім'ї, друзів; прижиттєві видання праць та збірників вченого, книги письменників та вчених – сучасників його, видані ним же; матеріали з історії сіл Велеснів та Залісся. Тут влаштовуються різні тематичні виставки до ювілейних дат в історії

України та письменників і вчених – сучасників та друзів Володимира Гнатюка.

Музей має велику мистецьку Гнатюкіану – творів лауреатів Шевченківської премії, народних художників України Олени Кульчицької, Василя Касіяна, Володимира Патики, Василя Перевальського, Миколи Стратілата, заслужених художників України Стефанії Гебус-Баранецької, Івана Крислача, Богдана Ткачика, Ярослава Омеляна, Євгена Удіна, заслуженого діяча мистецтв України Степана Данилишина, львівських графіків Софії Караффи-Корбут, Маргарити Старовойт, живописця Григорія Смольського – родича академіка.

Українські художники Михайло Бойчук, Володимир Патик, Степан Данилишин, Богдан Ткачик, Микола Стратілат, Маргарита Старовойт намалювали портрети Володимира Гнатюка, а киянка Ірина Левитська та львів'янин Іван Крислач створили серію тематичних графічних робіт за мотивами творчості вченого.

Наприкінці 60-х – початку 70-х років ХХ століття народний художник України Василь Перевальський зробив 13 графічних робіт, якими проілюстровано збірку «Українські народні пісні в записах Володимира Гнатюка» (К.: «Музична Україна», 1971), 10 з яких він прислав для музею.

Заслужений художник України, графік Іван Крислач своїми графічними роботами проілюстрував перше видання нарису-путівника Ігоря Герети та Остапа Черемшинського «Етнографічно-меморіальний музей Володимира Гнатюка у Велесневі» (Львів: «Каменярь», 1971).

В 70-х роках під впливом коломийки «Назбирала троє-зілля, червону рутоньку, та схотіла зчарувати мене сиротоньку» (у записі Володимира Гнатюка) молодий буковинський поет, композитор і співак, Герой України Володимир Івасюк створив знамениту пісню «Червона рута».

Працюючи з Гнатюківськими збірками, український письменник – уродженець Тернопільщини – Борис Харчук на їх основі написав повість «Планетник».

У фойє музею відвідувачів зустрічає меморіальна таблиця (робота львівського митця – скульптора і художника

Богдана Романця) словами Івана Франка: «В. Гнатюк феноменально щасливий збирач усякого етнографічного матеріалу, якому з наших давніших збирачів, мабуть, не дорівняв ні один», яку встановлено 31 серпня 1968 року в останній день оформлення експозиції музею. Тут експонуються постійні виставки: археологічна «Сива давнина Велеснева», документальна «Велеснів крізь віки», книжкові – «У світі чарівних казок», «Квітни, мово наша рідна!», а у VIII кімнаті ювілейні виставки до 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка: книжкові – «Тарас Шевченко», «Кобзар» Тараса Шевченка», мистецька – «Геній України», філателістично-філокартично-фалеристична – «Провісник волі»; книжково-ілюстративна «Наші земляки на фронтах війн», книжкові – «Володимир Гнатюк і НТШ у Львові», «Сучасна Гнатюкіана», «Володимир Івасюк».

Від 1 вересня 1968 року по 1 травня 1970 року музей діяв на громадських засадах, в травні 1970 року музею присвоєно звання «Народний», а від 1 червня 1971 року по 31 грудня 2001 року – відділ Тернопільського обласного краєзнавчого музею, від 1 січня по 31 грудня 2002 року – музей самостійний, підпорядкований Монастириському районному відділу культури. А від 1 січня 2003 року музей став обласним комунальним Етнографічно-меморіальним музеєм Володимира Гнатюка і підпорядкований управлінню культури Тернопільської обласної державної адміністрації і Тернопільській обласній раді.

Музей відвідали родичі академіка – онука Рада, дочка сина вченого Юрія Гнатюка, його син Володимир та правнучка Марина Гнатюк; зять швагра Гнатюка Івана Боднара – художник Григорій Смольський з дружиною Оксаною та синами Андрієм, Богданом, Мирославом з їх дружинами, внучатий племінник Микола Гнатюк – мешканець Ужгорода.

Поріг меморіальної домівки земляка переступали українські письменники Роман Лубківський, Агата Турчинська, Микола Костенко, Дмитро Бедзик, Оксана Сенатович, Ганна Чубач, Марія Влад, Олесь Бердник, Володимир Вільний, Борис Харчук, Володимир Барна, Георгій Петрук-Попик,

Степан Пушик, Володимир Пушкар, Володимир Вихрущ, Марія Якубовська, Роман Кудлик, Ярослав Сачко, Василь Кравчук, Іван Іов, Микола Кулак, Валентин Козак, Борис Демків, Олександр Астаф'єв, Михайло Ониськів, Гаврило Чернихівський та вчені – академік НАН України Микола Мушинка, член кореспондент НАН України Микола Сиваченко, Михайло Чернопиский, Олег Купчинський, Богдан Медвідський, Віктор Чабаненко, Микола Зимомря, Дюра Латак, Наталя Шумада, Микола Грицюта, Олексій Дей, Сергій П'ятаченко, Роман Гром'як, Ольга Кровицька, Наталя Жмака, Ольга Бенч, Стефанія Гвоздевич, Ганна Сокіл, Іван Красовський, Юрій Станішевський, Роман Матейко, Симеон Сакач, Наталя Стаценко, Михайло Гуць, Надія Пазяк, Ігор Герета, Сергій Ткачов, Богдан-Роман Хаварівський та інші.

Тут побували художники – народний художник України Дмитро Крвавич, заслужений діяч мистецтв України Степан Данилишин, заслужені художники України Богдан Ткачик, Євген Удін, Іван Крислач, Ірина Левитська, Євген Савка, львівська графік Маргарита Старовойт, артисти – народні артисти України Наталя Сумська, Люся Давидко, Микола Загребельний, Степан Савка, В'ячеслав Хім'як, Володимир Ячмінський, Мирослав Коцюлим, Святослав Максимчук, Гриць Драпак, Микола Огренич, заслужений діяч мистецтв України Михайло Сливоцький; композитори – народний артист України, Герой України Микола Колесса, Василь Подуфалий; вокальний дует «Два кольори» (заслужені артисти України Людмила Гримальська і Олександр Ледньов), заслужені артисти України Марія Гонта, Євдокія і Анатолій Бобровські, Володимир Пушкар; артисти академічних драматичних театрів Тернополя та Ужгорода; народні депутати України Лілія Григорович, Іван Стойко; туристи з Канади, США, Англії, Австралії, Словаччини, Сербії, Болгарії, Польщі, країн Прибалтики, Росії та інших країн світу.

Музей проводить науково-дослідну, науково-масову, виставкову, збиральницьку, екскурсійну, фольклористичну роботу. Його наукові працівники брали участь у святкуван-

ні ювілеїв Соломії Крушельницької у Львові та селі Біла, Богдана Лепкого у Тернополі і Бережанах, Тимотея Бордуляка в селі Великий Ходачків, Івана Франка у Львові та Нагуєвичах, Михайла Коцюбинського у Вінниці, Чернігові, Дрогобичі, Івано-Франківську. Брала участь у трьох «Діалогах двох культур: української і польської» в Кременці.

Доповіді, повідомлення, Романи та Остапа Черемшинських опубліковано в наукових збірниках Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, Літературно-меморіального музею Михайла Коцюбинського у Вінниці, Тернопільського краєзнавчого музею, «Лемківських календарях» за 2011 і 2012 роки, журналах «Літературний Тернопіль», «Дзвін», газетах «Літературна Україна», «Культура і життя», «Вільне життя», «Вісті Придністров'я».

Велесневу, Володимирові Гнатюку та його музеєві свої вірші присвятили: Роман Лубківський, Лідія Шевело, Степан Пушик, Володимир Вихрущ, Георгій Петрук-Попик, Володимир Мацюк, Антін Субчак, Василь Ільків, Петро Остап'юк, Володимир Теліщак, Петро Шаряк, Марія Гримак та пісні Василь Ільків, Віктор Гук, Петро Шаряк, Марія Гримак, а прозаїк Дмитро Бедзик написав роман-трилогію «Украдені гори» (К.: «Дніпро», 1975), автограф розділу, що присвячений Іванові Франку та Володимирові Гнатюку, зберігається у фондах музею.

Література

1. Герета І. Музей Володимира Гнатюка у Велесневі // Народна творчість та етнографія. - К.: 1969. - № 4. - С. 87-90.
2. Герета І., Черемшинський О. Етнографічно-меморіальний музей Володимира Гнатюка у Велесневі: Нарис-путівник. - Львів: «Камеоря», 1971. - 95 с., з іл.
3. Герета І., Черемшинський О. Етнографічно-меморіальний музей Володимира Гнатюка у Велесневі: Нарис-путівник. 2-е вид., допов.- Львів: «Каменярь», 1982. - 79 с., іл.
4. Черемшинський О. Гнатюка В. М. Музей // Українська Літературна Енциклопедія. - К.: 1988. - Т. І. - С. 434.

5. Герета І., Черемшинський О. Етнографічно-меморіальний музей Володимира Гнатюка у Велесневі: Нарис-путівник.- 3-є вид., допов.- Львів: «Каменярь», 1991.- 95 с., іл., 4 арк. іл.
6. Черемшинський О. Монастирський район: Велеснів // Земля Тернопільська: Туристичний путівник.- Тернопіль: «Джура», 2003.- с. 190; іл.- с.194-195.
7. Черемшинський О. Гнатюка В. М. Музей // Тернопільський Енциклопедичний Словник.- Тернопіль: «Збруч», 2004.- С. 369.- іл.
8. Черемшинський О. Велеснівський етнографічно-меморіальний музей Володимира Гнатюка// Черемшинський О., Козубський П., Багірова Н., Іванов О. Монастирськ та район: Путівник.- Тернопіль: «Наш Світ», 2004.- С. 11-13.
9. Черемшинський О., Бачинський В., Черемшинська Р., Герета І. Етнографічно-меморіальний музей Володимира Гнатюка у Велесневі: Нарис-путівник.- 4-е вид., допов.- Тернопіль: «Збруч», 2006.- 93 с., іл., 4 арк. іл.
10. Черемшинський О. Монастирська – Дубенка – Велеснів – Вербка – Коропець – Горигляди: Велеснів // Дуда І. Монастирська. Історико-краєзнавча хроніка: Путівник.- Тернопіль: «Збруч», 2006.- С. 21-23; кольор. іл.- 21 с.
11. Черемшинський О. Музей В. Гнатюка // Іванов О. Монастирська та район: Путівник.- Тернопіль: «Наш Світ», 2009.- С. 14-15.
12. Мушинка М. Володимир Гнатюк: Життя та його діяльність в галузі фольклористики, літературознавства та мовознавства: 2-е вид., допов. та перероб. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2012. – 384 с.

Ostap Cheremshinski, Romanna Cheremshinska

VELESNIV ETHNOGRAPHIC AND MEMORIAL MUSEUM BY VOLODYMYR HNATYUK AND ITS ACTIVITY

Abstract. History of the Vladimir Hnatiuk Museum. Correspondence, meetings, receiving unique materials and exhibits about Volodymyr Hnatiuk. «Thematic and exposition plan of the Velesnivsky Ethnographic and Memorial Museum of Volodymyr

---

Hnatyuk» was compiled on the basis of collected materials and unique exhibits by scientists of the Ternopil Regional Museum of Local Lore Igor Gereta and Ostap Cheremshinsky. The exposition of the museum is located in eight rooms and foyers, four of which are a story about the life and scientific activity of the Ukrainian writer, ethnographer, folklorist, literary critic, linguist, Slavic scholar, historian, art critic, translator, publisher – publicist, public figure, public figure.

Key words: *Exhibits, memorial things, books, collections, manuscripts.*

**ЩИРА ДРУЖБА І ПЛІДНА СПІВПРАЦЯ
ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА І МИХАЙЛА
КОЦЮБИНСЬКОГО НА ЦАРИНІ УКРАЇНСЬКОЇ
КУЛЬТУРИ**

*Велеснівський етнографічно-меморіальний музей
Володимира Гнатюка*

Джерелом теми є листування між двома митцями. Участь в новозаснованій «Українсько – руській видавничій спілці». Михайло Коцюбинський написав «оду на Гуцульщину» – повість «Тіні забутих предків», яка є одним з кращих творів письменника. У повісті його ожила Гуцульщина – з її горами, полонинами, потоками, лісами, з гуцулами, їх звичаями, віруваннями і повір'ями.

Володимир Гнатюк замість некролога підготував до друку листи Михайла Коцюбинського до себе (126 листів та поштових карток від 15 серпня 1899 року до 20 лютого 1913 року).

Ключові слова: *український письменник, епістолярія, книжка, полонина, коломийки.*

Володимир Гнатюк виявив себе як політик, етнограф, громадський діяч і публіцист, невтомний збирач, дослідник народної творчості і видавець її, літературознавець, мовознавець та перекладач, відомий вчений-славіст європейського масштабу, журналіст і редактор. Тому важливо з'ясувати характер творчих зв'язків, які виникли між Володимиром Гнатюком та визначним українським письменником і громадським діячем Михайлом Коцюбинським, проаналізувавши вплив та роль відомого етнографа на творчу й громадську діяльність останнього.

Джерелом для цієї теми є листування між двома митцями. Активність та змістовність листування свідчать про встановлення доволі міцних товариських і ділових стосунків між ними.

---

30 жовтня 1897 року Володимир Гнатюк розсилає листи видатним діячам української культури з проханням допомогти Івану Франкові в його незavidному матеріальному становищі та взяти участь у відзначенні 25-річчя його письменницької діяльності. Знаючи погані житлові умови Івана Франка, він висловив пропозицію, щоб українська громадськість з нагоди цього ювілею зби́рала кошти на купівлю для нього будинку.

Ця пропозиція зустрілася з позитивним відгуком, зокрема української інтелігенції Царської Росії. В Києві на заклик Володимира Гнатюка почала збирати кошти для цієї мети мати Лесі Українки Олена Пчілка. З Петербурга від К. Білиловського Володимир Гнатюк 1 листопада 1897 року одержав листа, в якому він повідомляв вченого, що його листа було прочитано серед земляків з великим захопленням і вдячністю за таку благородну ініціативу. Називаючи поета «велетнем і духовним лицарем-войовником», К. Білиловський писав: «Розпочав я підписку, сподіваюсь збити найменше 150-200 крб., котрі й перешлю туди до Вас».

У зв'язку з ювілеєм Івана Франка розпочалось і листування Володимира Гнатюка з Михайлом Коцюбинським, яке переросло у щире дружбу та плідну співпрацю між ними.

Володимир Гнатюк розпочав листування з Михайлом Коцюбинським у зв'язку з підготовкою ювілейного збірника-альманаху «Привіт Д-ру Івану Франку в 25-літній ювілей літературної його діяльності», для нього письменник обіцяв написати оповідання «В путях шайтана», але через хворобу він не встиг своєчасно закінчити його і воно у це видання не увійшло.

31 грудня 1898 року Володимир Гнатюк запросив Михайла Коцюбинського до участі в новозаснованій «Українсько-руській видавничій спілці». Письменник охоче прийняв запрошення і для першої книжки своїх вибраних творів вислав йому оповідання «В путях шайтана» та попросив його самого взятися за вибір текстів та упорядкування збірника його оповідань.

Володимир Гнатюк видав сім томів творів Михайла Коцюбинського.

У першу книжку Михайла Коцюбинського, що появилася під назвою «В путях шайтана» 1899 року як одна з перших книжок «Літературно-наукової бібліотеки», Володимир Гнатюк додав кілька оповідань із часописів «Правда», «Зоря» та «Життя і слово». Сам письменник був задоволений редакторською працею Володимира Гнатюка. «Книжка видана так добре, так чепурно, – писав Михайло Коцюбинський у листі від 3 березня 1900 року до нього, – що мені лишається скласти Спілці в особі Вашій як директора її велике спасибі».

Незабаром Володимир Гнатюк видає другу книжку оповідань Михайла Коцюбинського, на цей раз із життя басарабських селян під назвою «По-людському» (1900 р.). Ця книга – в експозиції IV кімнати.

У листі від 27 травня 1902 року з Кракова польський письменник Владислав Оркан до Володимира Гнатюка у Львові звертається допомогти у доборі видань для «Антології української»: «Ласкаво прошу надіслати мені ... книжки Коцюбинського (новели), Грінченка (томик)».

12 жовтня 1902 року Михайло Коцюбинський з Чернігова до Володимира Гнатюка у Львові пише: «Маю Вас прохати о раду і поміч. Оден мій чернігівський знайомий, інженер, має замір вислідити вплив українського стиля в давній архітектурі, переважно в церковній. Чи нема у Вас в Галичині яких матеріалів до таких дослідів, малюнків, спеціальних студій? Може що є в Ставропігії? Чи чули, що помер Рильський. (Гадей Рильський – український громадсько-культурний діяч, батько Максима Рильського – Р.Ч.) – товариш і приятель Антоновича? Варто б помістити у «Віснику» його портрет і хоч коротку біографію. То була незвичайно талановита і симпатична людина. З високим поважанням Ваш М. Коцюбинський».

Стаття Володимира Гнатюка «Україніса в чужих виданнях» опублікована у «Літературно-науковому віснику» (Львів, 1903. – Т. 29, кн. 3, розділ «Хроніка і бібліографія». – С. 263-264), де є рецензії на твори Івана Франка, Михайла Коцюбинського.

У третю книжку «Поединок і інші оповідання» (1903 р.) вчений додав так звані «дрібні оповідання» Михайла Коцюбинського. (Ця книга – в експозиції IV кімнати).

Статтю Володимира Гнатюка «Переклади з української мови» опубліковано у «Літературно-науковому віснику» (Львів, 1904. – Т. 28, кн. 12, розділ «Хроніка і бібліографія». – С. 225). Тут йде мова про переклади творів Тараса Шевченка, Василя Стефаника та Михайла Коцюбинського.

А у четверту книжку «У грішний світ» (1905 р.) – подано новелу однойменної назви та деякі інші твори. Володимир Гнатюк написав рецензію на книгу Михайла Коцюбинського «У грішний світ: Оповідання» (Львів, 1905) та опублікував її у «Літературно-науковому віснику» (Львів, 1905. – Т. 31, кн. 7, розділ «Хроніка і бібліографія». – С. 98).

Ці чотири томи творів на той час охоплювали майже всю літературну творчість Михайла Коцюбинського. Їх підготовка до друку була пов'язана з інтенсивним листуванням, що поступово переростало у міцну особисту дружбу між цими двома діячами України.

М. Коцюбинський приїхав до Львова в дорозі до Берліна перед самим Великоднем. «Бажаючи показати йому наше село, – розповідає Володимир Гнатюк, – виїхав я з ним і д-ром І. Франком на самі свята до Яйковець (тепер село Антоновці біля Львова – Р. Ч.), таможного пароха о. Сев. Борчака, де провели ми час дуже приємно. При повороті до Львова чекали ми довгий час у Кохавині на поїзд, під час чого др. І. Франко написав своїх «Конкістадорів».

На Великдень 1905 року Михайло Коцюбинський, по дорозі на лікування до Західної Європи, вперше відвідав у Львові Володимира Гнатюка. Про це є світлина, на якій Михайло Коцюбинський, Іван Франко і Володимир Гнатюк (Львів, 1905). Забравши з собою Івана Франка, вони поїхали в Карпати, які зробили на Коцюбинського незабутнє враження і він твердо вирішив наступного року повернутися туди на довгий час, однак хвороба та нестача коштів не дозволили письменнику здійснити цей намір ні у 1906 році, ні в наступних роках. Михайло Коцюбинський часто в листах

запрошував Володимира Гнатюка до Чернігова, але й той через хворобу не зміг скористуватися з його запрошення.

У листі з Риму Михайло Коцюбинський 28 травня 1905 року Володимирові Гнатюкові пише: «Почуваю себе краще, хоч утомлений силою нових вражень. Завтра їду до Неаполя, де пробуду з тиждень, а звідти до Ніцци, відтак до Мілану, в Швейцарію, Мюнхен, Відень, і поверну до Львова так коло 20-22 серпня. Не знаю, чи побачу Вас, а хотілось би. Хотілось би особисто подякувати за ту незвичайну сердечну гостинність, яку Ви і високоповажна пані Ваша виявили під час перебування мого у Львові. До Криворівні навряд чи зможу поїхати, бо не буде вже часу. Як там моя книжка? (Мова йде про збірку оповідань «У грішний світ», видану в «Українсько-руській видавничій спілці» 1905 року Володимиром Гнатюком – Р. Ч.). Певно готова вже. Будьте ласкаві, вишліть по 1 примірнику її Лепкому, Сембратовичу. Сердечний привіт високоповажній дружині Вашій.

Цілую Вас сердечно М. Коцюбинський».

30 червня 1905 року, після повернення додому із лікування за кордоном, Михайло Коцюбинський пише Володимирові Гнатюку: «От зараз сиджу у себе і уявляю собі Вас у Криворівні. І так мені хочеться бути разом з Вами серед гір, над річкою, разом грітися на сонці і спокійно про щось розмовляти. Почути часом серед розмови цікаву, оригінальну коломийку і Ваш сміх».

Тоді вчений друкував частину коломийок і під час перебування Михайла Коцюбинського у Львові цитував йому їх багато, особливо тоді, коли їздили на село. Вони йому дуже сподобалися.

Письменник говорить про своє захоплення коломийками свого друга і пише в листі до Володимира Гнатюка: «Згадав про коломийки, зараз як живий встав перед очима Ваш образ: нахиляєтесь до вуха і тихим голосом виспівуєте якусь коломийку (а то на всякий випадок є кілька) – і очі сміються».

3 березня 1906 року з Чернігова Михайло Коцюбинський пише до Львова Володимирові Гнатюку: «Дорогий пане Володимире!

Ви мене засоромили: бо я тільки збирався, а Ви таки написали. Сердечне спасибі. Не тому мовчав так довго, щоб щось там будував. Нам не дають тепер нічого будувати, коли се не в'язниця. Темні сили будують нові в'язниці, бо старі переповнені. Ми, ж, певно, замало ще зруйнували, аби можна щось творити. Та й здоров'я моє таке лихе, що мушу сидіти в хаті, найчастіше ж – лежу. Сим, правда, Вас не здивуєш, свого добра і в Вас чимало... звістить також, як Ви себе почуваете тепер – чи хоч трохи краще? Може, що пишете тепер цікавого? Як там дорогий доктор Франко? Перекажіть йому мій сердечний привіт. Моє поважання високоповажній пані Вашій. Діточок цілую. А Вас цілую і обнімаю сердечно. Простіть, що пишу так мало на сей раз. Незабаром знову напишу. Ваш М. Коцюбинський!»

У свою чергу вчений пише йому в листі 23 квітня 1906 року так: «Тому що ми давно не бачилися і я не міг Вам заспівати нових коломийок, то напишу Вам бодай одну «мою», бо говорить про таких хворих, як я:

Ой захрип я, моя мила, захрип я, захрип я,

Якусь ес ми біду дала, до тебе прилип я.

Якусь ес ми біду дала, чи не сухотоньки,

Що не маю вночі спання, а вдень роботоньки».

Лише на початку травня 1909 року по дорозі на лікування до Італії, Михайло Коцюбинський знов зупинився у Володимира Гнатюка у Львові. Вони домовилися, що на зворотній дорозі разом проведуть кілька днів у Криворівні, але через погану погоду Михайло Коцюбинський побоювся поїхати туди, а приїхав до Криворівні лише наступного літа – в серпні 1910 року, пробувши там майже два тижні.

Відпочиваючи на о. Капрі, Михайло Коцюбинський подружив з Максимом Горьким і заочно представив йому Володимира Гнатюка. «Кілька разів ми розмовляли про Вас з Горьким і він дуже зацікавився Вашими працями», - писав Михайло Коцюбинський до Володимира Гнатюка у листі від 4 серпня 1909 року.

Через рік в листі до Михайла Грушевського він писав: «Криворівня мене так зачарувала, що я цілий рік тільки марив про неї, навіть у сні бачив її. Хотів би прожити у

Криворівні з місяць, може б мені вдалося вивезти звідти тему для оповідання.

Михайло Коцюбинський у листі з о. Капрі 10 червня 1910 року пише Володимирові Гнатюку: «Пишу в Криворівню, але чи Ви вже там? Обізвіться, тоді напишу ширше про все. Сим літом ми вже конче побачимось в Криворівні».

17 липня 1910 року, перебуваючи в Італії, Михайло Коцюбинський пише з Капрі до Володимира Гнатюка: «До Криворівні на сей раз вибираюся конче. Побуду тут до 3. VII, а далі деякі городи італійські (Неаполь, Рим, Флоренція та Венеція), затримаюся на день у Відні і у Львові, а тоді приблизно 13-14 серпня виїду до Криворівні і пробуду там до кінця своєї відпустки, а маю вернути додому 28 серпня. Значить днів 10 пробудем разом. Тішить мене се дуже, бо я вже скучив за Вами, хочеться мені побачити Вас, а при тій нагоді Карпати і Гуцулів. Своїми словами: «Ви мусите щось написати про Гуцулів» забили Ви мені клин у голову, вони не дають мені спокою, тільки що я зробить годе за 10 днів. Тільки оскому наб'ю. Чи Ви самі, чи з родиною?.. Ваш М. Коцюбинський».

В листі з Криворівні 18 серпня 1910 року Володимир Гнатюк до Михайла Мочульського у Львові пише: «Високоповажний Михайле Михайловичу! Ви цікаві на новини? А звідки ж їх узяти в Криворівні? Тут цілі вакації те саме: тепло-зимно, сухо-мокро, на перемену, от і всьо. «Холерники», як звичайно, одні приїздять, другі від'їздять. В останніх днях приїхав доктор Франко, а члени його родини возяться то сюди, то до Львова. 13. VII приїхав добродій М. Коцюбинський, і ми вітаємо його, як можемо.

Може, би й Ви набрали раз відваги та приїхали? Ми виїздимо звідси 29 або 30. VIII, тому незадовго заспокоїте свою тугу за мною, а тим часом здоровлю щиро Володимир Михайлович.

Р. С. [Дописка іншими руками] Кланяюсь. Михайло Михайлович I сердечно вітає Михайла Михайловича II (М. М. [I] – Михайло Коцюбинський; М. М. [II] – Михайло Мочульський – Р. Ч.)».

У листі 8 листопада 1910 року народознавець пише сонцепоклоннику: «Вправді примусово не лежав я від часу приїзду з Криворівні з виїмком двох разів на два дні, коли лялася сльота... В таких хвилях, коли згадую собі все те, лежачи непорушно по сильнім кашлю, звичайно співаю собі (розуміється, в думці) коломийку:

«Ой, баране, баранчику, а я твоя вівця,
Вкosi мені, баранчику, зеленого сінця .
Бо Бог знає, Бог відає, яка зима буде,
Відай мені, старій вівці, загибелька буде».

Побувавши на Гуцульщині, Михайло Коцюбинський незвичайно захопився нею. «Я, у свій час, з головою пірнув у Гуцульщину, яка мене захопила. Який оригінальний край, який незвичайний казковий народ», – писав він у листі від 30 грудня 1910 року Володимирові Гнатюку.

П'яту книжку оповідань Михайла Коцюбинського «Дебют» (1911) видав Володимир Гнатюк. (Ця книга – в експозиції IV кімнати).

Володимир Гнатюк у листі зі Львова до Федора Вовка в Петербурзі 23 лютого 1911 року пише: «Високоповажний добродію! Висилаю пачку на музей 3 примірники Тарасевського; з того два для Ваших знайомих, а одну прошу вислати на адресу: Чернигов, Северянская, 3, Михайлу Михайловичу Коцюбинському. Я не висилаю вирост, бо боюся, щоб книжки не конфісковано...

Здоровлю щиро й цілую В. Гнатюк».

В липні 1911 року Михайло Коцюбинський і справді прибув до Володимира Гнатюка у Криворівню на цілий місяць. Вчений поселив його у місцевого дядка Михайла Мосейчука в сусідстві із своєю найнятою квартирою, в якій він жив з своєю родиною.

Тепер уже на довгий час. Коцюбинський одразу почав збирати етнографічні матеріали. Він побував у багатьох селах, гуцульських хатах, вивчав сімейний та громадський побут, записував легенди, повір'я, вірування.

Про те, що як працював Коцюбинський, Гнатюк писав у своїх спогадах: «Наперед студіював він місцеву природу,

ходив по лісі та по царинках... Робив собі всякі записки, розмовляв із селянами на різні теми, заходив до їх хат, придивлявся усьому пильно, не поминаючи нічого, навіть найменшої дрібниці... У 1911 році робив прогулку до Голов, звідки разом із учителем Лукою Гарматієм їздив на полонину Скупову, ночував там при ватрі, їв бануш і приглядався полонинському життю. У Головах ходив також на «посіджіне» (забави при мерці – Р. Ч); оглядав похорон і весілле».

У побуті гуцулів Михайла Коцюбинського особливо вразило збереження багатьох архаїчних звичаїв та обрядів, частина яких сягала своїм корінням у глибину віків. Скільки тут красивих казок, переказів, вірувань, символів!

«Нарід наскрізь поганський, що живе серед різнорідних злих духів, з якими веде боротьбу од пелюшок і до смерті. Первісні помади, вони так тісно зв'язали своє життя з своєю худобою (маржиною), що творять сім'ю. Само християнство послужило, здається їм на те тільки, щоб закрасити культ поганства», – писав письменник у листі до Євгена Чикаленка 22 липня 1911 року.

В листі з Чернігова 24 серпня 1911 року Михайло Коцюбинський у Криворівню Володимирові Гнатюку пише: «Сердечне спасибі Вам, дорогий Володимире Михайловичу, і всім підписаним на картах за пам'ять про мене. Я теж баную за всіма Вами і радий був знов скоро побачитись. Доїхав я дуже добре, не втомився, покінчив уже свої справи з земством, вже вільний і живу згадками про милих людей і милі гори. Упорядковую свої враження й збираюся писати. Сподіваємося, що Ви таки наважитесь і прийдете до нас разом з панею Оленою. Будемо так тішитися і вітати Вас обох. Як дужі? Ну, цілую Вас. Майтеся гаразд. Сердечний привіт пані Олені, дітям і всім знайомим од нас обох. М. Коцюбинський. Кланяється Вам Горький і просить вислати «Опришків» (Мова йде про збірник Володимира Гнатюка «Народні оповідання про опришків» («Етнографічний збірник». – Львів, 1910. – Т. 26. – 342 с.) – Р. Ч.).

Невдовзі Володимир Гнатюк висилає збірник про опришків, на титульному листку котрого зробив таку присвяту

«Високоповажному добродієві Максимови Горкому в доказ глибокого поважання від Володимира Гнатюка».

Михайло Коцюбинський харчувався у Гнатюків, часто виїжджаючи верхи на коні у віддаленні закутки Гуцульщини. Здебільшого Гнатюк направляв його до своїх інформаторів, друзів та співробітників. Особливо багато матеріалів почерпнув Михайло Коцюбинський у Луки Гарматія, який супроводив його на полонини, де він на місці ознайомився із старовинними звичаями гуцульських пастухів. В селі Голови він був навіть на похоронній «Забаві».

Сам Володимир Гнатюк через хворобу не міг їздити з Михайлом Коцюбинським «у гори».

В листі до Максима Горького із Криворівні він писав: «Всё время провожу в экскурсиях по горах, верхом на гуцульском коне, лёгком и грациозном как балерина. Побывал в диких местах, доступных немногим, на полонинах, где гуцулы-номады проводят со своими стадами всё лето. Если бы Вы знали, как величественная здесь природа, какая первобытная жизнь... Собираю материал, переживаю природу, смотрю, слушаю и учусь». А в листі Михайла Коцюбинського до Михайла Мочульського ми читаємо: «Мені часом здається, що Криворівня – се великий аероплан, який несеться високо в небі між хмарами».

Крім Володимира Гнатюка, Михайло Коцюбинський зустрічався у Криворівні з Іваном Франком (він тут жив з усією родиною), Михайлом Грушевським, Гнатом Хоткевичем та іншими діячами української культури. Коцюбинський був настільки зачарований Гуцульщиною, що мріяв побудувати тут хату, в якій би разом жили обидві родини – Гнатюка й Коцюбинського. Ось як описує ці плани Володимир Гнатюк: «Коцюбинський захопився Гуцульщиною. В Криворівні він вибрав місце для хати, нарисував цілий план хати, план городу і навіть повизначував, які квіти й дерева мають бути в нім засадженні; з парохом вів переговори про купівлю ґрунту. Розуміється, що ні в мене, ні в Коцюбинського не було ніяких грошей, але це зовсім не журило його, він був впевнений, що заробить кілька буде треба, а я свою пайку поволі буду йому звертати»

(Михайло Коцюбинський «Листи до Володимира Гнатюка» (Львів, 1914, с. 19).

Повернувшись до Чернігова, Михайло Коцюбинський написав «оду на Гуцульщину» – повість «Тіні забутих предків», яка є одним з кращих творів письменника. В ній надзвичайно яскраво, з великою мистецькою силою, на фоні недоторканої карпатської природи, описано побут і звичай гуцулів.

25 вересня 1911 року письменник повідомляє Гнатюка, що пише оповідання, на основі своїх вражень: «Боюсь, хвилююсь, але пишу». «Не знаю, чи вдасться мені щось зробити, а дуже хотів би. Може на той рік пощастить мені зібрати більше матеріалу, і тоді матиму міцний ґрунт під ногами».

Письменник почав працювати над твором про гуцулів лише після того, як докладно ознайомився з природою і звичаями Гуцульщини. У своєму творі Михайло Коцюбинський хотів відтворити своєрідне міфологічне світосприймання і світовідчуття гуцулів, показати їхнє життя, ов'яне казкою, міфами, повір'ями, забобонами.

«Коли б хоч трохи переніс на папір колорит Гуцульщини і запах Карпат, то й з того був би задоволений», – признавався письменник. Але «переніс» він багато. У повісті його ожила Гуцульщина – з її горами, полонинами, потоками, лісами, з гуцулами, їх звичаями, віруваннями і повір'ями».

Восени 1911 року Михайло Коцюбинський знов відвідав Володимира Гнатюка у Львові. Це була остання зустріч фольклориста з письменником – двох визначних людей подібної долі. Вони й надалі листувалися, мріяли про зустріч в Криворівні, про подорожі в гори.

В лютому 1912 року було створено Ювілейний організаційний комітет по підготовці та проведенню святкування 40-літньої письменницької діяльності Івана Франка, яке минало 1913 року. До складу комітету увійшли Володимир Гнатюк, Володимир Винниченко, Ольга Кобилянська, Іван Кревецький, Василь Стефаник, Гіадор Стрипський, Стефан Томашівський, Іван Труш, Леся Українка, Сергій Єферов, Михайло Коцюбинський.

У відозві «Українці! В р. 1913 минає сорок літ. Як виступив на літературне поле найбільший письменник Галицької України Іван Франко» (Діло. – Львів. – 1912. – № 33. – 10 лютого (28 січ.). – С. 3; Рада. – Львів. – 1912. – № 24. – 29 січ. (11 лют.). – С. 2). Цю відозву про вшанування Івана Франка у зв'язку з 40-ми роковинами його літературної діяльності підписали Володимир Гнатюк, Ольга Кобилянська, Василь Стефаник, Іван Труш, Леся Українка, Михайло Коцюбинський та ряд інших письменників, діячів науки й культури України.

У листі від 22 квітня 1912 року Володимир Гнатюк зі Львова Федорові Вовку в Петербурзі повідомляє: «Високоповажний добродію! Перед двома днями вислав я до музею два примірники брошури М. Пачовського про похоронні обряди, з чого один буде для Вас, а другий передайте до бібліотеки музею... Інші висилаю на адресу музею для Вас і для М. Коцюбинського в Чернігові 2 примірники II тому «Das Geschlechterleben des ukrainische Bauernvolkes» (Українською мовою – «Сексуальне життя українського селянства» – Р. Ч.).

Вже після Великодня 1905 року, повернувшись у Чернігів, кожний лист та поштову картку закінчує привітаннями дружині вченого Олені, його дітям – дочкам Ірині, Лесі та сину Юрію.

Протягом 1910-1912 років Михайло Коцюбинський декілька разів відпочивав у Криворівні на Гуцульщині, куди його запросив Володимир Гнатюк, аби разом збирати етнографічні матеріали про гуцулів. Вчений пояснював письменнику деякі звичаї, надавав як етнографічні, так і літературні консультації.

В червні 1912 року з Чернігова прийшла світлина, на якій сфотографовані дочки Михайла Коцюбинського Ірина та Оксана в маскарадних костюмах – італійської дівчинки та голландського хлопчика. На зворотньому боці такий напис: «Чернігів. Лесі від Оксани та Іри. 27/VI. 1912 р.» (Оригінал цієї світлини – в експозиції IV кімнати).

В 1912 році повість «Тіні забутих предків» було опубліковано у «Літературно-науковому віснику» (Львів, т. LVII,

кн. I. – С. 4-32; кн. II. – С. 209-267). А 1913 року вона вийшла окремим видання в «Українсько-руській видавничій спілці» з ілюстраціями художника Михайла Жука – щирого друга письменника, з-під редакторського пера Володимира Гнатюка. Повість «Тіні забутих предків» – шоста книга Михайла Коцюбинського, що побачила світ у Західній Україні завдяки Володимира Гнатюка. (Ця книга – в експозиції IV кімнати).

У селі Лопатинці на Вінничині, де Михайло Коцюбинський учителював упродовж двох років, там написав повість для дорослих читачів «На віру», яку надрукував львівський журнал «Правда» в 1892 році, оригінал цього видання в експозиції – першої кімнати оселі нашого земляка.

Немилосердна смерть 25 квітня 1913 року вирвала Михайла Коцюбинського із життя.

26 квітня 1913 року зі Львова полинули слова співчуття до сім'ї Михайла Коцюбинського у Чернігові:

«Високоповажна Пані!

Дізнавшись про тяжку і невіджаловану втрату дорогого нам усім Михайла Михайловича, який ще перед двома третинами року жив поміж нами, повний бадьорості, надій та піднесеного настрою і призбирував матеріали та уклав план широко закраєної повісті з життя гуцулів, що певно була би взірцем його літературної діяльності, висловлюємо Вам найглибше співчуття і прилучаємо наш біль до Вашого болю, якого глибину і велич розуміємо вповні і несемо спільно разом з Вами. Нехай буде йому пером та рідна земля, яку він любив так гаряче! Володимир Гнатюк, Олена Гнатюк, Юрій Гнатюк, Ірина Гнатюк, Леся Гн.»

Співчуття родині Михайла Коцюбинського від імені Наукового товариства імені Шевченка підписав Володимир Гнатюк. Крім того, Володимир Гнатюк написав повідомлення «Участь Товариства в похороні М. Коцюбинського» та опублікував його у «Хроніці НТШ» (Львів, 1913. – № 54, вип. 2. – С. 17).

Для Володимира Гнатюка це був важкий удар. Замість некролога він підготував до друку його листи до себе (126 листів та поштових карток від 15 серпня 1899 року

до 20 лютого 1913 року) з обширною вступною статтею про їхні взаємини (М. Коцюбинський «Листи до Володимира Гнатюка» (Львів, 1914. – С. 5-26) – це сьома книга-епістолярія письменника, видана вченим. (Це видання – в експозиції IV кімнати).

Вчений інтенсивно листувався з письменником з 1897 року аж до його смерті, був його довгорічним близьким приятелем. Спогади написані всього через кілька тижнів після смерті Михайла Коцюбинського (датовані 17 червня 1913 року).

А пізніше на підставі спогадів Луки Гарматія Володимир Гнатюк написав окрему брошуру про подорожі Михайла Коцюбинського (Володимир Гнатюк «Лука Гарматій і його спогади про М. Коцюбинського» (Львів, 1925. – 20 с., портрет Луки Гарматія).

Повість «Тіні забутих предків» в перекладі російською мовою («Рассказы». Т. I-III. Перевод с украинского М. Могилянского и Ф. Волховского»), побачила світ 1914 року в Москві.

За повістю Михайла Коцюбинського «Тіні забутих предків» режисер Сергій Параджанов зняв однойменний кінофільм, який критика зараховує до кращих фільмів світової кінематографії.

На підставі листів та спогадів Михайла Коцюбинського він написав статтю про його перебування в Житомирі, яка однак появилася друком лише після смерті Володимира Гнатюка (Володимир Гнатюк «До перебування М. Коцюбинського в Житомирі» («Науковий збірник за 1928 р.: Записки українського Наукового товариства в Києві». – Т. XXVII. – 1928. – С. 163-176).

За посередництвом Михайла Коцюбинського Володимир Гнатюк познайомився з багатьма іншими українськими письменниками, як Панас Мирний, Володимир Винниченко, Богдан Лепкий, Агатангел Кримський, Борис Грінченко, Олена Пчілка, Іван Нечуй-Левицький та інші.

Частими гостями Володимира Гнатюка в Криворівні були такі визначні діячі української культури, як: Михайло Коцюбинський, Гнат Хоткевич, Леся Українка, Ольга

Кобилянська, Климентій Квітка, Фотій Красицький, Олесь Олесь і багато інших.

Немалі заслуги має Володимир Гнатюк у справі створення таких шедеврів української літератури, як «Тіні забутих предків» Михайла Коцюбинського, «Камінна душа», «Довбуш» та у заснуванні «Гуцульського театру» Гната Хоткевича.

Отже, міцна творча співпраця та духовна дружба була надзвичайно важливою. Вона впливала на обох письменників. У спогадах про Михайла Коцюбинського Володимира Гнатюка читаємо: «Середнього росту, стрункий, худорлявий, в останніх часах трошки вперед похилений, одягнений скромно, але все без найменшого закиду і, звичайно, з якоюсь квіткою в бутоньєрці. Квіти – це була його пристрасть і розкіш... любив пристрасно природу і давав цьому вираз на кожному кроці. Любив добрих людей, любив приємне товариство, а знайшовшись у ньому, любив вести безконечні розмови, аж не раз умучувався ними. Незвичайно любив дітей і ніколи не пройшов коло них, щоб їх не зачепити, не заговорити та не пожартувати трохи. Щире ставлення до дітей, з якими письменнику доводилось спілкуватися на Поділлі, в Бессарабії, Криму і Карпатах, було однією з домінуючих рис Михайла Коцюбинського.

Для Михайла Михайловича Володимир Гнатюк став взірцем творчої й духовно сильної людини, яка все життя боролася за свої погляди, справжнім орієнтиром та наставником у власній літературній і громадській роботі. Про цю роль постаті Володимира Гнатюка засвідчує епістолярна спадщина Михайла Коцюбинського.

Література

1. Коцюбинський М. Листи до Володимира Гнатюка. З передмовою і поясненнями Володимира Гнатюка. – Львів: Діло, 1914. – 167 с.
2. Гнатюк В. Із спогадів про М. Коцюбинського // Спогади про Михайла Коцюбинського. – К.: Держ. вид – во худ. л-ри, 1962. – С. 263-269.
3. Яценко М. Володимир Гнатюк: Життя і фольклористична діяльність. – К.: Наук. Думка, 1964. – 384 с.

4. Смілянський Л. Михайло Коцюбинський. Повість. – К: Молодь, 1968. – с. 105-117 («VII. Полонини»).
5. Мушинка М. Володимир Гнатюк: Життя та його діяльність в галузі фольклористики, літературознавства та мовознавства. – Париж – Нью-Йорк – Сідней – Торонто: НТШ, 1987. – 332 с.
6. Мушинка М. Володимир Гнатюк: Бібліографія друкованих праць. – Едмонтон: КІУС-АУ, 1987. – С. 58-59.
7. Мороз М., Мушинка М. Володимир Гнатюк (1871-1991). Бібліографічний покажчик. – Львів: НТШ, 1992. – 151 с.
8. Володимир Гнатюк: Документи і матеріали (1871-1989). – Львів: НТШ-ЦДІА України, 1998. – 465 с.
9. Листи до Михайла Коцюбинського. Т. 1. – Айхельбергер – Гнатюк. Упорядкування та коментарі Володимира Мазного. Вступна стаття Валерія Шевчука. – К.: Українські пропілеї, 2002. – С. 216-355.
10. Черемшинський О., Бачинський В., Черемшинська Р., Герета І. Етнографічно-меморіальний музей Володимира Гнатюка у Велесневі: Нарис-путівник. – 4-е вид., допов. – Тернопіль: Збруч, 2006. –93 с.; 4 л. іл.
11. Етнограф і громадсько-культурний діяч Остап Черемшинський: Бібліографічний покажчик літературно-краєзнавчих публікацій за 1963- 2006 рр. (До 45-літньої праці на ниві літературного й історичного краєзнавства і з нагоди 70-річчя від дня народження). – Тернопіль: Воля, 2006. – 47 с.; 4 л. іл.
12. Черемшинський О. «...І я почав збирати матеріали про Володимира Гнатюка» // Головна газета Тернопілля «Вільне життя». – Тернопіль: Збруч, 2009. – С. 323-324.
13. Семенюк Г., Ткачук М., Слоньовська О. і інші. Українська література. Підручник для 10 класу загальноосвітніх навчальних закладів. – К.: Освіта, 2010. – С. 117, 1970, 294.
14. Галушка М. Творча співпраця Володимира Гнатюка і Михайла Коцюбинського // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка «Матеріали Міжнародної наукової конференції «Володимир Гнатюк у контексті розвитку культури України» (До 140-річчя від дня народження Володимира Гнатюка).- Тернопіль: ТНПУ ім. Володимира Гнатюка, 2011. – С. 15-19.

**SINCERE FRIENDSHIP AND EFFECTIVE
COOPERATION OF VOLODYMYR HNATYUK AND
MYKHAILO KOTSYUBYNSKY IN THE FIELD OF
UKRAINIAN CULTURE**

Abstract. The source of the topic is the correspondence between the two artists. Participation in the newly founded «Ukrainian – Russian Publishing Union». Mykhailo Kotsyubynsky wrote «Ode to the Hutsul Region» – the novel «Shadows of Forgotten Ancestors», which is one of the best works of the writer. In the story he revived the Hutsul region – with its mountains, meadows, streams, forests, Hutsuls, their customs, beliefs and superstitions. Instead of an obituary, Volodymyr Hnatyuk prepared letters for printing by Mykhailo Kotsyubynsky (126 letters and postcards from August 15, 1899 to February 20, 1913).

Key words: *writer, epistolary , book, mountain meadow, kolomyyky.*

РОЛЬ ІВАНА ПУЛЮЯ У ПЕРШОМУ ПОВНОМУ УКРАЇНОМОВНОМУ ПЕРЕКЛАДІ БІБЛІЇ

*Тернопільський національний технічний університет
імені Івана Пулюя*

У статті досліджено, як спочатку Іван Пулюй спільно із Пантелеймоном Кулішем здійснювали переклад і видання Нового Завіту, а згодом, після смерті останнього, як Іван Пулюй залучив до завершення перекладу Старого Завіту Івана Нечуй-Левицького. Розкрито проблемні перемовини щодо видання Біблії Івана Пулюя із Лондонським (Британським) Біблійним Товариством та його внесок у редагування, підготовку до друку і розповсюдження Біблії. А також автором уточнено і пояснено дату виходу у світ цієї першої повної україномовної Біблії в одній книзі чого раніше ніхто із дослідників не здійснював.

Ключові слова: *Іван Пулюй, Пантелеймон Куліш, Іван Нечуй-Левицький, Біблія, Новий Завіт, Старий Завіт, переклад, редагування, видання.*

Перш, ніж розкрити зміст статті, буде доречним коротко висвітлити науковий, творчий і громадсько-суспільний шлях українського видатного вченого світового рівня Івана Пулюя. Він народився 2 лютого 1845 року у м. Гримайлів (нині смт Гусятинського району Тернопільської області), а помер 31 січня 1918 року і похований в м. Прага (Чехія), хоча за деякими свідченнями заповідав поховати його в рідному Гримайлові. У 1857-1865 роках він навчався в гімназії у м. Тернопіль, де з братами Володимиром і Олександром Барвінськими заснував таємне товариство української молоді «Громада». У 1869 році Іван Пулюй закінчив навчання на теологічному факультеті Віденського університету, а у 1872 році – на філософському факультеті (фізико-математичне відділення) того ж університету. Там, під час навчання, у 1867 році він став співзасновником укра-

їнського культурно-пропагандистського товариства «Віденська Січ» та першим переклав українською мовою підручник з геометрії для українських гімназій, а також тоді ж (1869 р.) переклав і видав перший молитовник українською мовою. У тому ж році почалася його багаторічна праця над україномовним перекладом Біблії. Одним із перших став членом НТШ. А у 1899 році – його дійсним членом.

У 1873-1875 роках Іван Пулюй – викладач кафедри фізики, математики та механіки Військово-морської академії у м. Фіуме (нині Рієка, Хорватія), паралельно вивчав електротехніку в університеті м. Страсбург (Франція), де у 1876 році здобув ступінь доктора філософії. У 1877-1883 роках Іван Пулюй працював доцентом експериментальної фізики Віденського університету та ще з осені 1882 року обійняв посаду технічного директора Електротехнічного бюро у Відні. У 1884-1916 роках був професором експериментальної і технічної фізики Німецької високої технічної школи у Празі, а у 1888-1889 роках – її ректором. У 1902 році першим в Європі заснував окрему кафедру електротехніки у цій Німецькій політехніці у Празі та став її першим керівником. Був членом-засновником Електротехнічного товариства у Відні та Празі, де останнє тривалий час очолював. Під час Першої світової війни спільно з Івано Горбачевським (видатним вченим-медиком, родом із с. Зарубинці Збаразького району Тернопільщини) очолив Комітет допомоги українським біженцям із Галичини у Празі.

До важливих наукових відкриттів, винаходів і досліджень Івана Пулюя слід віднести: теоретичні аспекти використання змінних струмів, зокрема електромагнітної індукції та самоіндукції в електричних мережах; ламповий вентиль для виправлення змінних струмів; безпечну телефонну станцію; метод дегазації вакуумної техніки; безпечну електричну лампу для гірників; методи аналізу роботи 1-фазних і 3-фазних генераторів змінного струму; прилад для вимірювання механічного еквівалента теплоти; першовідкриття X-променів – винахід т. зв. «рентгенівської трубки» (її опис і схема опубліковані у серії статей «Промениста електродна матерія», березень 1882 року, а офіційно відкрив

та запатентував у своєму повідомленні Вільгельм Конрад Рентген «Про новий тип променів» аж у грудні 1895 року); створив першу в Європі електростанцію, що працювала на змінному струмі в Празі; запустив у дію низку електростанцій в Австро-Угорщині; першим систематизовано досліджував «холодне» світло (нині називається неоновим); керував запуском (1891 р.) у Празі першого трамвайного маршруту; розробляв освітлювальні лампи розжарювання, які за багатьма параметрами переважали лампи Т. Едісона і Дж. Суона та вдосконалив виготовлення ниток розжарювання, що кількаразово продовжило світлоздатність і термін служби, патент (1883 р.) та ін.

Іван Пулюй – автор близько 50-ти наукових і науково-популярних праць українською, німецькою та англійською мовами, загалом володів 15 мовами, також є автором політологічних брошур. Друкувався у «Записках НТШ», газетах «Діло» і «Мета», журналі «Правда», у видавництві «Просвіта» та у закордонних часописах. За наукову і викладацьку діяльність нагороджений орденами «Залізної корони» (1906 р.) і «Франца-Йосифа» (1916 р.). У 1910 році отримав титул державного радника, а у 1916 році одержав від уряду Австро-Угорщини пропозицію зайняти посаду міністра освіти, але відмовився за станом здоров'я.

Із квітня 1995 року ім'я видатного українця носить Тернопільський національний технічний університет (тоді ще Тернопільський приладобудівний інститут) у якому діє музей Івана Пулюя. Також його ім'я присвоєно середній школі у Гримайлові, у якій діє його музей. У Гримайлові в 1995 році йому встановлено пам'ятник і меморіальну дошку. У корпусі № 1 ТНТУ встановлено бюст Івана Пулюя, а у Відні та Празі відкриті пам'ятні таблиці. Його ім'ям названо вулиці у містах Київ, Коломия, Тернопіль.

Мета дослідження – висвітлити полівекторний хід першого україномовного перекладу Нового і Старого Завітів, який здійснювали П. Куліш, І. Пулюй та І. Нечуй-Левицький, розкрити проблемні відносини у виданні цих перекладів І. Пулюя із Лондонським (Британським) Біблійним Товариством, дослідити точнішу дату виходу у світ усієї Біблії

в одній книзі та організаційно-редакторський внесок Івана Пулюя в даному контексті.

Досліджувана тема дає можливість ширше і глибше осягнути усім зацікавленим читачам багаторічну працю П. Куліша, І. Пулюя та І. Нечуй-Левицького над перекладом і виданням першої повної україномовної Біблії та сприяє отриманню нових знань із української бібліїстики, культури, історії, релігієзнавства, вперше ґрунтовно вводячи ці результати дослідження у науковий обіг.

«Біблія – Книга книг, найважливіший, найбільше читаний, перекладуваний і коментований твір» [1, с. VII]. Вона належить до найпоширеніших у світі книг, бо перекладена частково або повністю «майже 1800 мовами і діалектами» [2, с. 11]. У догматичній конституції про Боже Об'явлення – «*Dei verbum*» прийнятій на Другому Ватиканському Соборі (1962-1965 рр.) Католицької Церкви стверджується, що «Священне Писання – це слово Боже, оскільки воно записане під натхненням Святого Духа...» [3, с. 217]. У цьому контексті в Катехизмі УГКЦ «Христос – наша Пасха» зазначено, що Слово Боже було записане натхненними людьми в Біблії (з грецької – книги), яку називаємо «Святе Письмо». «Все писання – натхненне Богом і корисне» (2 Тм. 3, 16). Святе Письмо є Слово Боже, звернене до кожної людини, і тому воно актуальне (*sic!* – Я. С.) в кожний час і в кожному місці. Святе Письмо – це зібрання книг, написаних під натхненням Святого Духа святими людьми, які Христова Церква отримала й береже як Слово Боже. Ці книги становлять канон Святого Письма, який Церква визначила в світлі Апостольського Передання. Цей канон охоплює 47 книг Старого Завіту і 27 книг Нового» [4, с. 28]. Тобто, Біблія католиків налічує 74 книги, православних – 77, протестантів – 66. Кількісні розбіжності стосуються старозаповітної частини, натомість щодо 27 книг Нового Завіту, то розбіжностей не існує. Тому слід зазначити, що усі 77 книг Біблії поділяються на первоканонічні і второканонічні, яких є 11 т. зв. душекорисних для християнського виховання та які вміщені у Старому Завіті. Отож, православні вводять до своїх видань Біблії 50 книг Старого

Завіту, тобто 39 книг первоканонічних і 11 второканонічних, а протестанти второканонічні книги не вводять у свою Біблію, католики ж вводять до 39 первоканонічних книг Старого Завіту ще й 8 книг второканонічних. Звідси різна чисельність книг у цих трьох християнських напрямках. Цей аспект важливий, бо торкається теми нашого дослідження.

Тому слід зазначити, що переклад Біблії Куліша–Пулля–Нечуй–Левицького налічує 66 книг: 39 – Старого Завіту і 27 – Нового Завіту, тобто, це – протестантський варіант перекладу, не католицький і не православний. Це пов'язано з тим, що фінансове забезпечення перекладу, друк і навіть часткове розповсюдження здійснювалося Британським Біблійним Товариством, яке іноді ще називають Лондонським, бо утворене у Лондоні в 1804 році. А так як протестантизм у контексті т. зв. реформації згори став державною релігією в Англії у 1530-х роках за правління короля Генріха VIII, згодом у 1539-1542 роках його догматичну основу було оформлено за королеви Єлизавети I, а остаточне оформлення державної Англіканської Церкви відбулося за короля Едуарда VI у 1649-1650-х роках, натомість католицизм із 1673 року і впродовж понад 150 років фактично вважався поза законом, то закономірно, що Британське Біблійне Товариство дотримувалося англіканської протестантської доктрини, де Біблія, як джерело віровчення, не містить второканонічних книг Старого Завіту. Отож, з метою здійснити перший україномовний переклад Біблії, її друк і розповсюдження греко-католик Пуллью і православні Куліш і Нечуй–Левицький без фінансової підтримки Лондонського Біблійного Товариства не змогли б, бо, з невідомих причин, УГКЦ не взяла на себе такий проєкт, а РПЦ на той час уже користувалася Синодальною Біблією, переклад якої за редакцією професора Є. Лов'ягіна та з дозволу церковної влади (синоду РПЦ) вийшов у світ 1876 року і є основним та обов'язковим для духовенства і мирян РПЦ та ним залишається й на даний час. Вона визнана РПЦ нарівні з церковнослов'янським текстом, але й також є основою для більшості видань Біблії російською мовою.

Слід відмітити, що жодного рукопису гагіографів, тобто оригінальних текстів Біблії записаних ними, не збереглося, власне, тих текстів, які стали основою для її перших перекладів впродовж III ст. до н. е. – IV ст. н. е., котрі й реконструюють зміст Біблії. Це старовинні переклади: арамейський (Таргумім), який здійснено у II – I ст. до н. е. і котрий обіймає тільки П'ятикнижжя, грецький (Сімдесятьох-Септуагінта) здійснений у III – II ст. до н. е. і який охоплює перво- і второканонічні книги Старого Завіту; латинський (Вульгата), який виконано у III – IV ст. н. е. усієї Біблії; сирійській (Пешіта або Пешитто) всього Святого Письма, який здійснено у II ст. н. е. Фактично, перші три із них служать для перекладів Біблії на різні мови народів світу, для яких вона є джерелом віри.

На необхідності й актуальності перекладів святого Письма наголошує уже й згадувана догматична конституція «*Dei verbum*»: «Треба, щоб християни мали широкий доступ до Святого Письма. З тої причини від самого початку Церква прийняла як свій стародавній грецький переклад Старого Завіту, названий перекладом сімдесятьох («Септуагінта»). Також завжди вона мала в пошані інші східні переклади, а також латинські, зокрема переклад, званий «Вульгата». Оскільки Слово Боже має бути доступним в усі епохи, Церква з материнською турботою дбає про те, щоб готувати відповідні та правильні переклади різними мовами, передусім з оригінальних текстів священних книг. Якщо ж переклади, за сприятливих обставин і за згодою церковної влади, постають спільними зусиллями з відділеними братами, то вони можуть бути у вжитку всіх християн [3, с. 223-224].

До появи першого повного україномовного перекладу Біблії Куліша–Пулюя–Нечуй–Левицького на українських землях було здійснено, починаючи із VIII-IX століть, переклад окремих біблійних текстів в основному із новозавітних частин Біблії [5, с. 13]. Із таких перекладів слід відмітити Біблію Кирила і Методія староболгарською мовою (церковнослов'янською) близько 863 року, Юрієвське Євангеліє (1118-1128 рр.), Галицьке Четвероевангеліє (1144 р.), Симоновський Псалтир (до 1280 р.) та інші, загалом таких

окремих біблійних рукописних текстів із XI-XII століть збереглося 41, з XIII століття – 18 рукописів і 32 уривки, з XIV ст. – 16 кодексів і 35 уривків, з XV століття – понад 100 таких рукописних текстів [Там само, с. 15].

У 1499 році новгородський архієпископ Геннадій здійснив рукописний переклад усіх канонічних книг Старого і Нового Завітів церковнослов'янською мовою, яка стала основою для першої друкованої в Україні Острозької Біблії (1581 р.) у якій частина церковнослов'янських слів була замінена уже українськими словосполученнями й видана була Іваном Федоровим. У тому ж XVI столітті побачила світ рукописна Пересопницька Євангелія (1556-1561 рр.) та видано друком тим же Іваном Федоровим «Учительне Євангеліє» та «Апостол» (1568, 1574 рр.). Згодом спеціальна біблійна комісія із викладачів Києво-Могилянської академії уточнила текст Острозької Біблії, який перевидавався у Києві, Москві, Санкт-Петербурзі й також став основою для видання Почаївської Біблії (1798 р.), яка вийшла у 5-ти великих томах церковнослов'янською мовою і на основі такого перекладу, але уже із ілюстраціями, було видано у 1859 році Біблію в Перемишлі.

Окрім того, у XIX ст. біблійні тексти перекладали й священники УГКЦ. Так у 1842 році о. Маркіян Шашкевич переклав окремі частини Євангелії від Матвія та повністю Євангеліє від Івана. У 1874-1877 роках о. Антон Кобилянський переклав Євангеліє від Луки і від Івана, а у 1903 році було видано переклад українською мовою Нового завіту та Псалмів о. Олександра Бачинського, а також паралельно й церковнослов'янською мовою. У 1921 році у Жовкві ЧСВВ видав переклад Нового Завіту і П'ятикнижжя священника Ярослава Левицького.

Щодо повних україномовних перекладів Нового і Старого Завітів, то: у 1903 році (точніше – у 1904 р., що буде доказано нижче) з'явилася Біблія Куліша-Пулюя-Нечуй-Левицького; у 1962 році – Біблія Івана Огієнка (митрополита Іларіона); у 1963 році – третій повний переклад Біблії українською мовою священника, доктора філософії Івана Хоменка. Цінність цих трьох перекладів у тому, що

усі вони здійснені з давньоєврейської і давньогрецької мови із оригінальних текстів Таргуміма та Септуагінти. Також із тих же текстів здійснювався переклад Біблії на сучасну українську мову Українським Біблійним Товариством, заснованим 22 червня 1991 року під керівництвом архімандрита УГКЦ Рафаїла Турконяка. Цей четвертий сучасний україномовний переклад вперше вийшов у світ 21 червня 2011 року.

Але перш, ніж перейти до аналізу нашої теми, слід зазначити й ті богословські тексти, які переклав Іван Пулюй. Так, наприкінці 1869 року у Відні вийшов перекладений 24-річним Пулюєм Молитвослов для воїнів-русинів, котрий був видрукований завдяки священнику Доніну-крилошанину при церкві св. Стефана, на основі правопису доктора філософії, священника Михайла Осадци. Про цей переклад і потребу такого Молитвослова у листі до греко-католицького священника Данила Танячкевича Пулюй висловився так: ... «Тим то й виділося мені, що лучче буде, коли погощу наших людей най перш молоком, а відтак поживною стравою» [6, с. 51].

У тому ж році Пулюй знайомиться із Пантелеймоном Кулішем. Така зустріч у Відні не була випадковою. Її зумовило те, що маючи мету перекласти Святе Письмо на українську мову, Куліш, не проконсультувавшись із Лондонським Біблійним Товариством, здійснив переклад Нового Завіту не із оригінальних текстів Септуагінти чи Вульгати, а з церковнослов'янської мови, тобто не з оригінальних текстів цих перших базових перекладів Біблії. Тому переклад його рукопису не був прийнятий. Але, щоб реалізувати свою мету, Куліш вивчив давньогрецьку і давньоєврейську мови, щоб таки перекласти Біблію на українську мову, тому переїхав у Відень, де в місцевих архівах і в бібліотеках знаходився необхідний матеріал із бібліїстики і дотичних до неї наук, в тому числі й з теорій перекладу [5, с. 38]. Отож, у 1869 році Куліш познайомився із Пулюєм, який уже мав богословську освіту і добре володів давньогрецькою, давньоєврейською і латинською мовами. Тому Куліш залучив Пулюя до перекладу Біблії, тим паче, що Пулюй уже мав

певний перекладацький досвід, бо переклав українською молитовник і готував його друге видання для богослужбових потреб духовенства і мирян Греко-Католицької Церкви, яке б не побачило світ у 1871 році, якби не тверда підтримка тодішнього Галицького Митрополита Йосипа Сембратовича (1870-1882 рр.). Тому, що проти його видання гостро виступали галицькі москофіли, зокрема священик Михайло Малиновський, але митрополит, який не сприймав їхні погляди, підтримав переклад молитовника і прагнення перекласти українською мовою усю Біблію.

На прохання Куліша, Пулжой прилучається до перекладу Нового Завіту, а Куліш осилює переклад Старого Завіту, зокрема переклав біблійну поетичну книгу Іова (Йова) та у 1869 році опублікував її у літературно-науковому і політичному журналі «Правда», а згодом вона вийшла окремим виданням у Львові під титулом «Йов, переспів Павла Ратая». Павло Ратай – це один із псевдонімів Куліша.

У листі до громадського діяча Андрія Січинського із грудня 1869 року Пулжой пише: «Тепер гадає п[ан] Ратай печатати св[яте] Письмо, почавши від п'ятюкнижжя Мойсеевого и триматися буде Вульгати, а не мазорецького списку, як се с початку хтів. Коли приїде Метрополіта у Відень то поговоримо с ним, може б консистория затвердила; П[ан] Ратай готовий поробити деякі уступки. Имена остануть незмінені, як у церковному тексті...» [6, с. 56]. Із цієї цитати випливає, що: 24-річний Пулжой мав безпроблемний доступ до митрополита; Куліш зобов'язувався не відходити від церковних канонів біблійних текстів; Куліш вирішив здійснювати переклад Біблії із книг Старого Завіту, зокрема із П'ятикнижжя Мойсея: Буття, Вихід, Левіт, Числа, Второзаконня, не із масорецького тексту, написаного івритом (використовували в основному для перекладу грецькою мовою), а із латинського тексту Вульгати; на той 1869 рік П'ятикнижжя, будучи вже перекладеним, не було надруковане, як стверджують деякі дослідники Біблії (див. у прим. 5).

1871 рік був дуже продуктивний для Куліша і Пулжоя. Тоді у Львові під псевдонімом Павла Ратая вийшов «Псал-

тирь, або книга хвали Божої» Куліша. Того ж року було надруковано усі чотири Євангелії (Євангелія від Матвія (1 квітня), Євангелія від Марка (24 квітня), Євангелія від Луки і Євангелія від Йоана (у наступних місяцях) у друкарні Соммера у Відні окремими книжками [6, с. 69], так як Куліш і Пулюй постановили, що після завершення перекладу однієї із книг, відразу необхідно її друкувати, не чекаючи на переклад наступної книги, паралельно із тим Пулюй вирішував реалізацію книг. Так, у листі до Андрія Січинського від 10 березня 1871 року, ще за три тижні до виходу Євангелія від Матвія, Пулюй зазначав, що ця книга коштуватиме 7-8 крейцарів, наклад 5000, розпродажею повинні займатися свої совісні люди, для яких «шоста книжка призначена яко рабат (як заробіток розповсюджувача – Я. С.). Склад книжок буде у Барвін[ського] Вол[одаря] котрий також займатимесь з розширеннєм книжок» [Там само, с. 62-63]. І далі Пулюй зазначає, що: «Від розширення залежатиме, чи прийде до згоди з лондонським (Біблійним – Я. С.) товариством» [Там само, с. 63]. Отож, уже тоді Пулюй мав відносини із цим Товариством, й, напевно, планував у перспективі видати друком усю Біблію за сприяння цього Товариства, бо, ймовірно, не відчував, що таку допомогу може надати Галицька митрополія УГКЦ, а інших меценатів в українському галицькому середовищі не знаходив. Пулюй вважав, що коли буде здійснено переклад усієї Біблії і її буде розповсюджено, то: «Нарід піднесеться соціально, морально и інтелектуально» [Там само]. Ті чотири Євангелії розповсюджувалися не тільки в Галичині, але й Куліш, коли після 1872 року переїхав із Відня на свій хутір Мотронівку в Чернігівщині, просив Пулюя, щоб переслав йому по 500 екземплярів кожного Євангелія для розповсюдження у підросійській Україні. До речі, кілька сотень екземплярів цих Євангелій складувалися в Гримайлові у батька Івана – Павла Пулюя, який також долучився до їхнього розповсюдження, а навіть – й Микола Драгоманов у Києві. У листі до Володимира Барвінського від травня 1874 року Пулюй пише, розкриваючи дискусію між ним і Кулішем щодо заробітку від реалізованих Євангелій, якого

насправді й не було, бо витрати пішли на друк і розповсюдження через книгарні, що Куліш повинен би й врахувати й затрати його – Пулюя, а саме: «П[ан] Куліш и те забув, як я у пориві патріотичному кинув і свій заробіток, щоб з ним перекладати св[яте] Письмо (імовірно йдеться про чотири Євангелія – Я. С.) и як я при кінці стративши цілий рік для себе, здався на ласку в п[ана] Куліша, щоб у чому додому заїхати» [Там само, с. 73]. Мова про те, що у зв'язку з перекладом Пулюй на рік призупинив університетські навчання, бо тільки навесні 1872 року він закінчив навчання на філософському факультеті Віденського університету.

Слід вважати, що на цей часовий період Кулішем і Пулюєм було завершено переклад всього Нового Завіту, але через наукові справи Пулюя його підготовка до друку затрималась на шість років, а Куліш, як згадувалося вище, проживав тоді на хуторі Мотронівка. І тільки у 1878 році Пулюй приступив до редагування перекладу Нового Завіту, дбаючи «про чистоту мови, добираючи таких слів, котрих і в Галичині і на Україні уживають» [Там само, с. 85]. У листі до Олександра Барвінського від серпня 1878 року він пише, що: «Листи Петра Іакова Іоанна і одкрите Іоанна переложені мною одним» [Там само]. З цього випливає, що решту книг Нового Завіту, а саме: усі чотири Євангелії, 14 послань апостола Павла і послання апостола Юди були перекладені разом із Кулішем. У тому ж 1878 році Пулюй зробив останню редакцію усього Нового Завіту у Венеції разом із Іваном Білозерським, родичем Олександри Куліш (літературний псевдонім – Ганна Барвінок) – дружини Пантелеймона Куліша. Отож, увесь Новий Завіт було надруковано у друкарні Товариства ім. Шевченка у Львові в 1880 році за кошти Івана Пулюя та Івана Білозерського. Тоді директором друкарні був відомий український друкар Кароль Беднарський, за керівництва якого друкарня стала найбільшим центром видання української літератури в Галичині. Титул усього перекладу був таким: «Святе письмо Нового завіту. Мовою русько-українською. Переклали вкупі П. А. Куліш і Др. Іван Пулюй. Печатано у Львові в друкарні Товариства ім. Шевченка 1880-го року». Вписую-

чи імена перекладачів у титул, що загалом, не прийнято, у листі до Олександра Барвінського від липня 1880 року Пулюй мотивував тим, що «се я тому зробив щоб К[уліша] до нас прив'язати а виданне од ворогів заступити нашими іменами» [Там само, с. 89]. Напевно, мається на увазі від галицьких москвофілів і українських підросійських українофобів. У цьому ж листі він зазначав, що «Святе Письмо готове» [Там само] і, враховуючи «вбожество нашого народу, визначив я ціну 70 к[рейцарів]» [Там само] – це розмінна монета у Австро-Угорській імперії, та хотів, щоб реалізацією Нового Завіту зайнявся Михайло Димет – львівський купець, меценат, радник Львова, а О. Барвінський мав би – надрукувати статтю про це видання.

Наприкінці 1882 року до Івана Пулюя звернувся директор філії Лондонського Біблійного Товариства у Відні Генріх Міллярд, щоб купити Новий Завіт, тобто його переклад і видати. Через три роки, у 1885 році, Міллярд писав Пулюю, що готовий зробити видання Нового Завіту кирилицею, бо в Галичині не усі вміють читати «гражданкою» – шрифт, уведений замість кирилиці, яким уже почали друкувати світську літературу. Пулюй вичікував на добру ціну для перекладів і відповідно, що про це напише йому Міллярд і таки дочекався, а тому продав Новий Завіт Лондонському Біблійному Товариству у власність і покрити фінансові затрати.

На початку 1890-х років Пулюй почав перекладати псалми із Старого Завіту і на лютий 1894 року уже переклав 20 псалмів із 150, решту планував перекласти влітку. Він згодом здійснив і цей переклад та видасть їх окремою книжкою, як їхню збірку, під назвою «Псалтир».

Загалом, не було у Пулюя і Куліша жодних суттєвих перешкод, щоб після виходу у світ Нового Завіту редагувати і готувати до друку Старий Завіт, переклад оригіналів якого був у Куліша і з якими він повернувся у Мотронівку. У Пулюя їх не було. Пулюй сподівався, що Куліш зробить попередню редакцію цього перекладу і тим самим почнеться процес щодо його видання. Але у листопаді 1885 року сталася пожежа у якій згоріли житловий будинок, госпо-

дарські приміщення і, загалом, усе майно Куліша на його хуторі, в тому числі і «єдиний примірник рукопису перекладу Старого Завіту» [5, с. 44]. До речі, це не була випадкова пожежа, а – підпал, який вчинив заздрісний жадібний орендар Зеленський [Там само, с. 45]. Але у Куліша знайшлося сил і натхнення знову взятися за переклад Старого Завіту, над яким він працював до своєї смерті у 1897 році і зумів перекласти його більшу частину: 32 книги із 39 первоканонічних книг.

У листі до Олександри Куліш від 30 квітня 1897 року Пулюй радить їй: «Що буде краще продати и оставшуся рукопись Библейському товариству, та обернути гроші на те, щоб Вам не довелося доживати у грошевій тісності...» [6, с. 115]. Він, навіть, із власної ініціативи написав про це Лондонському Біблійному Товариству, а у дружини Куліша просив інформацію про те, що вже є перекладено із книг Старого Завіту і який об'єм перекладених рукописів, та чи дозволяє вона вести про це справу із Біблійним Товариством. Генріх Міллярд уже в травні того ж року повідомив Пулюю, що інформував про це Лондон і тепер чекає на відповідь. У червні Лондонське Біблійне Товариство відповіло, що не може тепер купити Старий Завіт, а тільки Псалми. Натомість Пулюй дав зрозуміти: «Що або вони куплять усе, що досі перекладено, або св[яте] Письмо ще довго лежатиме в рукописі...» [Там само, с. 125], водночас, він сподівався, що для видання Старого Завіту знайдуться кошти або в Києві, або у Львові, «а може і в Москві, куди я вчора написав» [Там само, с. 126]. Але кому він писав у Москву, поки-що дослідити не вдалося, бо не знайдено такий лист. Таку категоричну пропозицію Пулюя Міллярд зобов'язався передати в Лондон.

У листі до Олександри Куліш від 15 грудня 1899 року Пулюй писав, що Лондонське Біблійне Товариство недавно надрукувало Псалми у перекладі греко-католицького священника Олексія Слюсарчука, але готове купити весь переклад Старого Завіту і готує до друку нове видання їхнього перекладу Нового Завіту. Окрім того, у тому ж листі він зазначив, що намарно Іван Нечуй-Левицький перекладає апо-

крифи, бо Британське Біблійне Товариство їх не надрукує, бо це второканонічні книги, котрі не прийняті у протестантизмі. Воно їх не друкує у жодному своєму виданні Біблії будь-якою мовою. Але у цих перемовинах із Біблійним Товариством Пулєю непокоїло, що, якщо справа із українським перекладом Старого Завіту буде затягуватися, то Біблійне Товариство може знайти нового перекладача для Старого Завіту, видати його і продавати за низькою ціною, а Кулішевий Старий Завіт, якщо і буде надрукований за кошти українських меценатів, все-одно буде дорожчий за ціною і не матиме реалізації. Слід зазначити, що сім не перекладених Кулішем книг Старого Завіту на 1901 рік зумів перекласти Іван Нечуй-Левицький. Таким чином, усі 39 первоканонічних книг Старого Завіту вже були перекладені українською мовою. Залишилося його видрукувати. Таке бажання було у Василя Тарновського (молодшого) – власника маєтку с. Качанівка на Чернігівщині, мецената української культури. Але Нечуй-Левицький не активізував таку ідею, а незабаром у 1899 році В. Тарновський помер.

Після смерті Куліша рукопис його перекладу Старого Завіту (32 книг) був придбаний Чернігівським краєзнавчим музеєм, а потім, не без проблем, викуплений видавцями до друку. Іван Нечуй-Левицький переклав такі первоканонічні книги: Рути, I і II Хронік, Ездри, Неємії, Естери і Даниїла. Пулєю взяв на себе редагування перекладів Куліша і Нечуй-Левицького, відредагувавши П'ятикнижжя, та долучив до цього ще й священника Олексія Слюсарчука, який здійснював ще й коректуру цих текстів. У таке завдання для них входили кілька аспектів: точність, згідно оригінальних перекладів з давньогрецької; однотайність правопису у відповідності до вже виданого Нового Завіту; добір таких слів, які вживаються і в Галичині, і в підросійській Україні, а не тільки в одній з цих територій. У даному контексті в листі до Івана Нечуй-Левицького від грудня 1900 року Пулєю також зазначає, що: «Перекладаючи съв[яте] Письмо я ніколи не оглядався на Архієреїв, ні на православних, ні на католицьких» [Там само, с. 191]. Тобто, переклад не був підлаштований під ці християнські напрями

й не мав їхніх впливів, а претендував на міжконфесійну універсальність, щоправда без второканонічних книг, тому що видавцем було протестантське Лондонське Біблійне Товариство.

6 травня 1901 року Пулюя відвідали представники цього Біблійного Товариства: Міллярд – директор книгарні Товариства у Відні, (син покійного Генріха Міллярда) і Штальшмід – репрезент Товариства у Празі та заявили, що Товариство хоче купити увесь переклад Старого Завіту. Звідси, на думку Пулюя, випливає, що вони мали інформацію про українську «Видавничу Спілку», яка також намагалася купити цей переклад, тому вони вирішили заздалегідь домовитися із Пулюєм про першість купівлі, щоб потім за завищеною ціною не купувати цей переклад у «Видавничої Спілки». Пулюй зрозумів, що «риба клюнула», тому поставив ціну 5000 гульденів, котрі Товариство мало заплатити Олександрі Куліш. Відвідувачі мали повідомити про це Лондон і, якщо центр дасть згоду, то Старий Завіт буде видано за один рік. Таким чином, процес видання Старого Завіту набрав конкретних дій і залежав тільки від рішення видавничого комітету в Лондоні, засідання якого мало відбутися наприкінці травня того ж року, про що Пулюя мав сповістити Міллярд.

Для того, щоб Пулюй мав право підписати контракт із Лондонським Біблійним Товариством на зазначену суму 5000 гульденів, із яких 4400 призначалися для Олександри Куліш, а 600 – для Нечуй-Левицького за переклад Старого Завіту, вона надіслала, як власниця більшої частини перекладу і Нечуй-Левицький, як перекладач семи решту книг Старого Завіту до Лондонського Біблійного Товариства лист повного права із своїми підписами, у якому зобов'язалися переслати Пулюю до Праги вірну копію перекладу. У червні 1901 року Біблійне Товариство погодилося купити переклад Старого Завіту за 5000 гульденів.

Переклад 32 книг Старого Завіту зроблений Кулішем у той час знаходився в Чернігівському краєзнавчому музеї, але не був його власністю, бо Куліш його віддав на зберігання спочатку В. Тарновському, а він – Чернігівському

музею, що не було їхньою власністю. Власницею була Олександра Куліш, що й було доказано адвокату Міллярда, тому лист повного права, як юридичне доручення, був прийнятий, що також було потрібно Пулюю для ведення справи із Біблійним Товариством.

У листі до Нечуй-Левицького від 6 липня 1901 року Пулюй звертає його увагу на те, що Марія і Борис Грінченки дали згоду прочитати копію Біблії з оригіналом Кулішового перекладу, щоб за необхідності виправити тексти копії. Але на дату листа цього ще не зробили, що занепокоїло Пулюю, бо незабаром він уже мав підписати контракт із заступником Біблійного Товариства Міллярдом. А Нечуй-Левицький мав прискорити вичитку Грінченків і вирішити із адвокатом Іллею Шрагом куди висилати рукопис, оригінал і копію перекладу. Пулюй радив висилати йому до Праги, щоб передати представникові Товариства, щоб копія була після оригіналу виправлена і готова до друку, бо за копією будуть робити набір, а оригінал служитиме для порівняння редакторів і коректорів, після чого буде повернутий до музею непошкодженим [Там само, с. 216]. Але Грінченки затримували редагування, а, відповідно, оригінал і копії перекладу, тому, щоб прискорити процес видання Старого Завіту Пулюй 29 липня 1901 року надсилає листа Борису Грінченку, у якому зазначає, що порівняння копії з оригіналом у Чернігові може зупинити справу на 2-3 роки. «Тому прошу Вас, Добродію, доложити і свого старання, щоб оригінал і копія були вислані просто до мене. Менше буде праці для Вас і для мене » [Там само, с. 221].

Через кілька днів Пулюй отримав копію першої книги П'ятикнижжя – книгу Буття, яку вичитували у порівнянні із оригіналом Олександра Куліш і Борис Грінченко. Ознайомившись з її правописом, Пулюй побачив у ній безліч орфографічних помилок, тому вирішив, що сам займеться редагуванням перекладу рукопису Старого Завіту, хоча за це не очікував жодної винагороди від Біблійного Товариства.

Тим не менше, не маючи ще решти копій та оригіналу перекладу Старого Завіту, на його запрошення приїхав до нього в Австрію, у місто Авсе, директор Міллярд, де 1 серп-

ня 1901 року вони підписали контракт про видання Старого Завіту, завіривши це нотаріусом, та, що сума 5000 гульденів буде виплачена Пулюю, як тільки буде передано Біблійному Товариству увесь рукопис перекладу Старого Завіту, тому Пулюй просив Нечуй-Левицького, щоб оригінал і копія цього перекладу були вислані йому в Авсе якнайскоріше. Наприкінці серпня того ж року Борис Грінченко прислав Пулюю копії 13 книг перекладу Старого Завіту, а про решти повідомив, що слід звертатися до службовця Чернігівської казенної палати Іоїли Руденка, бо закінчує свою роботу в музеї і не зможе вже читати переклад [Там само, с. 226-227]. Зрештою, до кінця 1901 року Пулюй отримав всі оригінали і копії перекладу Старого Завіту.

У листі до Івана Нечуй-Левицького від 13 лютого 1902 року Пулюй пише, що 25 січня того ж року передав секретареві Міллярда копію перекладу Старого Завіту і отримав 4600 гульденів, які поклав у банк під 4 %, розділивши на дві депозитні книжки: 4000 гульденів для Олександри Куліш і 600 гульденів для Нечуй-Левицького. Поки-що ці депозитні книжки зберігав у себе.

Біблійне Товариство переклад затвердило і мало почати друкувати Старий Завіт, але відклало на певний час його видання, бо представник їхньої філії у Відні директор Міллярд збожеволів, тому усю цю справу вів його секретар Гофер, а замість Міллярда філію мав очолити Міхаель А. Морісон із Берліна, якому Гофер мав передати рукопис. Одночасно Гофер мав визначити, яка друкарня буде друкувати Старий Завіт. Намітив друкарню НТШ у Львові та руську (українську) друкарню в Чернівцях, але шукав ще одну, щоб, враховуючи їхню якість друку, палітурних робіт і ціну, вибрати найоптимальнішу. Такою виявилася друкарня Гольцгавзена у Відні, яка й отримала дозвіл на друк україномовного перекладу Старого Завіту. Але Куліш, коли ще тільки починав цей переклад, написав присвяту до нього своїй дружині. Та Біблійне Товариство присвят не друкувало. Пулюй це вияснив і, щоб не вступати у перемовини із Товариством, які, все одно, не принесли б позитивного результату, та не затримувати друк, погодився на друк

без присвяти, аргументуючи у листі до Олександри Куліш від 18 березня 1902 року тим, що Куліш не переклав увесь Старий Завіт, бо його четверту частину переклав Нечуй-Левицький, Псалми закінчував перекладати він – Пулюй, а Новий Завіт разом переклали Куліш і Пулюй [Там саме, с. 231]. 1 квітня 1902 року він написав до дружини Куліша, що нарешті закінчив перекладати Псалми, на що в нього пішло 32 роки.

Таким чином, уся Біблія вже була перекладена. І, немов, підсумок своєї праці над перекладом Біблії, він пише у тому листі: «За мої заходи коло видання сьв[ятого] Письма і за довголітні переговори і листування з Бібл[ійним] тов[ариством] ні від Вас, ні від д[обродія] Левіцького, не прийму хоч би одного шеляга. Не за гроші робив я се, а з щирости для Вас і для потомства...» [Там само, с. 232].

І, якщо до зазначеної дати мова йшла про друк перекладу Старого Завіту, то у листі до Михайла Павлика від 1 квітня 1902 року Пулюй уже пише, що: «Потішить Вас може вістка, що Біблійне товариство віддрукує ціле св[яте] Письмо старого і нового Завіту...» [Там само, с. 235].

Але в процесі набору тексту в згаданій друкарні, виявилось, що копії не завжди відповідають оригіналу, тобто є пропуски, неточності, тому набір, і, відповідно, друк було зупинено Адольфом Гольцгавзенем і Міхаелем Морісоном. А тому Пулюй взявся за редагування, щоб, все-таки, не зупиняти повністю друк, тобто набір, верстка і друк здійснювалися у залежності від його редагування. Отож, на 23 травня 1902 року було завершено тільки три із половиною аркуші, із яких один аркуш уже друкувався. У листі до Олександри Куліш від вищезазначеної дати, він висвітлює й дану проблему: «Редакційна робота йде помало, хоч я увесь мій вільний час (а не слід забувати, що у Пулюя була інтенсивна викладацька і науково-дослідна праця як основна – Я. С.) вдень і вечорами, часто до пізньої ночі віддав на цю роботу. Треба читати рукопись стрічка за стрічкою і порівнювати з двома, трома, перекладами, а потім поправляти, або і наново перекладати. Мучительна се праця, тай предовга вона буде, бо треба буде може пів тора року по-

сидіти за нею... Із перекладу бачу я, що покійний друг (Куліш – Я. С.) перекладав як попало на думку, відкладаючи редакцію на пізніший час, як докінчить цілий переклад... Річ, певна, що як би смерть була не заскочила дорогого робітника України, то він, докінчивши переклад, взяв бись був за його редакцію, і вийшов би він зовсім не таким, яким він тепер є » [Там само, с. 240-241].

Отож, на серпень 1902 року було видруковано тільки три друкарські аркуші перекладу Старого Завіту і призупинено дальший друк до нового редагування, тому що необхідно було Пулюю редагувати увесь цей переклад. За таку працю він сподівався, що Біблійне Товариство йому окремо заплатить. Одночасно, до повторного редагування Нового Завіту Пулюю залучив Михайла Павлика, прагнучи, щоб він переглядав його редакцію, яку Пулюю робив разом з Іваном Білозерським, а до редагування перекладу Старого Завіту залучив священника Олексія Слюсарчука. Такими спільними зусиллями впродовж майже півтора року здійснювалося редагування і одночасно поступовий друк перекладу Старого Завіту, який був повністю надрукований у грудні 1903 року. Про це Пулюю повідомив Олександрі Куліш у листі від 30 грудня 1903 року: «Радію душею, що можу подати Вам добру а довго бажану вістку Свѣ[яте] Письмо Старого Завіту надруковане! Позавчора прислано мені з Берліна сорок екземплярів, оправлених, для Вас і для Левицького. Надіюсь, що за недовгий час і Новий Завіт буде передрукований у такому ж форматі, як і Старий Завіт, та що ціле свѣ[яте] Письмо вийде в одну книгу оправлене... » [Там само, с. 252]. Подібну інформацію Пулюю надіслав у листі до Івана Нечуя-Левицького від 5 січня 1904 року: «Радію, що можу подати Вам добру вістку свѣ[яте] Письмо старого Завіту надруковане! Новий Завіт буде незабаром передрукований... » [Там само, с. 256]. А у листі до Олександри Куліш від 15 січня 1904 року Пулюю повідомляв: «Новий Завіт друкують та незабаром вийде ціла Біблія і коштуватиме 3 к[орони]. Досі післав я свѣ[яте] Письмо: Науковому тов[ариству] ім[ени] Шевченка і тов[ариству] Просвіта у Львові, Академії Наук в Петербурзі, колегії професорів Ки-

ївського і Харківського університета і Ягічові, професорові Віденського університета...» [Там само, с. 256].

Із тих листів випливає, що у грудні 1903 року Британське Біблійне Товариство видало у Відні україномовний переклад Старого Завіту Куліша–Нечуй-Левицького–Пулюя. А до цього часу у 1880 році у Львові вийшов україномовний переклад Нового Завіту Куліша–Пулюя. Тобто, можна стверджувати, що перший україномовний переклад усієї Біблії було видано в грудні 1903 року, але Новий і Старий Завіти в грудні 1903 року не були видані в одній книзі Біблії. Тому, коли деякі дослідники констатують, що у 1903 році вийшов перший україномовний переклад Біблії Куліша–Нечуй-Левицького–Пулюя, який вмещував Новий і Старий Завіти, – то це невірно. Така Біблія вийшла через півроку. Це підтверджує лист Пулюя до Михайла Павлика від 15 липня 1904 року у якому Пулюй пише: «Ціле съв[яте] Письмо, старий і новий завіт вкупі (sic! – Я. С.) вже видрукуване і можна дістати його у Відні у брит[анського] і загр[аничного] біблійного товариства Elizabethstrasse 6. Оправлене в полотно коштує 3 кор[они]. Будуть ще друкувати Псалми (Псалтир у перекладі Івана Пулюя – Я. С.) окремою книжочкою і коштуватимуть тільки 5 крейцарів!» [Там само, с. 297]. Також із цього листа випливає, що Святе Письмо Старого і Нового Завітів разом в одній книзі було видано у червні-липні 1904 року, а не 1903 року.

Але видруковане влітку 1904 року Святе Письмо Старого і Нового Завітів в одній книзі Британське Біблійне Товариство задатувало 1903 роком, напевно, беручи до уваги, що на кінець 1903 року уже окремими книгами було надруковано Новий і Старий Завіти. Тому цією датою, 1903 роком, Біблійне Товариство об'єднало ці два Завіти, хоча фактично таке об'єднання в одній книзі Нового і Старого Завітів було видано (вийшло друком), як випливає із вищезитованих листів Івана Пулюя, влітку 1904 року.

Наступним етапом для Пулюя, щодо такої Біблії, стало її розповсюдження або окремих її книг. Наклад першого видання становив 5000 книг і таким мав бути і наклад другого додатково відредагованого видання. У 1906 році

український переклад Євангелій Куліша–Пулюя разом із церковнослов'янським текстом був виданий за дозволом Синоду РПЦ і розповсюджувався в підросійській Україні. У свою чергу в 1908 році Біблійне Товариство в Берліні під наглядом Пулюя видало українські переклади Нового Завіту і Псалтир разом із англійським текстом для українців–емігрантів у Канаді. Також Пулюй надіслав Біблію митрополитові Андрею Шептицькому та різним українським просвітницьким інституціям.

Перша україномовна Біблія згодом мала декілька перевидань: у Відні 1912 року, Берліні в 1920 і 1930 роках, у Нью-Йорку і Лондоні в 1947 році й у Києві в 2000 році.

Фактично, найбільше долучився до перекладу і особливо до редагування видання і розповсюдження першого повного україномовного перекладу Біблії Куліша–Нечуй-Левицького–Пулюя саме Іван Пулюй, що впливає з тексту даного дослідження, Одночасно, у проаналізованих автором 298 листах Пулюя, спостерігається, яким високим національним і патріотичним духом були наповнені його розум, душа і діяльність, як він щиро вболівав за долю українського народу.

Його фрагментарні рефлексії і позиції у цьому контексті є актуальні для нас, для теперішньої України. Цитую: «Ми Русини-Українці ославили себе по Європі тим, що нам ніщо не приходить ся так тяжко робити, як те, що тільки від нас самих залежить. От би Вам на доказ тільки один факт, що українська інтелігенція і досі цвенькає у себе дома по-московськи, хоч і декламує за батьком Шевченком, що у «своїй хаті своя воля»» [Там само, с. 224]. Або такі його афоризми: «Нема здобутків на світі без праці і жертв» [Там само, с. 234], чи риторичний: «Колись сказав Наполеон, що Бог стоїть за тим, за ким стоять баталіони, а я казав і кажу, за ким культура і цивілізація» [Там само, с. 362]. І у ці всі поняття Іван Пулюй вклав усе своє життя як науковою діяльністю, так і працюючи над перекладом і виданням першої Біблії українською мовою.

Література

1. Святе Письмо Старого і Нового Завіту. Повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, арамейськими та грецькими текстами. – УКБ. – United Bible Societies, 1994.
2. Святе Письмо в європейській культурі: Біблійний словник / А. Ланглюа та ін. – К.: Дух і літера, 2004. – 320 с.
3. Документи Другого Ватиканського Собору (1962-1965): Конституції, декрети, декларації. Коментарі / перекл. з лат. / Український католицький університет.– Львів: Свічадо, 2014. – 608 с.
4. Катехизм Української Греко-Католицької Церкви: Христос – наша Пасха. – Львів: Свічадо, 2011. – 336 с. + 64 іл.
5. Микола Жукалюк, Дмитро Степовик. Коротка історія перекладів Біблії українською мовою / Жукалюк Микола, Степовик Дмитро. – К.: Українське Біблійне Товариство, 2003. – 176 с.
6. Збожна О. М. Іван Пулюй. Листи / О. М. Збожна. – Тернопіль: Воля, 2007. – 544 с. +36 вкл.

Yaroslav Stotskyi

THE ROLE OF IVAN PUL'UJ IN THE FIRST COMPLETE UKRAINIAN TRANSLATION OF THE BIBLE

The article investigates how Ivan Pul'uj together with Panteleimon Kulish firstly translated and published the New Testament and then, after the death of the latter, tells how Ivan Pul'uj brought Ivan-Nechyi Levytskyi to complete the translation of the Old Testament. Problematic negotiations regarding the publishing of the Bible translated by Ivan Pul'uj by London (British) Bible Society are revealed, as well as Ivan Pul'uj's contribution to editing, prepressing and distribution of the Bible. The author also clarifies and explains the world release date of this first complete Ukrainian-language Bible comprised in one book, which has not been done before by any of the researches.

Key words: *Ivan Pul'uj, Panteleimon Kulish, Ivan-Nechyi Levytskyi, the Bible, the New Testament, the Old Testament, translation, editing, publishing.*

**ПРО ДЕЯКІ ЗАБУТІ ІМЕНА УКРАЇНСЬКОЇ
КУЛЬТУРИ ПОДІЛЛЯ: ОЛЕКСАНДР (ОЛЕКСА)
ГРАБОВСЬКИЙ (1874–1928)**

У статті розглядається життя і діяльність одного з маловивчених представників українського національного відродження у Галичині кінця ХІХ – початку ХХ століття – лікаря і громадсько-культурного діяча Олександра (Олекси) Грабовського. Уведено в науковий обіг нові архівні джерела, які інформують про просвітницьку і суспільну заангажованість цієї особистості у процеси виборювання політичної і культурної незалежності рідного народу. Львівський період (1895–1902) для О. Грабовського пов'язаний насамперед з активною працею (в тому числі, як голови) у студентському товаристві «Академічна Громада» і діяльністю у політичній організації «Молода Україна» (та редакції одойменного часопису). Висвітлено детальніше наукову роботу О. Грабовського у Лікарській комісії Наукового товариства імені Шевченка. У тернопільському періоді (1903–1928) зосереджено увагу на участі О. Грабовського в адмініструванні медичної служби та лікуванні вояків УГА під час визвольних змагань і ЗУНР-у, а також публічно-громадському житті української громади Тернополя.

Ключові слова: національне відродження, «Академічна Громада», «Молода Україна», Наукове товариство імені Шевченка.

Дослідження українського минулого багате на різні добрі та погані явища, «білі» плями, замовчування, цензури, нехтування та маніпуляції. Проте наша національна пам'ять втримала тяглість традиції духовно-ціннісних й морально-світоглядних пріоритетів, які успадковуються членами спільноти й впливають на їх ідентичність. У кожному випадку вони спрацьовували за окремими сценаріями, хоч завжди, рано чи пізно – як колись, так і те-

пер – спонукали людей до саморефлексії над цілісністю і автентичністю власного буття, здійснення якого перебуває в тісному контексті з приналежністю до роду, звичаєвості, ментальності, історії та віри.

Історії таких індивідуальних виборів і доль, хай і в значно меншому засягу, також по-своєму співтворять досвіди українського культурного минулого та свідчать про його ідейні змісти. Тим не менше, в існуючих наукових розвідках над усіма етапами українського національного відродження повсякчас бракує уваги до ролі людей, які свого часу стояли «за кожним загальним чи поодиноким, навіть найменшим явищем і фактом» і про яких тепер «знаємо мало або майже нічого». Маловивчена доля Олександра (Олекси) Грабовського слугує цьому черговим показовим прикладом.

Олександр (Олекса) Грабовський народився 2 лютого 1874 року в селі Скоморохи області Тернопільського повіту в Галичині (нині – Тернопільського району Тернопільської в українській греко-католицькій родині²³. Його батьки, Іван і Текля (з Дичковських), були селянами-рільниками й ціле життя прожили у Скоморохах²⁴.

Початкову освіту О. Грабовський здобув у місцевій філіальній школі, а середню – у вищій Тернопільській гімназії, де навчався впродовж 1887–1895 рр. Здібності хлопця до розумової праці засвідчує його щорічна висока успішність

---

²³ Метрики народження (Liber natorum) О. Грабовського не виявлено, однак конкретні біографічні дані (дата, місце народження, соціальне походження, національність й віровизнання) зазначені у списках студентів Львівського університету. Див.: Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф. 26, оп. 15, спр. 807, арк. 9 зв.–10; спр. 812, арк. 9 зв.–10.

²⁴ На старих цвинтарях Тернопільського повіту у даній окрузі збереглося кілька надгробних плит із прізвищем «Грабовський» або «Грабовська». Вірогідно, деякі з них, насамперед з самих Скоморох чи недалекої Смолянки, могли бути близькими чи дальшими родичами О. Грабовського. Правдоподібно, що це він у пізніших часах упорядкував могили родичів і поставив меморіальні таблиці. Див. електронний каталог нагробків давніх цвинтарів Тернопільщини: http://cmentarzetaarnopolskie.uksw.edu.pl/index_ukp.php?osoba_pochowana=+&sektor=&autor=&czas_powstania_od=1800&czas_powstania_do=&inscription=&search_obiekt=1&search_obiekt_old=0

(переважно оцінювана на «відмінно») та матуральне свідоцтво, отримане 12 червня 1895 р.²⁵

Восени цього ж року розпочав студії на медичному факультеті Львівського університету. Чимало викладачів, які проводили для О. Грабовського лекції, практичні заняття і згодом екзаменували, були видатними у медичному середовищі вченими й дослідниками, серед яких: А. Бек, А. Бернарський, В. Вер, А. В. Глюзинський, Г. Кадий, А. І. Марс, Я. Махан, Б. Радзишевський, Л. А. Ридигер, Ю. Шпільман та ін. Їх щоденна приязність зобов'язувала студентів дотримуватися високих вимог освітнього процесу, які О. Грабовський сповняв беззаперечно. Доказом слугує його успішність впродовж шести років навчання під час усіх екзаменаційних сесій, зокрема з таких предметів: теоретична і практична медицина, фізіологія, патологічна анатомія, загальна патологія, фармакологія, внутрішні хвороби, хірургія, окулістика, акушерство, судова медицина, також анатомія, фізика та хімія²⁶. На першому курсі вивчав загальнообов'язкові освітні дисципліни (зокрема, ботаніку, мінералогію, зоологію), а ще, за власним бажанням, один семестр відвідував заняття з французької мови. У міжчассі був змушений відбувати обов'язкову військову службу.

Високі оцінки в матрикулі (заліковій книжці) О. Грабовського, здобуті старанним та наполегливим розвитком природничо-медичних здібностей, дозволяли юнакові сподіватися на позитивні розгляди своїх регулярних подань про звільнення від щосеместрових оплат за навчання (або їх зменшення): це відзначено, починаючи з другого семестру першого курсу і до останнього, в усіх відомостях навпроти прізвища «Грабовський»²⁷. Стала успішність допомагала

---

²⁵ Див. Sprawozdanie Dyrekcyi C. K. Wyższego Gimnazyum w Tarnopolu za rok szkolny 1888.– Tarnopol, 1888, s. 95; Там само, 1889, s. 105; Там само, 1891, s. 87; Там само, 1892, s. 47; Там само, 1893, s. 42; Там само, 1894, s. 56; Там само, 1895, s. 52, 53.

²⁶ ДАЛО, ф. 26, оп. 15, спр. 923, арк. 111–112 зв.; спр. 935, арк. 72–72 зв.; спр. 936, арк. 62–62 зв.; спр. 946; спр. 955, арк. 49–50 зв.; спр. 963, арк. 4 зв.

²⁷ Там само, оп. 10, спр. 10, арк. 32; спр. 22, арк. 61, 63; спр. 32, арк. 133; спр. 48, арк. 158; оп. 15, спр. 804, арк. 7 зв.–8; спр. 806, арк. 8 зв.–9; спр. 807, арк. 9 зв.–10; спр. 808, арк. 9 зв.–10; спр. 809, арк. 8 зв.–9; спр. 811, арк.

юнакові декілька разів отримати додаткові стипендії, які, вочевидь, крім невеликої батьківської допомоги, служили важливим джерелом його утримання. У ширшому контексті приділення краєвим виділом винагороди студентові-українцеві у ті часи належало до рідкісних винятків. І справді, 1900 року серед 114 нагороджених осіб О. Грабовський та І. Брик премійовані разом із ще кількома гімназистами-українцями²⁸.

Отримавши 1 травня 1901 року свідоцтво про закінчення університету, підписане ректором і деканом медичного факультету, О. Грабовський складає додаткові кваліфікаційні іспити (ригорози), необхідні для отримання звання «доктора усіх медичних наук», і 11 листопада отримує відповідний диплом. Про його вручення інформувала й газета «Діло», відзначаючи, що О. Грабовський «єсть п'ятим з черги Русином, що промувався на львівському університеті на доктора медицини»²⁹. Раніше такі докторські дипломи серед українців отримали лише Я. Грушкевич, І. Полохайло, Т. Гриневич і А. Ф. Савчинський³⁰.

Львівський період життя О. Грабовського тривав усього кілька років. Тим не менше відносимо його до найяскравіших і найактивніших етапів в біографії цієї особи. Саме тоді, в часи політичного загострення у Галичині несприятливих для галицького українства обставин, виразно проявилось індивідуальне національне самоусвідомлення в О. Грабовського і підтвердження належності до української колективної тотожності. Рівно ж, тоді послідовно здійснювалися вчинки на захист прав українців та виборювання для них безпідставно забраних свобод. Коротка, але смілива діяльність О. Грабовського разом з однодумцями у цьому напрямку знаходила живий відгук і широку публічну підтримку серед громадськості цілої Австро-Угорщини, яка сягала і Наддніпрянської України. Вона показала приклад

---

11 зв.-12; спр. 813, арк. 6 зв.-7; спр. 814, арк. 10 зв.-11; спр. 815, арк. 8 зв.-9.

²⁸ Стипендії // Діло (Львів), 1900, 5 (17) січ., ч. 3, с. 3 [Рубр.: Новинки].

²⁹ З львівського університету // Діло (Львів), 1901, 31 жовт. (13 падол.), ч. 245, с. 3 [Рубр.: Новинки].

³⁰ Bednarski A. Rzut oka na pierwsze ćwierćwiecze istnienia wydziału lekarskiego lwowskiego. – [Lwyw], 1920, s. 10–11, 29.

самобутньої особистої заангажованості особи у вирішенні нагальних проблем загальносуспільної ваги, найчастіше з виразним національним підтекстом, а саме: вимогою політичного і культурного визнання українського народу повноцінним суб'єктом історії.

Базовим осередком суспільно-громадської роботи О. Грабовського було молодіжне товариство «Академічна Громада», до членів якого належала більшість українців, що навчалися на різних факультетах Львівського університету, також інших освітніх закладів міста. З середини 90-х років XIX століття воно стало «єдиним координаційним центром для усього українського студентства Східної Галичини»³¹. Товариство органічно продовжило тяглість молодіжних рухів та об'єднань, започатковану ще ідейним запалом народовських «Громад» 1860-х рр. Наступні покоління свідомого українського юнацтва своєю науковою, просвітницькою, суспільно-політичною, громадською діяльністю, а водночас великим бажанням саморозвитку та поступу рідного народу засвідчили безперервність та внутрішню синергію процесів національного відродження. Інтелігентна молодь та студентство незмінно перебували серед рольових натхненників, учасників та провідників³².

---

³¹ Гурак І. «Молода Україна»: студенство в суспільно-політичному житті Галичини (60-ті рр. XIX – початок XX ст.). – Івано-Франківськ, 2007, с. 149.

³² Див.: Назарук О., Охримович О. Хроніка руху української академічної молоді у Львові від 1861 до 1908 рр. / «Січ». Альманах в пам'ять 40-их роковин основана Товариства «Січ» у Відні. Зібрали і видали: Др З. Кузеля і М. Чайківський. – Львів, 1908, с. 387–435; Франко І. З історії української молодіжної в Галичині, 1871–84: Історичний очерк розвою товариства «Дружній лихвар», опісля «Академічне братство» від часу его заснування себто 21 квітня 1871 р. по загальні збори товариства з дня 1 падолиста 1885 // Записки Наукового товариства ім. В. Стефаніка. – Львів, 1903, т. LV, кн. V, с. 2–26; його ж. Молода Україна. – ч. 1: Провідні ідеї та епізоди. – Львів, 1910, 150 с.; також дослідження: Трегуб М. Українські студентські товариства у Львові другої пол. XIX – поч. XX ст. (Огляд архівних документів) // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка. – Львів, 1993, вип. 1, с. 23–34; Леник В. Українська організована молодь (молодечі організації від початків до 1914 р.) – Мюнхен; Львів, 1994, 181 с.; Ковалюк Р. Український студентський рух на західних землях XIX–XX ст. – Львів, 2001, 420 с.; Мисак Н. Українські студентські товариства в суспільно-політичному житті Східної Галичини у 80–90-х роках XIX століття: народовецька, москвофільська та самостійницька течії // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – Львів, 2014, вип. 7, с. 5–19.

«Академічна Громада» самими передумовами свого постання демонструє, що, з одного боку, успадковує і переймає стремління попередників, що орієнтувалися на утвердження самобутньої та рівноправної української життєвої дійсності, а з другого – гуртує від початку і до кінця свого існування тих, хто чітко відмежувався від старорусинських (москвофільських) проектів української ідентичності та буття. Водночас члени товариства силою свого молодечого завзяття прагнули оновлення та змін у суспільстві, нерідко жертвованою, самоорганізацією посвятою намагалися випрацювати і дати власні відповіді не лише на старі дилеми, але і на нові, не менш стратегічні у засягах, виклики доби.

У Львові Олександр (Олекса) Грабовський відразу на першому курсі університету став учасником громадського-товариського життя. Спершу був членом товариства «Академічне братство», у якому виконував обов'язки бібліотекаря. Тоді «Братство» об'єднувало українських студентів з більш радикальними поглядами й тяжіло до політичної заангажованості (Саме тому у 1892 році стався тимчасовий розкол цього колись найвпливовішого студентського товариства, внаслідок якого і постала «Ватра», де переважали більш помірковані народовські переконання). Проте взаємне зближення студентських організацій тривало і не припинялося. Їх тяжіння до консолідації засвідчене у різних формах навчального і культурно-просвітницького побуту молоді. У переважній більшості ідеологічні противники перебували не поруч, а у москвофільському таборі, відносини з яким були обмежені і, зазвичай, натягнуті. Такими засадами, вочевидь, керувався і О. Грабовський. Його світобачення формувалося спершу в загальнонаціональному та греко-католицькому середовищі рідного села, а згодом в ідейно-духовній атмосфері Тернополя, де патріотична проукраїнська свідомість здавна мала міцне коріння в учнівських гімназійних колах (Народовська «Громада» у Тернополі почала діяти у 1863 році³³).

---

³³ Збожна О. Учнівські та студентські «Громади» – школа виховання української національної еліти. – Тернопіль, 2012, с. 77.

Отож, Олександр (Олекса) Грабовський виявився серед тих «побратимів», які від початку підтримували статут нового об'єднаного товариства (ще до кінця 1895 року схвалений академічним сенатом Львівського університету). 26 січня 1896 року відбулися інавгураційні загальні збори «Академічної Громади» за участю 55 членів-засновників і запрошених професорів М. Грушевського, О. Колесси та П. Стебельського. О. Грабовський (на пропозицію Я. Грушкевича та О. Весоловського) отримав 41 голос «за», аби увійти до складу першого Виділу (президії) товариства (разом з С. Голубовичем, В. Гнатюком, М. Підляшецьким, Г. Питлярем, Ю. Дроздовським, О. Весоловським, М. Ластовецьким). Виділ (президію) і загалом «Громаду» очолив І. Раковський.

Співучасть у цьому урочистому заході мусила запам'ятися кожному з присутніх, а особливого змісту йому додали виголошені промови. Новообраний голова акцентував на важливості «єдності і згоди» поміж українською молоддю і проголосив: «Повна толеранція думок, пошановане чужих переконань і безгранична любов до нашого зневоленого народу – отсе будуть ціхи нашої Громади». М. Грушевський (постійний меценат Товариства) підкреслив, що відмінності поглядів «мають служити до розширення світогляду, а не вести до виключности» і вони повинні спонукати до солідарності як у межах студентської злуки, так і з цілим українським народом. Вчений закликав присутніх «виробити собі міцні підвалини моральні, загартувати в собі волю, розвину енергію, здобути як найширшу освіту, аби з своїми ідеалами правди й добра в обставинах життя якнайліпше орієнтуватись» і запастися впродовж студентських років «духовним запалом», головною підставою якого повинна залишатися «неустанна, невсипуща праця»³⁴.

Як член Виділу (президії), О. Грабовський одразу розпочав активну діяльність, яка подекуди виходила за межі покладених на нього обов'язків. І хоч спершу вона була

---

³⁴ ДАЛО, ф. 296, оп. 1, спр. 3, арк. 2 зв.–4. Див також: Дня 26 с. м. о годині 3-ій пополудні ... // Діло (Львів), 1896, 27 січ., ч. 11, с. 3 [Рубр.: Новинки]; Громадянин. Злука нашої академіч[ної] молодіжи // Там само, 17 (29 січ.), ч. 13, с. 2.

скромною, бо стосувалась спорядження списку книжок, які перейшли до «Академічної Громади» з бібліотек «Академічного братства» та «Ватри»³⁵, далі щораз більше розгорталася і охоплювала різні завдання. Звітуючи на загальних зборах 15 листопада 1896 року, О. Грабовський повідомив, що усього на початку року налічувалось 2686 книг, із яких розпродано 457, ще 900 віддано до НТШ (взамін отримано 99 екземплярів нового видання «Кобзаря» в 3-х томах)³⁶. У питаннях розповсюдження книжок за неповний рік роботи він підтримував співпрацю із книгарнями Ставропігійського інституту та «Просвіти», вислав їх значну кількість до Америки, ще частину передав В. Гнатюкові для поширення серед українців в Угорщині, а також представникові чеського студентства³⁷. Крім того, за власною ініціативою агітував членів товариства купувати згаданий тритомник Т. Шевченка³⁸ та старався розповсюджувати різні видання, зокрема ті, які надсилали інші особи (за умови відрахування 10 % від суми прибутку до бюджету товариства)³⁹.

Працьовитість і зарадність О. Грабовського схвалювали «громадяни» і знову переобрали на члена Виділу (президії), висуваючи також його кандидатуру на контролера або писаря товариства⁴⁰. О. Грабовського у всіх питаннях «дуже горячо попирав тов. Грушкевич» – вони, власне, обоє запезпечували функціонування заснованого при товаристві весною 1896 року наукового гуртка: перший був головою, а другий секретарював, вів протоколи засідань. Остаточо, впродовж другого року існування «Академічної Громади» О. Грабовський, вже за головування С. Голубовича, також завідував архівом товариства⁴¹ та ініціював підготовку пам'яткової книги товариства із переліком та даними її членів⁴². А у

---

³⁵ Львівська наукова бібліотека імені В. Стефаника (далі – ЛННБ), відділ рукописів, ф. 119 (Товариство «Академічна Громада»), спр. АГ-1, арк. 129.

³⁶ ДАЛО, ф. 296, оп. 1, спр. 3, арк. 25–25 зв.

³⁷ Там само, арк. 12 зв., 14.

³⁸ ЛННБ, від. рукоп., ф. 119 (Товариство «Академічна Громада»), спр. АГ-1, арк. 241 зв., 268 зв.

³⁹ ДАЛО, ф. 296, оп. 1, спр. 3, арк. 14.

⁴⁰ Там само, арк. 22, 27.

⁴¹ Там само, арк. 28 зв., 47 зв.

⁴² Там само, спр. 7, арк. 1–86.

березні 1898 року його одногосно обрали контролером до переведення перевірки фінансової документації товариства⁴³. Рідкістю було, аби О. Грабовський пропускав засідання Виділу (президії).

«Громадянин» О. Грабовський від початку свого членства у товаристві віддався упорядкуванню його внутрішнього життя, згодом культуротворчим процесам, які постійно мали місце, з метою утвердження національної самосвідомості галицького українства. Ще 1896 року разом із іншими громадівцями (зокрема, М. Здерковським, В. Гнатюком, М. Ластовецьким, Ф. Колесою) допомагає І. Франкові у поточній видавничій роботі (імовірно, також підготовці часопису «Жите і слово»)⁴⁴. 1897 разом із С. Голубовичем, С. Томашівським, І. Макухом та П. Рондяком входить до складу новоствореної Громадою комісії для підготовки й видання антології вибраних творів кращих українських поетів другої половини ХІХ століття, упорядником та редактором якої був І. Франко⁴⁵. Восени 1898 року також і О. Грабовський бере участь від молоді у нарадах над підготовкою 25-літнього ювілею літературної діяльності І. Франка⁴⁶. Ще більш інтенсивно залучався до організації святкувань у Львові 100-літнього ювілею виходу «Енеїди» І. Котляревського, співукладав програму урочистостей, під час їх проведення поширював видані Науковим товариством ім. Шевченка книжки⁴⁷. Він увійшов до Виділу (президії) Товариства для будови русько-українського театру ім. І. Котляревського⁴⁸, згодом залишався його членом.

Впродовж 1898 року О. Грабовський, головним чином, спрямовує свою активність на відновлення дещо занепа-

---

⁴³ Там само, спр. 3, арк. 66.

⁴⁴ ЛННБ, від. рукоп., ф. 119 (Товариство «Академічна Громада»), спр. АГ-1, арк. 184, 216 зв.

⁴⁵ ДАЛО, ф. 296, оп. 1, спр. 3, арк. 40–40 зв. Згадана книга під назвою «Акорди» охопила взірці художньої творчості 88 авторів і вийшла друком 1903 року у видавництві Наукового товариства ім. Шевченка.

⁴⁶ ЛННБ, від. рукоп., ф. 119 (Товариство «Академічна Громада»), спр. АГ-3, арк. 248 зв., 262 зв.

⁴⁷ Там само, спр. АГ-3, арк. 176 зв., 240 зв., 248 зв., 258 зв., 262 зв., 276, 283 та ін.

⁴⁸ Там само, арк. 333 зв.

лої діяльності наукового гуртка: не лише підписується під відозвою М. Галущинського із закликом, аби «Академічна Громада» показала, що здатна «також і поважнійше думати і що вміє своїх членів поживою моральною піддержувати»⁴⁹, але і бере участь у підготовці нового статуту гуртка, а невдовзі його очолює (Основні зміни у статуті стосувалися порядку прийняття членів, а саме зголошення, яке водночас зобов'язувало до прочитання щонайменше одного відчиту на рік⁵⁰).

«Стриманий поступ» наукової роботи громадівців пояснювався їх фінансовим становищем, що змушувало значну частину членів присвячувати свій вільний час заробіткам, зокрема репетиторству, виконуванню обов'язків писарів у різних установах тощо, в тому числі й поза Львовом. Тим не менше, під кінець 1898 року в науковому гуртку утвердились чотири секції (літературна, історично-правнича, природнича і соціально-економічна) й розпочалися систематичні засідання⁵¹. Їх регулярність вимогливо допильнував О. Грабовський, на засіданні природничої секції нераз сам виступав (21 лютого 1899 року із доповіддю на тему «Дідичність зі становища фізіологічного»⁵²). Проте у половині березня вимушено покинув головування гуртком у зв'язку із кількомісячною службою у війську⁵³. Доцінюючи внесок О. Грабовського у розвиток «Академічної Громади»,

---

⁴⁹ Там само, арк. 6 зв.–7.

⁵⁰ ДАЛО, ф. 296, оп. 1, спр. 3, арк. 68; спр. 26, арк. 1–2 зв. Після трьох років О. Грабовський знову запропонував удосконалити зміст статуту так, аби члени виголошували відчити вже не в межах своїх секцій, а перед цілим гуртком і аби кожному дозволено була участь в дискусії. Цю пропозицію схвалили і навіть розширили, дозволивши виступати і не членам Громади, та зобов'язали керівництво гуртка доповідати також на інші теми (Звіт з загальних зборів «Научного Кружка» // Молода Україна (Львів), 1900, ч. 9 і 10, с. 380–381).

⁵¹ ЛННБ, від. рукоп., ф. 119 (Товариство «Академічна Громада»), спр. АГ-3, арк. 342–343.

⁵² Там само, спр. АГ-3а, арк. 19. Він продовжував брати участь у науковій діяльності своєї секції й гуртка загалом і в подальшому, зокрема виступив із реферуванням нової праці прихильника еволюціонізму Й. Нусбаума-Гіляровича «Z zagadnień biologii i [filozofii] przyrody» (28 січня 1900 року), а також доповіддю «Запалене і простуда» (23 травня 1900). Див.: Там само, спр. АГ-4, арк. 26 і 247.

⁵³ Там само, спр. АГ-3а, арк. 62 зв.

члени обрали його одним із чотирьох «заслужених мужів» товариства (разом із ним ще Г. Гарматія, Я. Грушкевича та І. Макуха)⁵⁴.

О. Грабовському вдавалося успішно поєднувати громадську працю із освітньо-навчальним процесом, тим часом стан його матеріального забезпечення довгий час залишався незадовільним. Він був змушений часто просити Виділ (президію) продовжити співпрацю. Серед усіх адміністративних справ, якими займався впродовж членства в «Академічній Громаді», О. Грабовський найбільше зважав на діловодство, упорядкованість бібліотеки (часто вимагав докладних звітів та пояснень від відповідальних осіб, особливо коли термін сплати чи то щорічного членського внеску⁵⁵, чи взятої позички⁵⁶, а то й навіть позичати у В. Гнатюка відповідний костюм на час складання іспитів⁵⁷. Оскільки виявлялися неточності⁵⁸), домігся ухвалення більш зобов'язуючих правил каталогізації книжок⁵⁹. Як досвіченого діловода, його обрали також до складу комісії, яка мала допомагати новим функціонерам товариства освоювати формальності урядування⁶⁰.

Не цурався О. Грабовський й товариського життя «Громади». Дружні відносини пов'язували його з В. Гнатюком, Ю. Дроздовським, І. Раковським, С. Горуком, М. Новаківським, В. Целевичем, М. Волошиним, В. Темницьким, Є. Косевичем та багатьма ін. У вільний час користав з бібліотеки та читальні товариства, часто виступав на художніх вечорах як декламатор, зокрема віршів Т. Шевченка та І. Франка, для гуртка шахістів уклав слова їх «гімну»-кантати⁶¹, музикував та підтримував контакти з М. Левицьким і С. Людкевичем⁶². Ініціював заснування гуртка спі-

⁵⁴ ДАЛО, ф. 296, оп. 1, спр. 3, арк. 78 зв.

⁵⁵ Там само, арк. 13 зв.

⁵⁶ Там само, арк. 68 зв., 87 зв., 109 зв..

⁵⁷ ЛННБ, від. рукоп., ф. 119 (Товариство «Академічна Громада»), спр. АГ-3, арк. 154 зв., 156, 157 зв., 158 зв., 162.

⁵⁸ ДАЛО, ф. 296, оп. 1, спр. 3, арк. 80 зв.–81 зв.

⁵⁹ Там само, арк. 99 зв., 100 зв., 121 та ін.

⁶⁰ Там само, арк. 102 зв.

⁶¹ ЛННБ, від. рукоп., ф. 119 (Товариство «Академічна Громада»), спр. АГ-2, арк. 328 зв.

⁶² Там само, спр. АГ-3, арк. 106 зв., 159 зв., 251, 262, 323.

ваків (жовтень 1996 року) і у подальшому організовував його зібрання, досить емоційно, навіть віршовано, закликаючи «галайстру» товаришів до регулярних репетицій та проб. Відомий театральний діяч І. Тобілевич, перебуваючи у Львові, просив О. Грабовського з метою поширення на Наддніпрянській Україні «положити на ноти» вірш О. Колесси «Шалійте, шалійте, скажені кати» (1889)⁶³.

11 листопада 1900 року Олексу Грабовського на загальних зборах в присутності 51 члена одностайно вибрано головою «Академічної Громади». На той час до товариства належало близько 68 % всіх українських студентів Львівського університету⁶⁴. На першому засіданні новообраного Віділу (президії)^{65*} він окреслив основні завдання і пріоритети у спільній праці громадівців⁶⁶, невдовзі інформував про критичний фінансовий стан і заборгованість товариства. Несприятливі обставини зумовлювали численні заходи із цих питань, які не завжди давали бажані наслідки⁶⁷.

О. Грабовський був передостаннім керівником «Академічної Громади». Восени протистояння між українською молоддю та польською університетською владою набрали категоричного загострення. Причиною цього було принципове нехтування ректоратом та структурами влади усіх неодноразових звернень і прохань молоді стосовно заснування окремого українського вишу чи хоча би утраквістич-

---

⁶³ Там само, спр. АГ-2, арк. 311–311 зв. Але О. Грабовський поінформував, що для цього вірша вже існував музичний супровід на мотив «Хору норманів» авторства А. Вахнянина з опери за мотивами трагедії «Ярополк» К. Устияновича.

⁶⁴ Загальні збори Товариства «Академічна Громада» // Молода Україна (Львів), 1900, ч. 11, с. 424.

⁶⁵ * До його першого складу увійшло, разом із старшими віком членами, також багато молодих громадівців, саме: Тит-Євген Бурачинський (заступник голови), Михайло Волошин (секретар (писар), Осип Чайківський (бібліотекар), Осип Шухевич (касир (скарбник) оборотного фонду), Юліян Олесницький (касир (скарбник) допогодового фонду), Андрій Гошовський (контролер), виділові Роман Цегельський, Василь Пачовський, Володимир Гузар, Зенон Кузеля, Іван Боднар та їх заступники Володимир Утриско, Осип Пашкевич, Зиновій Харак, Олекса Кушак.

⁶⁶ ДАЛО, ф. 296, оп. 1, спр. 3, арк. 124.

⁶⁷ ЛІННБ, від. рукоп., ф. 119 (Товариство «Академічна Громада»), спр. АГ-5, арк. 393, 439–440; спр. АГ-7, арк. 74 зв.; ДАЛО, ф. 296, оп. 1, спр. 3, арк. 126, 127, 150–150 зв.

ної рівноправності в освітньому процесі. Мали на той час і такі факти, як свавільні обмеження вже існуючих небагатьох дрібних можливостей, що фіксували національну приналежність (наприклад, відхиленням будь-якої письмової документації українською мовою або можливості національною мовою складати іспити). Бурхлива вічева маніфестація під проводом «Академічної Громади» (і нового голови Т.-Є. Бурачинського) пройшла у Львівському університеті навіть після заборони її проведення у зголошений час. На зібранні відбулися сутички із ректором та шовіністично налаштованими польськими професорами, після чого тимчасово було припинено навіть навчальний процес, а п'ятьох студентів (серед них – громадівці Т.-Є. Бурачинський, Є. Косевич, В. Пачовський та М. Щуровський) відраховано на різні терміни або назавжди... За кілька днів після цього розпочалася відома сецесія, українська молодь Львівського університету у своїй більшості перевелася до інших європейських вищих шкіл (Відень, Краків, Прага) і 7 грудня «Академічна Громада» на останніх зборах офіційно «не з браку фондів, не з браку членів, але з браку справедливості» припинила своє існування⁶⁸.

У світлі написаного окремої уваги заслуговує політичний світогляд Олександра (Олекси) Грабовського. На той час про його прояви можемо лише опосередковано судити на основі змісту відозв, під якими ставив свій підпис, або коментував й оцінював різні події. Він однозначно не підтримував москвофільські заходи⁶⁹. Також О. Грабовський постійно дистанціювався від будь-яких контактів із тими польськими студентськими товариствами, у яких, за його ж словами, «взяв верх національний шовінізм» (насамперед, товариства «Bratnia Romos») ⁷⁰. Виявлені нові джерела поглиблюють ці відомості.

---

⁶⁸ Там само, арк. 156–157 зв.

⁶⁹ ЛННБ, від. рукоп., ф. 119 (Товариство «Академічна Громада»), спр. АГ-1, арк. 217 зв.; спр. АГ-3, арк. 8, 96, 97, 98 зв., 99; спр. АГ-6, арк. 42 зв.; ДАЛО, ф. 296, оп. 1, спр. 3, арк. 42 зв.–44.

⁷⁰ Грабовський О., Олесницький Ю. Є. Відозва // Молода Україна (Львів), 1901, ч. 1, с. 33–35. Див. також: ДАЛО, ф. 296, оп. 1, спр. 3, арк. 133 зв., ЛННБ, від. рукоп., ф. 119 (Товариство «Академічна Громада»), спр. АГ-6, арк. 172 зв., 176 зв., 178–179 та ін.

Однозначним виявом ідейних, також політичних, поглядів О. Грабовського на той час вважаємо його діяльність впродовж 1899–1901 рр. у організації «Молода Україна» та редакції однойменного часопису. Після Першого віча в справі заснування українського університету (13 липня 1899 року) в середовищі «громадівців» заснувалося нелегальне об'єднання національно свідомої молоді, яке невдовзі згуртувало близько тисячі членів із числа університетського та гімназійного юнацтва Галичини й Буковини (Воно тісно співпрацювало із українською молоддю Харкова, Одеси, Києва, Санкт-Петербурга, Відня, Кракова, Пшібраму тощо). На його чолі став т. зв. Комітет Десяти, провід у якому обійняв О. Грабовський⁷¹. Під кінець 1899 року в Організації визріває і реалізується намір видавати названий вище друкований орган. До складу редакції увійшла більшість провуду «Молодої України»: крім О. Грабовського, ще С. Горук, Є. Косевич, А. Крушельницький, В. Старосольський, В. Темницький, Л. Цегельський.

Впродовж 1900 року О. Грабовський повністю заангажовується у роботу об'єднання і підготовку щомісячника. Він фактично керує редакцією: збирає матеріали, веде кореспонденцію, координує надсилання книг (видавництво «Молодої України» видало брошуру М. Міхновського «Самостійна Україна» та друге видання праці Ю. Бачинського «Україна irredenta»), зустрічається з гімназистами тощо. Над змістом кожного номера велися ґрунтовні дискусії, то ж члени редакційного комітету, як згадує один із них, проходили дуже якісний інтелектуальний вишкіл, з котрого «винесли для себе багато хісна»⁷².

В цілому, причина активізації і гуртування молодіжних ініціатив полягала не лише у потребі відкриття українського університету (Це питання, яке назріло в середовищі галицьких українців, мало вагому аргументацію на свою користь). Вони заохочували українських студентів, учнів середніх шкіл та небайдужу громадськість до об'єднання загальних зусиль: «університетська справа явилася лише

---

⁷¹ Цегельський Л. «Молода Україна» – історичний спомин // Календар «Провидіння». – Філадельфія, 1948, с. 68–78.

⁷² Темницький В. Часопись «Молода Україна» / Головацький І. Володимир Темницький і його рід. – Львів, 2002, с. 133.

безпосереднім товчком організації молодіжи»⁷³ і додатково підсилила інші палючі завдання культурного й політичного самоствердження українського населення.

Відкриваючи 14 липня 1900 року Друге віче української студентської молоді Австро-Угорщини, голова організаційного комітету О. Грабовський перед півтисячним згромадженням присутніх заявив про роль і значення молоді як «будучності» народу та її права «явно і ясно висказувати свої гадки не лише в письмі, але також публично маніфестацією, щоби сим дати доказ, що цілий загал української молоді живо відчуває справу самостійної України» і відчуває обов'язок втілити цей ідеал⁷⁴.

Очевидно, помилкою є трактувати студентський загал того часу «як цілість з ідейного погляду», радше панувала «мода на культурний і політичний світогляд», ентузіазм якого у багатьох після завершення навчання за щоденними турботами вивітрювався⁷⁵. Водночас заангажування «молодоукранців» під жодним оглядом не можна вважати чимось тимчасовим і надумано-спекулятивним.

Незважаючи на певні зрозумілі розбіжності, «остатнє покоління ХІХ-ого століття» уособило своїми діями черговий етап народовської стратегічної програми, започаткованої від початку 1860-х років такою ж наполегливою у посвяті молоддю⁷⁶. Сучасне покоління вірило в своє покликання та обов'язок докінчити «славно століте нашого відродження»⁷⁷. А ідейна сутність його була виразно означена вже у програмній редакційній статті першого числа часопису «Молода Україна»: «Наша національна ідея, се не само питанє мови, не само питанє етнографічної відрубности, а питанє політичної независимости, питанє потреб поневолених верств нашого народу, повної соціальної справедливости [...]»⁷⁸.

---

⁷³ Там само... – с. 130.

⁷⁴ Друге віче Української академічної молодіжи // Молода Україна (Львів), 1900, ч. 8, с. 294–295.

⁷⁵ Темницький В. Часопись «Молода Україна»... – с. 132.

⁷⁶ Старосольський В., Грабовський О. Товариші! // Молода Україна (Львів), 1900, ч. 7, с. 251–52.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Редакция. Товариші і Товаришки // Молода Україна (Львів), 1900, ч. 1, с. 2.

Завершуючи огляд львівського періоду життя О. Грабовського, необхідно відзначити ще одну ланку його діяльності – контакти з Науковим товариством ім. Шевченка. Вони розпочалися під кінець 1890-х рр. 15 лютого 1898 разом з громадівцями-медиками (Я. Грушкевичем, О. Дзеровичем, Г. Гарматієм, Т. Гриневичем) брав участь у першому засіданні новоствореної першої професійної організації українських лікарів – Лікарської комісії НТШ і відвідував подальші засідання (зокрема, виступив 21 березня 1902 року із доповіддю на тему досліджень д. чл. НТШ М. Коса «Про очні хвороби новобранців у трилітнім періоді», яку згодом ухвалено опублікувати в «Лікарському збірнику» (Збірник МПЛС, 1903, т. IX), а протягом 1903 – до середини 1904 рр. виконував обов'язки її секретаря⁷⁹.

Під керівництвом Є. Озаркевича разом з Г. Гарматієм і Я. Грушкевичем розпочав «піонерську працю» над підготовкою української фахової медичної термінології, збирав її «з уст народних»⁸⁰. З цією метою природнича секція наукового гуртка товариства «Академічна Громада» тісно співпрацювала із Лікарською комісією НТШ. Сам О. Грабовський у друкованому органі комісії «Лікарському збірнику» впродовж 1898–1901 рр. опублікував 11 рецензій на найновіші наукові розвідки закордонних вчених із різних галузей медицини⁸¹. За рекомендацією

---

⁷⁹ З Товариства. Засідання секцій і наукових комісій // Записки НТШ. – Львів, 1899, т. XXVII, кн. I, с. 1; [Б. а.] Засідання виділу (лютий–цвітень) // Там само, т. XX, кн. IV, с. 2. Див також: Хроніка НТШ. – Львів, 1901, вип. II, ч. 6, с. 9, 17; вип. III, ч. 7, с. 13; 1902, вип. I, ч. 9, с. 24; вип. II, ч. 10, с. 27–28; 1903, вип. I, ч. 13, с. 36; 1904, вип. 1, ч. 17, с. 28; 1905, вип. 1, ч. 21, с. 27 та ін.

⁸⁰ Терміни записані з уст народних // Збірник МПЛС НТШ. – Львів, 1898, [т. III], вип. I: Часть лікарська, с. 7.

⁸¹ [Рец. на:] Fessler. Ueber paroxysmale Hämoglobinurie / Wiener Medicinische Wochenschrift], Wien, 1898, № 31 // Там само, [т. IV], вип. I, с. 19–20; [Рец. на:] Winkler. Zur operativen Behandlung der hyperplastischen Zungentonsille / Там само // Там само, с. 20–21; [Рец. на:] Lorenz. Ueber das Redressement der spondylitischen Wirbelsäule durch totale Lordosierung in horizontaler Suspension / Там само, № 24–27 // Там само, с. 21–25; [Рец. на:] Talma. Von der Gährung der Kohlenhydrate im Magen / Zeitschrift für klinische Medizin]. В. XXV // Там само, 1899, [т. V], вип. I, с. 18–19; [Рец. на:] Fraenkel. Zur pathologischen Anatomie des Bronchialasthmas / Там само // Там само, с. 19–20; [Рец. на:] Oderfeld. Zur Technik der Darminvagination / Centrblatt für Chirurgie]. Wien, 1899, № 10 // Там само, с. 30; [Рец. на:]

цієї Лікарської комісії 8 березня 1899 прийнятий у члени НТШ.

Із часу закінчення О. Грабовським навчання в університеті втрачається жива тяглість оцінки його діяльності. Відомо, що наступний етап його біографії пов'язаний з Тернополем, у якому з 1903 року провадить приватну лікарську практику⁸². Одружується невдовзі із Ядвігою Вояковською і постійно працює у цьому місті, сягаючи аж передчасної смерті 24 березня 1928 року. Похований у Тернополі на Микулинецькому цвинтарі⁸³.

Про життя і діяльність О. Грабовського в період з 1904 до 1918 рр. у розпорядженні науки на сучасному етапі майже немає інформації. Гуманітарна наука мовчить... Питання вимагає додаткових пошуків джерел і подальших досліджень.

З особою О. Грабовського зустрічаємося аж під час вивільних змагань і ЗУНР-у. Разом з іншими лікарями-тернополянами брав участь у адмініструванні медичної служби української армії та координації зусиль у нагляді за санітарно-епідеміологічною ситуацією в умовах військових подій, в тому числі з залученням допомоги міжнародного Червоного Хреста. 22 грудня 1918 року очолив епідемічний шпиталь у Тернополі, в якому з добровольцями-медиками лікував вояків УГА. Також був санітарним інспектором Тернопільської округи, перевіряв медико-санітарні умови у військових підрозділах і роботу повітових лікарів, проводив консультації, забезпечував ліками. Потрібно відзначити, що умови праці, до якої зголосився добровільно, зали-

---

Haegler. Steriles oder antiseptisches Ndhmaterial? / Там само, № 5 // Там само, с. 30–31; [Рец. на:] Franke. Eine neue Methode der operativen Behandlung des Plattfusses, nebst einem Beitrag zur Cocainisirung der Rückenmarks / Therapeutische Monatshefte. Wien, 1901, № 4 // Там само, 1901, [т. VIII], вип. 1, с. 59; [Рец. на:] Rotter. Ueber die Radicaloperationen freier Hernien / Там само, № 1 // Там само, с. 59–60; [Рец. на:] Meyer. Die behandlung der Peritonitis und dhnlicher Krankheiten durch Alkoholumschldge / Там само // Там само, с. 60; [Рец. на:] Bourget. Zur Behandlung der Influenza und der grippeartigen Infectionen / Там само // Там само, с. 60–61.

⁸² Д-р Олександр Грабовский отворив лікарську канцелярию в Тернополі... // Діло (Львів), 1903, 13 (26) серп., ч. 181, с. 3 [Рубр.: Новинки].

⁸³ Державний архів Тернопільської області, ф. 485, оп. 1, спр. 182, арк. 154 зв.

шалися вкрай несприятливими й небезпечними для самих лікарів⁸⁴. У випадку О. Грабовського, вочевидь, спрацювала не лише вірність лікарській присязі, але також і національна свідомість, не зважаючи, словами сучасників, на тодішні «пекельні» обставини.

З 1920-х роках стає помітною заангажованість О. Грабовського у колах української інтелігенції. Бере участь у публічно-громадському житті української громади Тернополя, проте без прямого політичного підтексту. Він став членом Виділу (президії) т-ва «Українська бурса імені А. Качали» і виконував безоплатно обов'язки лікаря для вихованців закладу, також належав до громадського товариства «Міщанське братство» і професійного «Українського Лікарського Товариства» (від 1920). На запрошення українських культурно-просвітніх інституцій нерідко давав публічні виклади з медицини, передусім гігієни, проводив курси для вчителів народних шкіл. Водночас жертвував кошти на українські установи і товариства в Галичині, Лемківщині та Хомщині.

В умовах активної колонізації Поділля у 1920-х рр. не здивує нікого польськомовний напис на надгробній плиті О. Грабовського... У некрологах українських часописів читаємо, що він був «знаний і цінений не тільки як першорядна сила лікарська, але як свідомий громадянин, котрий mimo несприятливих обставин, все життя почував і виявляв свою приналежність до того народу, з-посеред котрого вийшов, серед котрого зріс і виховався»⁸⁵.

Олександр (Олекса) Грабовський займає належне місце серед інтелігенції Тернополя і Поділля взагалі кінця ХІХ – початку ХХ ст. Незважаючи на багато нині невідомого про його діяльність, зокрема в останні роки життя, такі особи не повинні забуватись у нашій історіографії культури. Осо-

---

⁸⁴ Ку[ровець] І. Міністерство народного здоров'я, центральний краєвий і повітові уряди здоров'я // Лікарський Вістник (Львів), 1920, 20 січ., ч. 1, с. 5; Білозор В. Причинки до історії епідемії на шляху Української Галицької Армії липень 1919 р. – лютий 1920 р. // Там само, 20 жовт., ч. 9 і 10, с. 64–66; ч. 11 і 12, 20 груд., с. 73–75; Давибіда Л. Боротьба з інфекційними захворюваннями в Західно-Українській Народній Республіці // Галичина (Івано-Франківськ), 2014, ч. 25–26, с. 182–187.

⁸⁵ [Некролог] // Громадянин (Тернопіль), 1928, 30 берез., ч. 1, с. 3; [Посмертні згадки] // Діло (Львів), 1928, 1 квіт., ч. 74, с. 5.

ба О. Грабовського заслуговує нових наукових досліджень і, відповідно, нових відкриттів та оцінок.

Oresta Parubotcha

**ON SOME FORGOTTEN NAMES OF THE
UKRAINIAN CULTURE OF PODILIA:
OLEKSANDR (OLEKSA) HRABOVSKYI (1874–
1928)**

The article examines the life and activity of one of the insufficiently studied representatives of the Ukrainian national revival in Halychyna in the late 19th – early 20th centuries – a doctor and public figure Oleksandr (Oleksa) Hrabovskyi. The new archival sources that inform about the educational and social involvement of this person in the struggle for the political and cultural independence of the native people were introduced into the scientific parlance. The Lviv period (1895–1902) for O. Hrabovskyi is primarily associated with active work (including as a chairman) in the «Academichna Hromada» student society, as well as his engagement in the «Moloda Ukraina» political organization (and the editorial board of the eponymous magazine). The academic work of O. Hrabovskyi in the Medical Commission of the Shevchenko Scientific Society is considered herein in more detail. In the Ternopil period (1903–1928) the attention was paid to the participation of O. Hrabovskyi in the administration of the medical service and treatment of UHA (Ukrainian Halychyna Army) soldiers during the liberation struggle and ZUNR (Western Ukrainian National Republic), as well as to the public life of the Ukrainian community of Ternopil.

Key words: national revival, «Academichna Hromada», «Moloda Ukraina», Shevchenko Scientific Society.

ДІЙСНІ ЧЛЕНИ ВІДНОВЛЕНОГО НТШ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ: ФОНДИ ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Тернопільський краєзнавчий музей

У науковий обіг вперше вводиться інформація про матеріали дійсних членів Наукового товариства імені Шевченка, наявні у фондовій збірці Тернопільського обласного краєзнавчого музею.

Ключові слова: збірка, виставки, дійсні члени НТШ, фонд.

Серед науковців, літераторів, громадських діячів-сучасників упродовж останніх років «Тернопільщина дала» чимало дійсних членів Наукового товариства імені Шевченка.

Андрейчин Михайло* (нар. 1940, с. Веселівка Тербовлянського району Тернопільщини) – український лікар-інфекціоніст, епідеміолог. Доктор медичних наук, академік, професор. Заслужений діяч науки і техніки України.

«Рідкісні документи» – 3, «Рідкісні книги» – 68, «Фотографії» – 1, «Науково-допоміжні матеріали» – 3. Загалом – 75. Науковій вартості набуває щоразу «підшивка» науково-практичного медичного журналу «Інфекційні хвороби» (1993 – 2019, головний редактор – М. Андрейчин).

Андрушків Богдан (нар. 1947, с. Метенів Зборівського району Тернопільщини) – український письменник, економіст, громадський діяч. Доктор економічних наук, професор.

«Рідкісні документи» – 1, «Рідкісні книги» – 43, «Графіка» – 1 (каталожна шухлядка «Діячі культури і науки – I», роздільник – «Андрушків Богдан»). Серед авторських видань заслуговують уваги: «Хліб для розуму» (Тернопіль, 1993; ТКМРК – 4360), «Некрополі Тернопільщини, або Про що розповідають мовчазні могили» (Тернопіль: Підручники і посібники, 1998; ТКМРК – 5703), «Тернистими стежками»

(Тернопіль: Джура, 2002; ТКМРК – 7827), «Про що співає на історичних вітрах ковила сивих козацьких могил» (Тернопіль: Джура, 1999; ТКМРК – 9864), «Чорна скрижаль України» (Тернопіль: Джура, 2001; ТКМРК – 9873), ін.

Мистецької цінності набуває екслібрис Богдана Андрушківа (1999) авторства заслуженого художника України Ярослава Омеляна.

Загалом фонд налічує 45 одиниць зберігання.

Бистрицька Елла (нар. 1959, м. Тернопіль) – доктор історичних наук, професор. Науковий доробок вченої у Тернопільському обласному краєзнавчому музеї представлено чисельними публікаціями у фахових та енциклопедичних виданнях. Систематично виступає на науково-краєзнавчих конференціях, які проводяться установою.

Заставецька Ольга (1953, с. Купчинці Козівського району Тернопільщини – 2017, Тернопіль) – український вчений-географ, педагог. Доктор географічних наук, професор.

«Рідкісні документи» – 13, «Рідкісні книги» – 15, «Речові матеріали» – 1, «Фотографії» – 1, «Науково-допоміжні матеріали» – 8, поза нумерацією – 2. Загалом – 40. Зацікавлюють авторські та співавторські тематичні наукові посібники, підручники, особисті речі (каталожна шухлядка «Тернопіль – XIV. Освіта – інститути», роздільник – «Заставецька О. В., Заставецький Б. І.»).

Медведик Петро (1925, с. Жабиня нині Зборівського району Тернопільщини – 2006, с. Великий Глибочок Тернопільського району Тернопільщини) – український літературознавець, фольклорист, етнограф, бібліограф, мистецтвознавець, краєзнавець.

«Рідкісні документи» – 8, «Рідкісні книги» – 33, «Фотографії» – 27, «Негативи» – 1, «Плакати, листівки» – 5, «Речові матеріали» – 1, «Науково-допоміжні матеріали» – 9, поза нумерацією – 6. Загалом – 90.

Вирізняються бібліографічні покажчики: «Катерина Рубчакова» (ТКМРД – 5457) та «Соломія Крушельницька» (ТКМРД – 6341), ін.

Наукові вподобання П. Медведика ввібрали монографічні книжки: «Іван Франко і літературна Тернопільщи-

на» (ТКМРК – 2054), «Віночок Соломії Крушельницької» (ТКМРК – 3692), «Казки Західного Поділля» (ТКМРК – 4432), «Село Жабиня на Зборівщині» (ТКМРК – 4932), «Євшан-зілля» (ТКМРК – 6217), «Літературно-мистецька та наукова Зборівщина» (ТКМРК – 6384), ін.

Мельничук Богдан (нар. 1952, с. Молотків Лановецького району Тернопільщини) – український письменник, драматург, редактор, журналіст, краєзнавець. Заслужений діяч мистецтв України.

«Рідкісні документи» – 38, «Рідкісні книги» – 73, «Фотографії» – 1, «Плакати, листівки» – 7, поза нумерацією – 5. Загалом – 124. Вартісними зберігаються авторські видання, доповнені дарчими підписами, епістолярій із визначними діячами національної культури та діаспори (каталожна шухлядка «Лановецький район – II», роздільник – «Мельничук Богдан»).

Строцьонь Богдан (нар. 1959, с. Чернелів-Руський Тернопільського району Тернопільщини) – український історик, археолог.

«Рідкісні документи» – 10, «Рідкісні книги» – 8, «Науково-допоміжні матеріали» – 2. Загалом – 20. Зацікавлюють науковців звіти історика-археолога за 1980-ті – 1990-ті роки та монографічне видання «Черняхівська культура Західного Поділля» (2008; каталожна шухлядка «Тернопільський краєзнавчий музей. 3», роздільник – «Строцьонь Богдан Степанович»).

Царик Любомир (нар. 28.11.1955, с. Порохова Бучацького району Тернопільщини) – український вчений у галузях географії та геоекології, доктор географічних наук, професор, педагог, громадський діяч.

Серед наукових обґрунтувань щодо шляхів збереження «чистим» навколишнього природного середовища, знаковою видається постать завідувача кафедри геоекології та методики навчання екологічних дисциплін Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка, доктора географічних наук, професора Любомира Царика.

Особистий фонд науковця у Тернопільському обласному краєзнавчому музеї представлено монографічними праця-

ми: Природні рекреаційні ресурси: методи оцінки й аналізу (у співавторстві з Г.В. Чернюк), 2002, «Еколого-географічний аналіз і оцінювання території: теорія та практика», 2006, «Географічні засади формування і розвитку регіональних природоохоронних систем: концептуальні підходи, практична реалізація», 2009.

Заслужують скрупульозного прочитання та практичного зреалізування співавторські «розуміння ситуації», викладені у монографічному дослідженні Любомира та Петра Цариків «Регіональний ландшафтний парк «Загребелля» у системі рекреаційного і заповідного природокористування» (Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013; ТОКМРК – 14223).

Особистість ученого-природоохоронця почасти розкриває впорядкована колективна «присвята» – «Любомир Царик. Талант краєзнавця, організатора, наставника» (Полтава: Дивосвіт, 2015; ТОКМРК – 14047).

Співавтор колективних монографій: «Тернопільщина: цілі і потенціал сталого природокористування» (2016), Трансформація геоекологічних процесів басейну річки Джурин (2018). Природокористування та охорона природи в басейнах малих річок (2019).

Віриться: найближчого майбутнього особистий «архів» Л. Царика значно збагатиться.

Чимало уродженців інших регіонів удостоєні почесного звання дійсного члена Наукового товариства імені Шевченка, маючи «тернопільську прописку».

Возняк Григорій (нар. 1933, с. Розжалів Радехівського району Львівської обл.) – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри математики і методики її викладання Тернопільського педагогічного інституту.

Возняк Г. М., Маланюк К. П. Прикладная направленность школьного курса математики. – Киев : Радянська школа, 1984; Возняк Г. М., Литвиненко Г. М., Мальований Ю. І. Алгебра. 8 клас. Підручник для загальноосвітніх навчальних закладів. Видання друге. Затверджено Міністерством освіти і науки України – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2003; Возняк Г. М., Сайкевич М. А. Уроки

алгебри у 7 класі. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2004; Возняк Г. М. Уроки геометрії у 8 класі. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2004; Возняк Г. М., Литвиненко Г. М., Маланюк М. П. Математика : Проб. підруч. для 5 кл. серед. шк. – Пер. з укр. – Київ : Освіта, 1995. – 272 с. Російською мовою; Литвиненко Г. М., Возняк Г. М. Математика : Проб. підруч. для 6 кл. серед. шк. – Пер. з укр. – К. : Освіта, 1996. – 285 с. Російською мовою; Возняк Г. М., Литвиненко Г. М., Маланюк М. П. Математика : Підруч. для 5 кл. серед. шк. – Пер. з укр. – Львів : Світ, 1996. – 232 с. Польською мовою; Литвиненко Г. М., Возняк Г. М. Математика : Проб. підруч. для 6 кл. шк. України з румунською мовою навчання – Пер. з укр. – Львів : Світ, 1997. – 280 с. ; Литвиненко Г. М., Возняк Г. М. Математика : Проб. підруч. для 6 кл. шк. України з угорською мовою навчання – Пер. з укр. – Львів : Світ, 1997. – 288 с.; Литвиненко Г. М., Возняк Г. М. Математика : Проб. підруч. для 6 кл. шк. України з польською мовою навчання – Пер. з укр. – Львів : Світ, 1998. – 288 с.; Возняк Г. М., Литвиненко Г. М., Маланюк М. П. Математика : Підруч. для 5-го кл. на кримськотатарській мові – Пер. з укр. – Сімферополь : СОНАТ, 1999. – 248 с., іл.; Возняк Г. М., Литвиненко Г. М., Маланюк М. П. Математика : Навч. посіб. для уч. 5 кл. серед. загальноосвіт. шк. України з угорською мовою навчання – Пер. з укр. – Львів : Світ, 2001. – 287 с.; Возняк Г. М., Литвиненко Г. М., Маланюк М. П. Математика : Підруч. для 5 кл. шк. України з румунською мовою навчання – Пер. з укр. – Львів : Світ, 2001. – 264 с.; Возняк Г. М., Литвиненко Г. М., Мальований Ю. І. Алгебра : Підруч. для 8 кл. загальноосвіт. навч. заклад. – Пер. з укр. – К. : Генеза, 2003. – 200 с. Російською мовою.

Головин Богдан (1926, с. Золотковичі, нині Мостиського району Львівської області – 2016, м. Тернопіль) – український педагог, історик, просвітянин, краєзнавець, публіцист. Заслужений працівник освіти України.

«Рідкісні документи» – 201, «Рідкісні книги» – 1064, «Плакати, листівки» – 245, «Нумізматика» – 26, «Тканини» – 6, «Скло, кераміка, фарфор» – 1, «Живопис» – 2,

«Графіка» – 2, «Дерево» – 3, «Речові матеріали» – 7, «Культурна група» – 16, «Фотографії» – 144, «Науково-допоміжні матеріали» – 173. Загалом – 1890. Основну частину книгозбірні складають видання, надіслані діаспорою: видання неупереджено «виповідають» окремі «факти» української історії. Дивовижна колекція вітальних поштівко охоплює практично всі «континенти та материки» (каталожні шухлядки «З власної книгозбірні п. Богдана Головина», «Матеріали Богдана Головина і Олещука Ігора»).

Гром'як Роман (1937, с. Глушин нині Бродівського району Львівщини – 2014, Тернопіль) – український літературознавець, літературний критик, громадський діяч.

«Рідкісні документи» – 14, «Рідкісні книги» – 23, «Фотографії» – 15, «Негативи» – 4, «Нумізматика» – 6 (рідкісні речові матеріали підтверджують активну життєву позицію Р. Гром'яка – через приналежність до різних міжнародних інституцій тощо), «Плакати, листівки» – 6, «Науково-допоміжні матеріали» – 43, поза нумерацією – 1. Загалом – 116.

Зацікавлюють різноманітні посвідчення (ТКМРД – 10858, 11681, 11687), засвідчуючи обрання депутатом Тернопільської обласної (1990 – 1995) та Верховної Ради СРСР (1989 – 1994), ін.

Наявними світлинами зафіксовано основні фрагменти суспільно-політичної діяльності.

Багатим фактажем та «легким» стилем написання вирізняються видання: «Іван Франко. Краса і секрети творчості» (ТКМРК – 1497), «Що доведено життям» (ТКМРК – 2652), «Вертеп, або Як я став народним депутатом СРСР і що з того вийшло» (ТКМРК – 4053), «Вертеп-2, або У хащах влади» (ТКМРК – 4907), «Культура, політика, інтелігенція» (ТКМРК – 4908), «Давнє і сучасне» (ТКМРК – 6672), чимало інших.

Збожна Ольга (нар. 1943, с. Воронів Сокальського району Львівщини) – вчена у галузі матеріалознавства, педагог. У Тернопільському обласному краєзнавчому музеї представлено кандидата фізико-математичних наук, доцента Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя, дійсного члена НТШ Ольгу Збожну кількома виданнями.

Зовсім недавно, відомий математик, дійсний член НТШ Григорій Возняк передав установі книжку «Іван Пулюй. Листи» (Тернопіль: Воля, 2007). Анотація стверджує: «Збір, упорядкування, пояснення та «Слово до читача» Ольги Збожної». Видання зберігає адресний текст: «Шановному Григорію Возняку, математику, д. члену НТШ від тих, хто зберіг листи Івана Пулюя в Україні, зібрав їх і сприяв виходу у світ. 14 жовтня 2007 р. Упорядник Ольга Збожна (підпис)».

Доповнює «Пулюївські» зацікавлення О. Збожної авторська розвідка «Тернопільська учнівська «Громада» (Тернопіль: Меркьюрі-Тернопіль, 2012; видання Тернопільського обласного краєзнавчого музею), ґрунтовна публікація «Іван Пулюй – взірець української національної еліти» (Вісник НТШ, ч. 63, 2020).

Подальше формування особистого фонду «віддано» науковиці.

Свинко Йосип (нар. 1934, с. Ямна Долішня Перемишльський повіт, Польща) – український науковець, педагог, краєзнавець, громадський діяч. Кандидат геолого-мінералогічних наук, професор, академік Української екологічної Академії наук.

«Рідкісні документи» – 1, «Рідкісні книги» – 11, «Речові матеріали» – 3, «Плівки, компакт-диски» – 1, «Фотографії» – 5, «Науково-допоміжні матеріали» – 1. Загалом – 22. Особливо цінними видаються особисті речі вченого: геологічний компас, окуляри тощо (каталожна шухлядка «Бойківщина, Гуцульщина, Лемківщина, Надсяння», роздільник – «Свинко Й. М.»). В експозиції відділу природи музею оформлено стаціонарний розділ, присвячений науковому доробку Йосипа Свинка.

Ясній Петро (нар. 1952, с. Кутище Бродівського району Львівської області) – вчений в галузі механіки деформівного твердого тіла, механіки руйнування. Доктор технічних наук, професор, член-кореспондент НАН України. Заслужений діяч науки і техніки України, ректор Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя.

Розпочато формування матеріалів особистого фонду вченого**.

Висновки. Зібрані матеріали часто використовуються у тематичних виставках [1].

Джерела та література

1. Фонди Тернопільського обласного краєзнавчого музею.

Stepan Kostyuk

**NATIVES OF TERNOPIL REGION – CURRENT
MEMBERS OF SHEVCHENKO SCIENTIFIC
SOCIETY:
FUNDS OF TERNOPIL REGIONAL MUSEUM OF
LOCAL LORE**

Information on the materials of the current members of Shevchenko Scientific Society, present at the fund collection of Ternopil Regional Museum of Local Lore, is introduced into the scientific circulation for the first time.

Key words: *collection, exhibitions, current members of Shevchenko Scientific Society, fund.*

Лариса Федонюк, Степан Подобівський

**ЛЮБИТИ ДОВКІЛЛЯ І ВИВЧАТИ
НАВКОЛИШНІЙ СВІТ – ОСНОВНІ ЗДОБУТКИ
НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ ТА ТРУДОВОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ ІВАНА ІВАНОВИЧА ЯРЕМЕНКА**

*Тернопільський національний медичний університет
імені І. Я. Горбачевського*

Висвітлено історіографічну інформацію про життя, науковий доробок і громадську діяльність першого завідувача кафедри біології Тернопільського медичного інституту, кандидата біологічних наук, доцента Івана Івановича Яременка.

Ключові слова: кафедра біології, Тернопільський медичний інститут, Іван Іванович Яременко.

Іван Іванович Яременко (рис. 1) народився 11 червня (28 травня старого стилю) 1903 року в с. Щербаки на Полтавщині у селянській сім'ї. Батько Яременка – Іван Іванович Яременко (1870-1946), мати – Федора Федорівна Яременко (Вовк) (1879-1955) (рис. 2).

Рис. 1.

Рис. 2.

Босоноге дитинство «минуло непомітно, а трудове життя розпочалося рано», – згадує Іван Іванович у своїй біографії. «Не забувається початок моїх заробітків, коли семилітнього хлопчика батьки віддали у пастухи на все літо за ... півтора пуда борошна і сорочку» (рис. 3). До 14 років хлопчик жив із батьками. Взимку ходив до школи, а влітку допомагав по господарству.

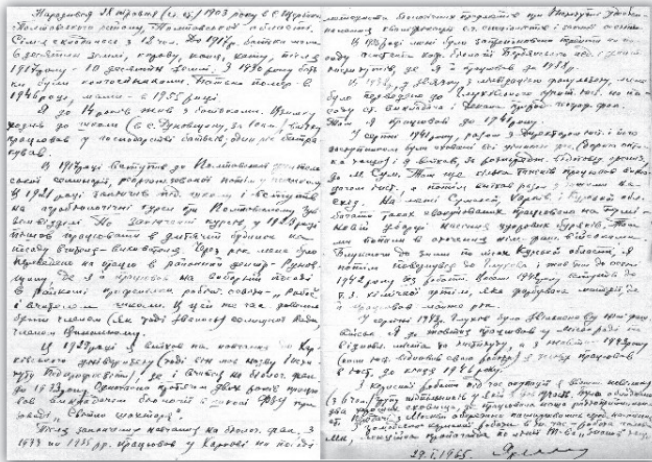

Рис. 3.

«До початкової школи з 3-х річним строком навчання довелось ходити за 3 кілометри, а потім – до так званого Двохкласного міністерського училища з 5-ти річним строком навчання – за 10 км, у село Дуновщину», – розповідав Іван Іванович. «Вночі доводилось виходити з дому і вночі

приходити. Коли траплялась завірюха, такі учні залишались ночувати в школі (спали в класах на підлозі). Книжки були дорогі: задачник Малініна і Буреніна коштував 70 коп., а Верещагіна ще більше. Не можу забути учня Бабича Петра, який жив на квартирі за півтора карбованця в місяць, економлячи на світлі: читав при освітленні місяця». «Час закінчення школи видався щасливим», – продовжує спогади Яременко І.І. «Це був 1917 рік, і Великий Жовтень забезпечив можливість учитись далі, одержуючи державну стипендію. Здійснилась і моя мрія стати вчителем...».

У 1917 році Іван Іванович поступив в учительську семінарію в м. Полтава, яка пізніше була реорганізована в педагогічну школу, і в 1921 році він став учасником першого випуску вчителів трудової школи (рис. 4).

Рис. 4.

У цьому ж році І.І. Яременко навчався на агробіологічних курсах при Полтавському губземвідділі та дослідній сільськогосподарській станції, що дало змогу отримати кваліфікацію інструктора для опанування наукових основ сільського господарства. Після закінчення курсів у 1923 році Іван Іванович був призначений учителем-вихователем дитячого будинку Мінпросвіти села Терентіївка Полтавської

області, що «був розташований поряд з колонією, де працював А.С. Макаренко. Перша зарплата була 11 карб. 40 коп., але праця була захоплююча, і тому не довелося шукати нічого іншого».

У 1924 році Яременко І.І. був переведений на роботу вчителя у школі районного центру Руновщина, де працював протягом 5-ти років (рис. 5).

Рис. 5.

Одночасно Іван Іванович очолював райком профспілки «Робос» (робітничої освіти). «То були часи ліквідації неписьменності, а також великого піднесення ідеологічної роботи на селі. Нині трудно повірити, що ми, молодь, спали тоді не більше 1-2 ночей на тиждень. Крім лікнепу – робота в Радах, по хлібозаготівлях, кооперування населення».

З 1929 року по 1933 рік Іван Іванович навчався на біологічному факультеті Харківського державного університету (Харківський педагогічний інститут професійної освіти).

«З житлом для студентів було тяжко, і нас, першокурсників до 500 чол., помістили в церкві з різних вузів. Із похолоданням – розбіглися. На біологічному факультеті університету студентів було мало. На 50 місць екзамени

тримало понад 500 чол., прийнято було 44, під кінець I курсу залишилось 25. Викладачі (акад. І.М. Буланкін, А.І. Кіпріяннов, О.В. Нагорний, проф. М.М. Фадєєв, Г.Ф. Арнольд, В.В. Станчинський та інші) гарно ставились до студентів. Багато з них жило там же на факультеті. Нам, студентам, була змога працювати, а то й заночувати на кафедрі (все ж краще, ніж на вокзалі). Велика радість була під час міжсесійної зимової перерви у навчанні одержати ордер на поселення в гуртожитку. Хоч тоді вони були густо заселені й для першокурсників не було ліжок. Згодом ліжка були роздобуті і ми були найщасливіші», – так описує І.І. Яременко свій перший рік навчання у вузі.

Тоді брав участь у колективізації сільського господарства: «Весною 1930 року мене було відряджено на 1 місяць по колективізації в село Мар'їнське Краснокутського району на Харківщині. Пропуск у навчанні було надолужено самостійною роботою з консультаціями чулих викладачів».

Наприкінці навчання в університеті Іван Іванович працював викладачем біології в школі ФЗУ при заводі «Світло шахтаря». Після закінчення університету він отримав спеціальність «Педагог і дослідник біологічного циклу».

З 1933 по 1935 роки І.І. Яременко працював в Інституті удосконалення кваліфікації сільськогосподарських спеціалістів та заочної освіти на посаді методиста біологічних предметів у м. Харків.

З 1935 до 1938 року Іван Іванович працював асистентом кафедри біології та зоології в педінституті м. Бердянськ. У 1938 році, у зв'язку з ліквідацією факультету, І.І. Яременка було переведено до вчительського інституту м. Глухів Сумської області, в якому до серпня 1941 року працював викладачем зоології та деканом природничо-географічного факультету. «У серпні 1941 року... разом із директором інституту та його заступником, нами були сховані всі цінності факультету (дорога оптика тощо) і я виїхав за розпорядженням відповідної організації до міста Суми. Там ще кілька тижнів працював викладачем інституту, а потім виїхав разом з іншими на схід. На межі Сумської, Харківської та Курської областей багато таких евакуйованих працювало на терміновому зборі насіння цукрових буряків. Там ми по-

трапили в оточення німецько-фашистських військ. Блукаючи до зими по лісах Курської області, я потім повернувся до Глухова і жив там до осені 1942 року без роботи. Восени 1942 року вступив до так званої хімічної артілі, яка фарбувала матерії, де й працював майже рік. У серпні 1943 року Глухів було звільнено від німецько-фашистських військ. Я до жовтня працював у Міськраді по відновленню міста», – згадує І.І. Яременко свої роки під час Другої світової війни.

Після відновлення Глухівського інституту у жовтні 1943 року Іван Іванович працював у ньому старшим викладачем і заступником директора по навчальній частині.

З 1947 року по 1957 роки І.І. Яременко займав посаду асистента кафедри біології Станіславського (Івано-Франківського) медичного інституту (рис. 6) та виконував дисертаційну роботу на тему «Дубовий шовкопряд в колгоспах Прикарпаття».

Рис. 6.

У 1955 році рішенням Ради Інституту зоології АН УРСР Яременку І.І. присвоєно науковий ступінь кандидата біологічних наук (рис. 7).

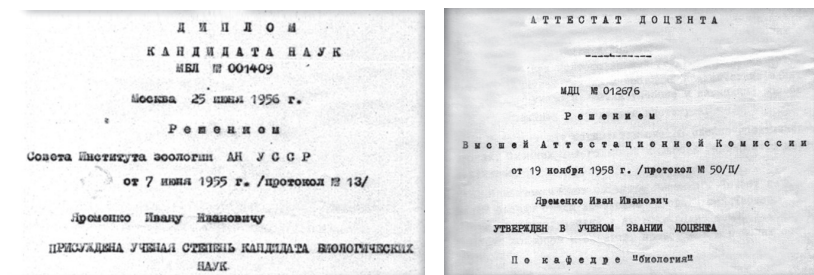

Рис. 7.

У червні 1957 року наказом Міністерства охорони здоров'я УРСР І.І. Яременко був назначений на посаду в. о. завідувача кафедри біології Тернопільського медичного інституту в порядку переведення зі Станіславського медінституту. У листопаді 1958 року рішенням Вищої Атестаційної Комісії затверджений у вченому званні доцента.

За час роботи у Тернопільському медичному інституті І.І. Яременко проводив активну науково-дослідницьку роботу. Сфера його наукових інтересів: біологічні аспекти фауни та екологічні аспекти флори західних областей України. Він є автором 80 наукових публікацій, в тому числі 4 монографій: «Виготовлення наочних посібників з зоології» (1966), «Біологічний кабінет у школі» (1968), «Отруйні тварини» (1968), «Міф і дійсність» (1971) (рис. 8).

Рис. 8.

І.І. Яременко отримав 7 посвідчень на раціоналізаторські пропозиції та одне авторське свідоцтво на винахід. При вивченні біології та екології дубового шовкопряда Іван Іванович розробив метод його вирощування на твердих породах дерев (дуб, граб). Його практичні рекомендації використовувалися в колгоспах Івано-Франківської та Закарпатської областей.

Багато робіт Іван Іванович присвятив вивченню можливостей оздоровлення населених пунктів шляхом використання в зелених насадженнях фітонцидовмісних видів рослин. Із цією метою він вивчав фітонцидну активність декоративних і дикорослих рослин із різних родин (рис. 9).

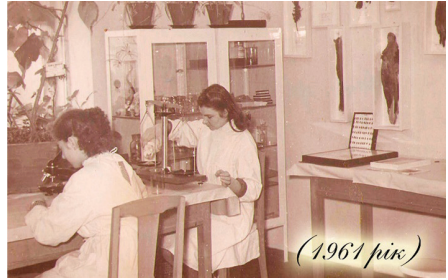

Рис. 9.

Вчений започаткував перший науковий напрямок кафедри біології – медична паразитологія. Протягом багатьох років за консультативної підтримки Івана Івановича проводилися дослідження біологічних особливостей паразитів – гельмінтів і розробка профілактичних заходів і засобів боротьби з ними (рис. 10).

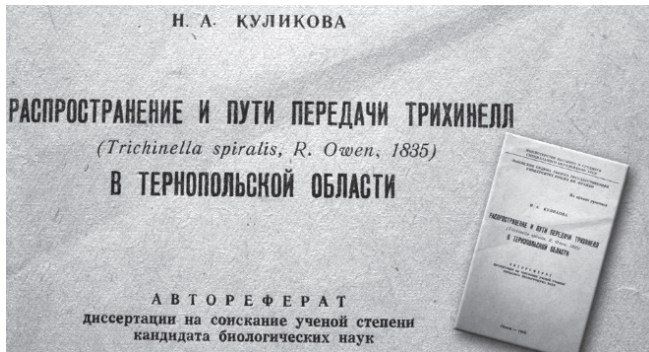

Рис. 10.

Під його керівництвом успішно виконані та у 1968 році захищені дві кандидатські дисертації, присвячені вивченню біології збудників трихінельозу (Н.А. Куликова «Распространение и пути передачи трихинелл (*Trichinella spiralis*, R. Owen, 1835) в Тернопольской области») та ехінококозу (С.П. Марченко «Распространение и биология эхинококка в условиях Тернопольской области»).

Яременко І.І. брав активну участь в громадському житті Тернопільської області та інституту. Понад 10 років Іван Іванович був депутатом Рад, засідателем народного суду.

позаштатним лектором райкомів партії, головою молодіжних комітетів, членом президії обласних відділень профспілки, уповноваженим райкомів партії по хлібозаготівлях, у посівній кампанії.

Рис. 11.

У період організації та перших років роботи Тернопільського медичного інституту І.І. Яременко очолював молодіжний місцевий комітет, був членом групи народного контролю інституту. У 1958 році він очолив секцію природничо-наукових знань при Тернопільській обласній організації товариства «Знання». Був членом пленуму і президії обласної організації цього товариства та головою секції природничо-наукових знань до 1974 року. У 1960 році був обраний членом президії обласного відділення Товариства охорони природи та головою секції пропаганди природоохоронних знань. Протягом багатьох років він був головою методичної ради Природничого наукового товариства, очолював секцію біологів. Іваном Івановичем надруковано в місцевій та всеукраїнській періодичній пресі до 200 робіт.

Вчений надавав вагому методичну допомогу вчителям-біологам області. Щороку він проводив семінари на кафедрі, у школах «Знання про природу» та читав лекції вчителям у різних районах області.

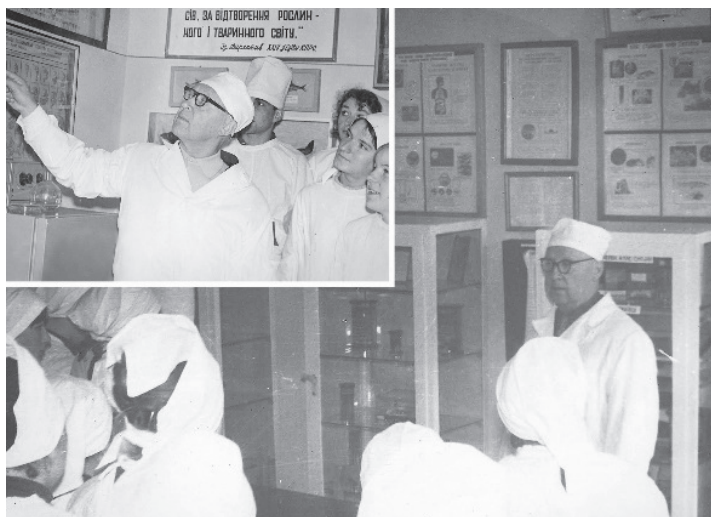

Рис. 12.

Тематика семінарів і лекцій присвячувалася актуальним питанням розвитку біологічної науки та новим досягненням у біології. Будучи членом бригади по розповсюдженню наукових знань, Іван Іванович виступав на радіо, проводив бесіди серед населення міста і сіл Тернопільської області, брав участь у вечорах запитань і відповідей. Щорічно читав для населення Тернопільської області по 35-45 лекцій на різні теми сучасної біології та генетики.

Рис. 13.

Іван Іванович знаний як прекрасний педагог, вихователь молодих викладачів і не одного покоління студентів. Багато сил і енергії Яременко І.І. віддавав вихованню студентів.

Рис. 14.

Часто відвідував гуртожитки, систематично проводив бесіди в студентських групах. Особливо цінними були його поради студентам щодо організації самостійної роботи, дотримання трудової дисципліни, праці над книгою: «Не уявляю собі викладача-вихователя з прогулами чи запізненнями на роботу хоч би й на кілька хвилин. Намагався ці риси прищеплювати й своїм вихованцям. Вважаю, що це не нудний педантизм, як дехто вважає, а для викладача – конча необхідність».

Іван Іванович майстерно читав лекції та цікаво, на високому науково-методичному рівні проводив практичні заняття, приділяючи велику увагу наочності у викладанні біології, особливо натуральним об'єктам.

Завдяки його ініціативі на кафедрі біології Тернопільського медичного інституту в 1957 році було створено навчальний біологічний музей, при оформленні тематики якого особливу увагу Іван Іванович приділяв показу різноманітності рослинного та тваринного світу, побудови організмів.

Рис. 15.

Серед експонатів музею є велика кількість виготовлених особисто І. І. Яременком і це закономірно, оскільки він ще з молодих років захоплювався полюванням і бджільництвом.

Рис. 16.

У 1970 році доцент І. І. Яременко був нагороджений медаллю «За доблестный труд». У своїй біографії Іван Іванович згадує, що «працюючи в системі Міністерства освіти та Міністерства охорони здоров'я, мав заохочувальні відзнаки, усні подяки та неодноразові потиски руки Міністра».

Завідував кафедрою Яременко І.І. до липня 1974 року. Помер 27 грудня 1978 року у віці 75 років.

Постать Івана Івановича назавжди залишиться в історії Тернопільського національного медичного університету як людини, що брала участь не лише в закладанні фундаменту навчального закладу, а й є справжнім взірцем того, яким повинен бути педагог, науковець, наставник. Він залишився у пам'яті не лише природознавцем і талановитим викладачем вузу, а й знаним вченим, чия самовіддана праця на благо науки високо цінується.

Література

1. Ковальова Л.Б., Гоч І.В., Недошитко Х.Ю., Муц Л.Б., Ружицька О.Ю., Кланца М.М. Педагог і дослідник біологічного циклу / Л.Я. Федонюк, Л.Н. Рибіцька, О.Т. Тусик та ін. / – Тернопіль : ТДМУ, «Укрмедкнига», 2013. – 20 с.
2. Федонюк Л.Я. Навчально-біологічний музей імені І. І. Яременка / Медична освіта. – 2014. – № 3. – С. 142-145.
3. Крізь призму минулого до сьогодні / [Корда М. М., Федонюк Л. Я., Паламарчук А. І. та ін.]; за ред. М. М. Корди, Л. Я. Федонюк. – Тернопіль : ТДМУ, 2017. – 480 с.

Larysa Fedoniuk, Stepan Podobivskyi

**TO LOVE THE ENVIRONMENT AND STUDY
THE EXTERNAL WORLD – MAIN SHARES OF
SCIENTIFIC HERITAGE AND LABOR ACTIVITIES
OF YAREMENKO IVAN IVANOVYCH**

In the article is written about historiographic information about life, scientific advancement and public activity of the first head of the Ternopil Medical Institute Biology Department, candidate of biological sciences, associate professor Ivan Ivanovych Yaremenko.

Key words: *Department of Biology, Ternopil Medical Institute, Ivan Ivanovich Yaremenko.*

Михайло Андрейчин, Ігор Андрейчин

УВІКОВІЧЕННЯ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНСЬКОГО
ВЧЕНОГО ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА
У ФІЛАТЕЛІЇ

м. Тернопіль

Подано інформацію про 11 поштових конвертів, дві листівки та дві марки, присвячені дійсному члену і багаторічному секретарю НТШ Володимиру Гнатюку, а також стислу довідку про творчий доробок вченого.

Ключові слова: *Володимир Гнатюк, поштові конверти листівки, марки.*

Володимир Михайлович Гнатюк – славетний український вчений етнограф, фольклорист, літературознавець, мовознавець і громадсько-культурний діяч. Народився 09.05.1871 р. в селі Велеснів, що на Тернопільщині, в сім'ї греко-католицького дяка. У 1898 р. закінчив філософський факультет Львівського університету. Етнографією почав цікавитися ще під час навчання у Бучацькій та Станіславській (нині Івано-Франківськ) гімназіях. У грудні 1898 р. став ученим секретарем Наукового товариства імені Шевченка і працював на цій посаді до кінця життя. Прожив лише 55 років і помер від туберкульозу легень [1].

Серйозне зацікавлення українським фольклором з'явилося у В. Гнатюка під впливом М. Грушевського, О. Колесси та І. Франка. Свої перші записи фольклору та статті публікував у часописах «Lud» та «Жите і слово», редагованих І. Франком. Завдяки М. Драгоманову його увагу привернули тоді майже не досліджені етнографами українське Закарпаття, Пряшівщина та українські поселення у Сербії, Хорватії, Румунії, Угорщині. Здійснивши туди впродовж 1895–1903 рр. шість фольклорно-етнографічних експедицій, він зібрав і опрацював унікальні дані, які висвітлив у фундаментальній праці – шеститомнику «Етнографічні матеріали з Угорської Русі» (1898–1912).

З 1898 р. був директором і редактором «Українсько-руської видавничої спілки» у м. Львові. Через три роки його обрали секретарем етнографічної комісії НТШ, з 1916 р. – її головою. М. Гнатюк фактично редагував усі видання Товариства (з 1900), зокрема періодичний «Етнографічний збірник», був співредактором журналу «Літературно-науковий вістник».

Працюючи в етнографічній комісії, Володимир Гнатюк налагодив співпрацю з кількома сотнями збирачів фольклору, для яких склав програми, питальники та методичні рекомендації. Ці ентузіасти надсилали вченому свої записи почутого, які він ретельно редагував, упорядковував і друкував в «Етнографічному збірнику» (всього видано 22 томи) та «Матеріалах до українсько-руської етнології» (12 томів). Лише у цих двох виданнях Володимир Гнатюк опублікував 195 казок, 411 байок (казок про тварин), 552 легенди, 810 анекдотів, 582 пісні різних жанрів, 322 колядки і щедрівки, 8622 коломийки, 184 тексти та 180 мелодій гаївок, 258 оповідань про опришків, 77 переказів про тютюнарів, 1565 оповідів з демонології, 18 описів весілля, 22 описи похоронних звичаїв тощо [2]. У 1904 р вийшов підготовлений ним солідний том «Знадоби до галицько-руської демонології», у 1912 р. – другий том двома книгами. А ще багато текстів було подано в інших виданнях, ряд праць досі не опубліковано [3].

Учений плідно досліджував народну культуру росіян, білорусів, поляків, південних слов'ян і неслов'янських народів. І. Франко назвав його «феноменально щасливим збирачем усякого етнографічного матеріалу», а М. Яценко – «першим українським професіональним фольклористом» [4].

Володимир Гнатюк виконав низку наукових досліджень давньої української літератури. У Львові видав з власними передмовами майже дві сотні художніх книжок класиків української літератури, переважно заборонених у царській Росії, та видатних письменників інших країн. Переклади робив з усіх слов'янських мов, а також із німецької, фран-

цузької та угорської. Багато уваги приділяв порівняльному дослідженню південно-західних говірок української мови (лемків, гуцулів, бойків, бочванських русинів). Був співзасновником Музею НТШ у Львові. І це далеко неповний перелік його творчого доробку.

Зрозуміло, що така широка і багатогранна наукова діяльність вченого супроводжувалась інтенсивною перепискою його з багатьма українськими і зарубіжними науковцями та аматорами словесності. Тільки в архівах Західної України, за неповними підрахунками, зберігається його листування з майже 800-ма адресатами. Ця багата переписка вартує окремого поглибленого дослідження. Метою нашої статті було висвітлити відображення яскравої постаті Володимира Гнатюка у засобах філателії, що досі не подавалося в публікаціях Наукового товариства імені Шевченка.

Перший маркований поштовий конверт (рис. 1), присвячений 100-річчю від народження Володимира Гнатюка, був виготовлений на Пермській фабриці Держзнаку на замовлення Міністерства зв'язку СРСР. На цьому конверті є портрет вченого, художник А. Соколов. Під зображенням – підпис «Академік Академії наук УРСР В. М. Гнатюк» російською та українською мовами і роки його життя. На тій же фабриці в 1991 р. на замовлення Міністерства зв'язку СРСР видано маркований конверт (рис. 2), приурочений до 120-річного ювілею вченого, з його портретом, художник Г. Кравчук. Підпис також російською та українською мовами – «Український фольклорист, етнограф, літературознавець, академік АН УРСР В. М. Гнатюк 1971 – 1926».

У незалежній Україні, на замову УДППЗ «Укрпошта» від 15.04.2011 р., на підприємстві «Держзнак. ПК «Україна» було видрукувано маркований конверт (рис. 3) із стилізованим портретом Володимира Гнатюка на тлі гірської місцини зі смужкою вишиванки з розгорнутою книгою, художник Г. Варкач. Знизу вказано ім'я і прізвище вченого, а з лівого боку – роки життя. На зворотній стороні зазначено, що він був етнографом, фольклористом, літературознавцем і перекладачем.

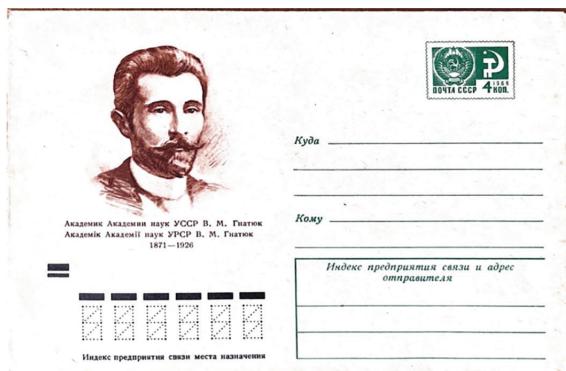

Рис. 1.

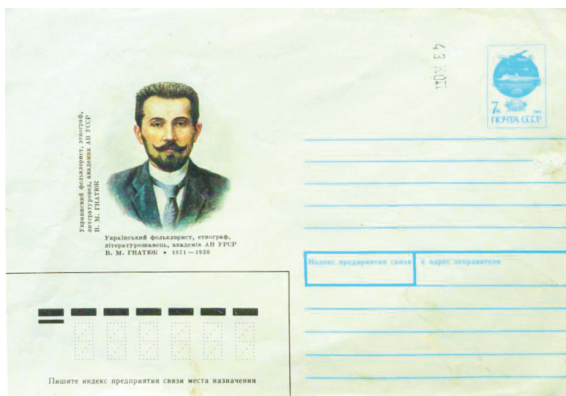

Рис. 2.

Рис. 3.

У 1996 р. приватний клуб «Дивосвіт» (м. Львів) видав 500 конвертів з портретом вченого, під яким зазначено: «Володимир Гнатюк (1871-1926) Видатний український фольклорист, етнограф, вчений, культурно-громадський діяч» (рис. 4). На оригінальному штемпельному відбитку (художник Є. Кавка) вказано погашення конверта 9.05.96 р. в Монастириському РВЗ Тернопільської області, з нагоди 125 років від народження науковця. На звороті наведена детальна довідка про видатного діяча, українською та англійською мовами. До цієї ж ювілейної дати «Дивосвіт» випустив конверт (рис. 5) з відомим рисунком О. Кульчицької «Чугайстер танцює з гуцулом» із циклу її ілюстрацій до «Української демонології» В. Гнатюка. На зворотній стороні аналогічна довідка двома мовами. Погашений тим самим штемпелем у м. Монастириська. Як зазначено на наступному конверті (рис. 6), його видано завдяки добродійству Монастириської районної державної адміністрації на замовлення Тернопільського обласного товариства філателістів, автор малюнку та штемпеля спецпогашення художник Є. Кавка, віддруковано у друкарні видавництва «Лілея». На малюнку зображений виразний стилізований портрет В. Гнатюка на тлі засніжених гір з гуцульським будинком. Великими літерами зазначено, що В. М. Гнатюк – фольклорист, етнограф, академік. Штемпельне зображення те ж саме, що й на попередньому конверті.

Рис. 4.

Рис. 5.

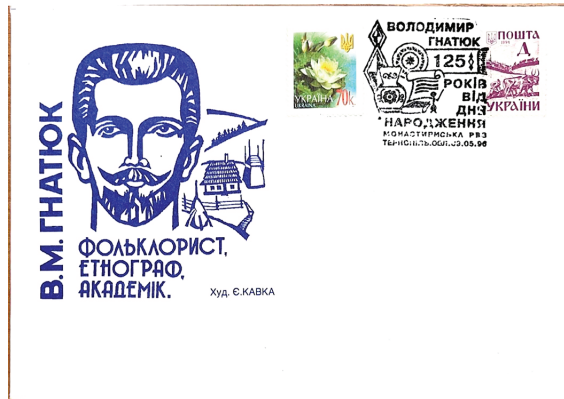

Рис. 6.

Декілька ювілейних поштових конвертів випустив Етнографічно-меморіальний музей Володимира Гнатюка, що з 1969 року функціонує в селі Велеснів Монастириського району (нині Чортківського) Тернопільської області. Так, на відзначення «100 років з дня народження В. М. Гнатюка, академіка Академії наук УРСР» було випущено конверт зі знімком вченого і зазначеними словами та адресою музею (рис. 7). До 150-річчя від народження вченого на замовлення музею було виготовлено два конверти (рис. 8 і 9) – один з портретом ювіляра, другий з фото музею і пам'ятником йому перед цією установою. Зазначено, що погруддя споруджено 1971 р. (скульптор Л. Біганич, архітектор В. Блюсюк).

Рис. 7.

Рис. 8.

Рис. 9.

З ініціативи Тернопільського осередку НТШ і ректорату Тернопільського національного педагогічного університету імені В. М. Гнатюка і за погодженням з «Укрпоштою», Тернопільське обласне товариство АсФУ створило оригіналь-

ний конверт (рис. 10) з портретом вченого на коричневому тлі з оригінальним візерунком і таким текстом : «150 років від дня народження Гнатюка Володимира Михайловича 09.05.1871 – 06.10.1926». Конверт має клубну марку з портретом молодого В. Гнатюка і емблемою НТШ у її правому верхньому куті, випуск був погоджений з Укрпоштою. Штемпельний відбиток несе графічне зображення вченого, поряд контури книжки з гусячим пером. На зворотній стороні вказано, що оформлення належить Юрію Заблоцькому, художник – В. Окрутний, наклад 100 примірників. Наведено стислу довідку про В. Гнатюка, зокрема зазначено, що він був членом низки зарубіжних академій наук і наукових товариств, академіком ВУАН (1924). Крім того, Тернопільське обласне товариство АсФУ випустило клубний конверт (рис. 11) з портретом В. Гнатюка і клубною маркою із зображенням вченого та штемпельним відбитком її погашення 7.05.2021 у Тернополі.

Нам також відомі дві поштові картки, присвячені В. Гнатюку. Так, у 2007 р. заходом Велеснівського етнографічно-меморіального музею було випущено поштівку з високохудожнім зображенням В. Гнатюка роботи Михайла Бойчука (рис. 12). Під портретом слова : «Володимир Гнатюк Видатний український фольклорист, етнограф, літературознавець, мовознавець, академік АН УРСР». На звороті

Рис. 10.

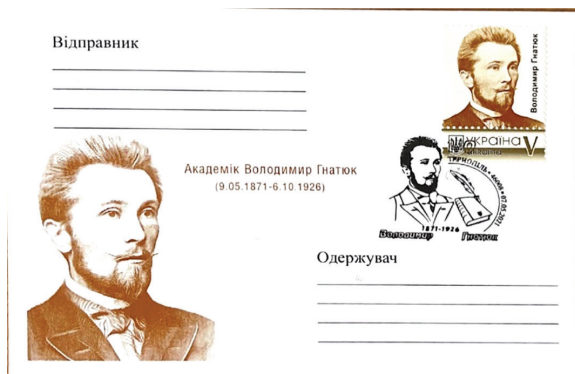

Рис. 11.

Володимир Гнатюк
 Видатний український фольклорист,
 етнограф, літературознавець,
 мовознавець, академік АН УРСР.

Рис. 12.

зазначено, що портрет Володимира Гнатюка є експонатом етнографічно-меморіального музею у с. Велеснів Монастирського району на Тернопільщині». Видавець ПП Василь Балюх, наклад 1000 примірників. Друга поштова листівка (рис. 13) на лицевій стороні повністю дублює портрет, клубну марку і штемпельний відбиток конверта на рис. 11. Створена також Тернопільським обласним товариством філателістів.

Рис. 13.

Таким чином, постать видатного науковця і громадсько-культурного діяча Володимира Гнатюка гідно подана в українській філателії, що доцільно ввести в науково-обліковий обіг.

Список використаних джерел

1. Мушинка М.І. Володимир Гнатюк : життя та його діяльність в галузі фольклористики, літературознавства та мовознавства. Вид. 2-ге, доповнене і перероблене / М.І. Мушинка – Тернопіль, 2012. – 384 с.
2. Мушинка М.І. Гнатюк Володимир Михайлович // Енциклопедія сучасної України. Т. 5, Вод-Гн / М.І. Мушинка – Київ, 2006. – С. 706-707.
3. Кирчів Р. Міфологіяна Володимира Гнатюка / Р. Кирчів // Гнатюк В. Нарис української міфології. – Львів, 2000. С. 7-37.
4. Яценко М. Володимир Гнатюк / М. Яценко. – Київ, 1964. – 286 с.

Mykhaylo Andreychyn, Ihor Andreychyn

**PERPETUATION OF UKRAINIAN SCIENTIST
MEMORY VOLODYMYR HNATYUK
IN PHILATELY**

Was describe information about 11 postal envelopes, two postcards and two stamps dedicated to the full member and long-term secretary of the T. Shevchenko Scientific Society Volodymyr Hnatiuk, as well as brief information about the scientist's work.

Key words: *Volodymyr Hnatiuk, postal envelopes, postcards, stamps.*

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Тернопільський осередок
Наукового товариства ім. Шевченка

ЗБІРНИК ПРАЦЬ

ТОМ 12

Краєзнавчі дослідження на Тернопільщині

На палітурці – автопортрет Тараса Шевченка,
створений поетом у 1860 році